टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ पुणे, तात्विक व सामाजिक शास्त्रे

विद्याशाखेंतर्गत राज्यशास्त्र विषयात

×¾Ö ªÖ¾ÖÖ“ÖÃ¯ÖŸÖß (Doctor of Philosophy)

¯Ö¤¾Öß ÃÖÖŠß ÃÖÖ¤¸ ¾Ö»Ö»ÖÖ ¿ÖÖ¬Ö ¯Ö²Ö¬Ö

भारत आणि सार्क : एक चिकीत्सक अभ्यास

(1985-2012)

✷संशोधक✷

ÁÖß. †Ö¾ÖÖ¸ß ×¾Ö»ÖÖÃÖ ¤Ö»ÖŸÖÖ¸Ö¾Ö

✷मार्गदर्शक✷

डॉ. राजेश खरात

सेंटर फॉर साऊथ ईस्ट एशियन ॲन्ड साऊथ वेस्ट पॅसिफिक Ã™›ß•Ö,

स्कूल ऑफ इंटरनॅशनल स्टडिज,

जवाहरलाल नेहरु युनिर्व्हसिटी,

नवी दिल्ली- 110067 (‡×›µÖÖ)

´Ö,2013

प्रमाणपत्र

प्रमाणित करण्यात येते की श्री. आवारी विलास दौलत यांनी **“³ÖÖ¸ŸÖ ¾Ö सार्क : एक चिकित्सक अभ्यास (1985-2012)”** हा शोध प्रबंध पुर्ण केलेला आहे. विद्यावाचस्पती (पी.एचडी.) पदवीसाठी सादर केलेला हा शोध प्रबंध मा–या सूचना व मार्गदर्शनानुसार श्री. आवारी विलास दौलत यांनी पूर्ण केला आहे. त्यातील सर्व माहिती मी तपासून प्रमाणित केलेली आहे.

(डॉ. राजेश खरात)
मार्गदर्शक,
जवाहरलाल नेहरु युनिर्व्हसिटी,
नवी दिल्ली.

Ã£ÖôÖ :

दिनांक :

¯ÖÏ×ŸÖ—ÖÖ¯Ö¡Ö

´Öß †ÖµÖÖ¸üß ×¾Ö»ÖÖÃÖ ¤üÖ»ÖÖÝÖ ¯Ö×Ö–ापूर्वक प्रमाणित करतो की, **“भारत व सार्क : एक चिकित्सक अभ्यास (1985-2012)”**या विषयावरील शोधप्रबंध टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे यांच्या तात्विक व सामाजिक शास्त्रे विभागास राज्यशास्त्र विषयातील पीएच.डी. पदवीसाठी सादर केलेला आहे. हे संशोधन स्वतंत्र असून आवश्यक तेथे संदर्भ निर्देश केलेले आहेत. या पूर्वी हा शोध प्रबंध कोणत्याही पदवीसाठी सादर करण्यात आलेला नाही. विद्यापीठाला सादर केलेल्या कोणत्याही संशोधनाची नक्कल केलेली नाही.

स्थळ : टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे

दिनांक : / /२०१३.

(†ÖµÖÖ¸üß ×¾Ö»ÖÖÃÖ ¤üÖ»ÖÖÝÖ)

संशोधक

ऋणनिर्देश

मला शोध प्रबंध लिहिण्यासाठी मार्गदर्शन केले, प्रेरणा दिली,सहकार्य केले, त्या सर्वांचा कृत-नतापूर्वक निर्देश करणे आवश्यक आहे. ´ÖÖ–ने मार्गदर्शक डॉ. राजेश खरात यांनी विषय सूचविण्यापासून ते संपूर्ण काम करुन घेण्यापर्यंत, या संशोधन कार्यास बहुमोल मार्गदर्शन केले. ´ÖÖ–याबरोबर विद्यार्थ्यांचे नाते जोपासतानाच वेळप्रसंगी सहकाऱ्याची भूमिकाही त्यांनी बजावली, त्यांचा मी ऋणी आहे.

मला मार्गदर्शन करणारे व शैक्षणिक प्रोत्साहन देणारे माननीय श्री. अशोकराव रोहमारे, अध्यक्ष, को. ता. ए. सोसायटी, कोपरगाव, ॲड. संजीव कुलकर्णी, सचिव, को. ता. ए. सोसायटी, कोपरगाव, व महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ. ÃÖ³ÖÖÂÖ पिंगळे यांचा मी ऋणी आहे.

शैक्षणिक गुणवत्ता वाढी संबंधी मला सतत मार्गदर्शन करणारे डॉ. यशवंत ÃÖ´ÖÝÖ, डॉ. सुहास पळशीकर, डॉ. विद्याधर औटी, या सर्वांचा मी ऋणी आहे.

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाचे सहाय्यक कुलसचिव श्री. जगदीश साळवे, अधिष्ठाता प्रा. विजय कारेकर, डॉ. माणिक सोनवणे, ¸Ö•µÖ¿ÖÖÃत्र विभाग प्रमुख टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे यांनी वेळोवेळी केलेल्या मदतीमुळे पीएच.डी. चे काम पूर्ण होऊ शकले. त्यांचाही मी ऋणी आहे. टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाचे ग्रंथालय, के. •Ö.ÃÖÖ´ÖµÖÖ ´ÖÆाविद्यालय, कोपरगाव येथील ग्रंथालय ¾Ö आय.सी.एस.एस.आर.ग्रंथालय,मुंबई, मुंबई विद्यापीठ ग्रंथालय, आय.डी.एस.ए. ग्रंथालय नवी दिल्ली आणि जवाहरलाल नेहरु विद्यापीठ नवी दिल्ली येथील ग्रंथालयातील ÃÖ¾Ö सेवकांचा मी ऋणी आहे.

शिक्षणाचा आदर्श आमच्यापुढे ठेवणारे व मा–या उच्च शिक्षणास प्रेरणा देणारे मा–Ö वडिल कै. दौलत हरी आवारी व आई श्रीमती लिलावती दौलत आवारी यांचे आशिर्वाद सदैव मा–µÖÖ ¯ाठीशी आहेत म्हणून जीवनात काही करुन दाखविण्याची उमेद मा–या मनात निर्माण –ÖÖ»Öß. त्यांचा मी ऋणी आहे. पीएच.डी च्या कामात कुटुंबातील व्यक्तिंना सर्वात जास्त त्रास होतो. त्यांनी

´ÖÖ–या कामात मनापासून सहकार्य केले व कामाप्रमाणेच जुळवून घेतले त्याबद्दल पत्नी सौ. अलका, मुलगा चि. प्रजित, व मुलगी कु. सायली यांचा मी आभारी आहे.

संशोधन कार्यात सहकार्य करणारे डॉ. गणेश देशमुख, ¯ÖÖ“ÖÖर्य शरद फटांगरे, प्रा. के.एल. गिरमकर,प्रा. सुरेश देवरे, प्रा. वसुदेव साळुंके, डॉ. संजय दवंगे, प्रा. एस.एस. गायधनी, प्रा. व्ही.डी.कापडी, प्रा.विलास सदाफळ, प्रा. राजकुमार रिकामे, प्रा.डॉ. एकनाथ खांदवे, प्रा. सुनिल कवडे, डॉ. नितीन बिरमल, प्रा.बी.आर. सोनवणे, प्रा. दिपक बुधवंत,प्रा.जी.एन.डोंगरे, श्री. किशोर परदेशी, श्री. प्रमोद आभाळे, श्री.अभिजीत नाईकवाडे, पुणे जिल्हा शिक्षणाधिका¸ü ÁÖß. †Ö¾ÖÖ¸ü बी.एस., उपमुख्य कार्यकारीअधिकारी ÁÖß. ¸üÖ•Ö¦ü कोकरे, पोलिस उपअधिक्षक श्री. एम. के. भोसले, श्री. विनायक पावडे, यांचा मी आभारी आहे.

µÖÖ संशोधनाचे टंकलेखनाचे काम करणारे श्री. भटू ²न्सीलाल “ÖÖ¬Ö¸ü आणि लिबर्टी बुक बाईंडिंग वर्क्स, औरंगाबाद µÖÖ“ÖÖ ´Öß †Ö³ÖÖ¸ü †ÖÆê.

ÃÖ£ÖôÖ : टिळक महा¸üÖÂ™ü विद्यापीठ, पुणे

दिनांक :

(×¾Ö»ÖÖÃÖ ¤üÖ»ÖÖ¤üÖ †Ö¾ÖÖ¸ü)

संशोधक

अनुक्रमणिका

- ÃÖÖक्रú“Ö बोधचिन्ह 01
- ÃÖÖक्रú¤¡¿ÖÖ“Ö¸¡ÖÂ™¡¬¾Ö•Ö 03
- Abbreviations 04

नकाशे :

1. सार्क“Ö ÃÖ¤¡ÃµÖ ¤¡¿Ö 02
2. ³ÖÖ¸¡ŸÖ 120
3. पाकिस्तान 122
4. अफगाणिस्तान 124
5. बांगलादेश 126
6. नेपाळ 129
7. भूतान 132
8. श्रीलंका 134
9. ´ÖÖ»Ö¤¡ß¾Ö 1 136

प्रकरण-1

सार्क : आंतरराष्ट्रीय सहकार्याचे पावशतक 06

1.1 प्रास्ताविक
1.2 प्राकृतिक रचना
1.3 सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक रचना
1.4 आर्थिक ¯ÖÖµÖÖ
1.5 सार्क म्हणजे काय ?
1.6 प्रादेशिक सहकार्याची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

1.7 ˆ§¡ßÂ™¡
1.8 ´Ö»ÖŸÖŸ¾Ö
1.9 ÃÖ×“Ö¾ÖÖ»ÖµÖ
1.10 राजकीय प्रश्न
1.11 दक्षिण आशियाई मुक्त व्यापार प्रदेश
1.12 सार्कमधे सामील होण्याबाबतची भूमिका
1.13 दक्षिण आशियातील प्रादेशिक सहकार्य
1.14 सार्कचा एकात्मीक कृती कार्यक्रम
1.15 तांत्रिक समित्या
1.16 २५ वर्षाचे सार्क : एक दृष्टीक्षेप.

¯Öकरण-2

ÃÖÖर्कचा उगम आणि विकास 41

2.1 प्रास्ताविक
2.2 दक्षिण आश्यितील प्रादेशिक सहकार्याची उत्क्रांती
2.3 ढाका येथे सादर –ालेली सार्क निवेदने
2.4 संघटनात्मक रचना
2.5 एकात्मीक कृती कार्यक्रम
2.6 आर्थिक विकास आणि व्यापार
2.7 ´ÖµÖÖ¤¡Ö
2.8 ३ÖÖ¾Öß ×¤¡¿ÖÖ

प्रकरण-3

उपयोजित संशोधन पध्दती आणि संदर्भ साहित्याचा आढावा. 90

3.1 प्रास्ताविक

3.2 संशोधन समस्येची मांडणी

३.३ संशोधनाची उद्दीष्टे

3.4 गृहित कृत्ये

3.5 संशोधन पध्दती व साधन सामग्री

3.6 प्रकरणांची योजना

3.7 Ãö¤³ö Ãöö×ÆŸµöö“öö †öœö¾öö.

प्रकरण-4

सहकार्याची क्षेत्रे : राजकीय आणि संरक्षण विषयक विश्लेषण 106

4.1 : प्रास्ताविक

4.2 भारताने ‘सार्क’ मध्यें सहभागी होण्याचे प्रभावी घटक

4.3 राजकीय आणि संरक्षण विषयक प्रश्नांवर भारताची भूमिका

4.4 सार्क अंतर्गत शेजारी राष्ट्रांबाबत भारताची धोरणे

4.5 Ãö´öö¸ö¯ö

प्रकरण-**5**

सहकार्याची क्षेत्रे : आर्थिक आणि सांस्कृतिक विश्लेषण 143

5.1 ¯ÖÖÃताविक

5.2 सार्क मधील भारताचे आर्थिक हितसंबंध

5.3 सार्क मधील आंतर-प्रादेशिक व्यापार

5.4 भारताचे सार्क अंतर्गत आर्थिक सहकार्य

5.5 मुल्यमापन

प्रकरण-**6**

भारत आणि सार्क : अन्य सदस्य राष्ट्रांच्या भूमिकेतून. 166

6.1 प्रास्ताविक

6.2 सार्क : संघर्ष मुलकी कíÖß सहकार्य पोषक

6.3 ÃÖª:ÛÃ£ÖÖŸÖß

प्रकरण-**7**

निष्कर्ष आणि गृहितकृत्य पडताळणी 178

7.1 प्रास्ताविक

7.2 सार्कच्या फलश्रुती बाबतचे निष्कर्ष

7.3 गृहितकृत्य पडताळणी

7.4 सार्कचे मुल्यांकन

ÃÖ¤³Ö ÃÖ“Öß 190

¯Öx¸|x¿ÖÂ™|¶ :

1. SAARC Charter of Democracy 203

2. Charter Of The Soth Asian Association For Regional Cooperation 206

3. SAARC Summits 212

4. Secretaries- General of SAARC 213

5. President's of SAARC Countries 214

6. Currencies of SAARC Countries 215

7. Regional Centres of SAARC 216

8. PM's Speech (November 10,2011) 217

सार्कचे बोधचिन्ह

(Source- http://en.wikipedia.org)

सार्कचे सदस्य देश :

(Source- http://en.wikipedia.org)

सार्क देशांचे राष्ट्रध्वज

AFGANISTAN	MALDIVES
BAGLASTAN	NEPAL
BHUTAN	PAKISTAN
INDIA	SHRILAAANKA

(Source- http://en.wikipedia.org)

ABBREVIATIONS :

AFTA-	ASEAM Free Trade Agreement
A.D.B.-	Asian Development Bank.
ASEAN-	Association for South East Asian Nations
ARF-	ASEAN Regional Forum
BIMSTEC-	Bengal Initiative for Multi-Sectoral Technical and Economic Cooperation,
EEC-	European Economic Community
EMS-	Expedited Mail Service
FTA-	Free Trade Association
GATT-	*General Agreement on Tariffs and Trade*
GDP-	*Gross Domestic Product*
GNH-	*Gross National Happiness*
HRD-	Human Resource Development
ICT-	Information and communication Technologies
IPA –	Integrated Programme of Action
ISI-	Inter Services Intelligence
LTTE-	*Liberation Tigers of Tamil Eelam*
MFN-	Most F*avored* N*ations*
SADF-	South Asian Development Fund
SAES-	SAARC Asian Development Fund
HRD-	Human Resource Development
SAFTA-	South Asian Free Trade Association
SAGQ-	South Asia Growth Quadrangle
SAIC-	SAARC Agricultural Information Centre.
SAPTA-	South Asian Preferential Trading Arrangement.
SDF-	SAARC Development Fund

SDOMD-	SAARC Drug Ottences Monitoring Desk
STOMD-	SAARC Terrorist of Offences Monitoring Desk
SYVOP-	SAARC Youth Volunteers Programme.
UNCED-	United Nations Conference on Environment and Development
UNDCP-	United Nations International Drug Control Programme.
WTO-	World Trade Organization
SMRC-	SAARC Meteorological Research Centre.
STC-	SAARC Tuberculosis Centre.
GCEDC-	Girl Children in Especially Difficult Circumstances.
SARC-	South Asian Regional Co-operation.
SAARC-	South Asian Association for Regional Co-operation.
G15 -	Group of Fifteen Developing Countries.
NCCS-	National Coordination Committees
SRMTS-	SAARC Regional Multimodal Transport Study
WSIS-	World Summit for Information Society
NIEO-	New International Economic Order.
EU-	European Union-
ISFTA-	Indo-Sri Lanka Free Trade Agreement.
D8-	Developing Eight Countries.

प्रकरण - 1

सार्क : आंतरराष्ट्रीय सहकार्याचे पावशतक

1.1 प्रास्ताविक :

³ÖÖगोलिकदृष्ट्यादक्षिणआशियायाप्रदेशातअफगाणिस्तान, बांगलादेश, भूतान, ³ÖÖ¸üŸÖ, ´ÖÖ»Ö¤üß¾Ö, नेपाळ, पाकिस्तानआणिश्रीलंकायाआठ देशांचा समावेश होतो. हा प्रदेश जागतिक लोकसंख्येच्या एक पंचमांश लोकसंख्येपेक्षा अधिक दाट लोकसंख्येचा प्रदेश असून एकुण प्रदेशच जागतिक लोकसंख्येच्या घनदाट लोकसंख्येचा आहे. दक्षिण आशियाचा प्रमुख भाग हा बांगÖ»ÖÖ¤ü¿Ö, भारत आणि पाकिस्तान या तीन राष्ट्रांचा समावेश होतो. जो १९४७ पर्यंत ब्रिटिश ÃÖÖ´ÖÖ•µÖ¾ÖÖ¤üÖ´Ö¬µÖ ÆüÖŸÖÖ. ŸµÖÖ“µÖÖ ÃÖ³ÖÖ¾ÖŸÖÖ»Öß ¯ÖÛ¿“Ö´Ö †Ö×¿ÖµÖÖ, ´Ö¬µÖ †Ö×¿ÖµÖÖ, ¯ÖÖ¸ü †Ö×¿ÖµÖÖ, दक्षिण ¯Ö¾Ö †Ö×¿ÖµÖÖ आणि भारतीय महासागराचा समावेश आहे.

¤üÛ×क्षणआशियाचेमुळ“‡›ÃÖ ¾ÖÆü»Öß” संस्कृतीत सापडते. ज्या पाठोपाठ वेदकाळ,युरोपियन देशांशी व्यापाराचा उगम होत शेवटी हा प्रदेश युरोपियन सत्ताधिशांनी काबीज केला. जवळपास सर्वच दक्षिण आशियायी देश युरोपियन वसाहतींच्या प्रत्यक्ष अथवा अप्रत्यक्ष नियंत्रणाखाली होते. आधुनिक बांगलादेश, भारत आणि पाकिस्तान हे युरोपियन वसाहतवादाचे भाग होते. जे पुढे ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनी सन १७५७ मध्ये कोणत्यानकोणत्या अधिकाराने ताब्यात घेतले होते. १८५७ साली ब्रिटिश राज्यसत्तेने या प्रदेशाचे पूर्ण नियंत्रण मिळविले आणि ते १९४७ पर्यंत टिकविले.

युरोपियनांची राजवट दक्षिण आशियाचा ¯Ö¤üß‘Ö ‡×ŸÖÆüÖÃÖ ¯ÖÖÆüŸÖÖ †»¯Ö•Öß¾Öß ÆüÖŸÖß. तरी देखिल त्यांनी या प्रदेशावर दिर्घकाळ टिकुन राहणारा सामाजिक, आर्थिक प्रभाव निर्माण केला. उदा. फाळणीचे संकट, प्रखर राष्ट्रवादाची वाढ, आपल्या शेजारील काही राष्ट्रांनी त्यागलेले लोकशाही स्वातंत्र्य आणि जागतिक, धोरणात्मक तसेच आदर्शात्मक स्पर्धा इ. मुळे हा प्रदेश एक संघर्षमय भाग बनून राहीला होता. यात भारताबरोबरच बांगलादेश आणि पाकिस्तानही समाविष्ट

ÆÖÝÖ.[1] आता हा प्रदेश अनेक स्वतंत्र आणि सार्वभौम राज्यांचा बनलेला आहे. आणि हीच राजकीय वास्तविकता देखिल आहे. या बदलांचा प्रभाव वाहतुक व दळणवळण, बँकिंग, शासन यंत्रणेची रचना आणि पायाभूत सुविधा, रेल, पोस्ट, तारयंत्रणा आणि शैक्षणिक सुविधा इ. च्या वाढीवर दिसून आला. युरोपियन वसाहतीत या सुधारणांमुळे आजपर्यंतच्या विकासाला पोषक ठरणाऱ्या सुधारणांचा अधिक विकास घडून आला. लक्षणिय प्रगती साध्य केलेल्या प्रदेशात शिक्षण, उद्योग, आरोग्य सुविधा, संगणक तंत्र-ज्ञान, माहिती तंत्र-ज्ञान, महत्त्वाची वि-ज्ञान शाखा आणि तंत्र-ज्ञान, संरक्षण, जागतिक व्यापार, व्यावसायिक उपक्रम आणि मानवी सामग्रीची निर्यात यातील संशोधनालाही गती ¯ÖÏ¯ÖÏ −ÖÖ»ÖÖ.

जागतिक भूप्रदेशाचा अवघा ३ % भाग दक्षिण आशियाने व्यापलेला आहे. भौगोलिक दृष्ट्या येथे विविध प्रकारचे पर्वत, पठारे, कोरडे भूप्रदेश, नद्यांची खोरी आणि बंदरे (बीचेस Beaches).[2] ÆÖ ¯Ö¤ü¿Ö एक बहुविध संस्कृती, धर्म आणि भाषांचे समुह सामावुन घेतो. आणि या बहुविविधतेतही त्यांना परंपरा, संस्कृती, मुल्ये आणि जीवन पध्दती यांच्यातील सारखेपणामुळे एकत्र बांधुन ठेवतो. जगाच्या ३% क्षेत्रफळावर जागतिक लोकसंख्येच्या २० % भाग या प्रदेशाने व्यापल्यामुळे तो एक जागतिक पातळीवरील महत्त्वाचा आर्थिक प्रदेश बनलेला आहे.[3]

दक्षिण आशिया जगातील अतिप्राचीन संस्कृतींच्या देशांपैकी एक आहे. या उपप्रदेशात अफगाणिस्तान, बांगलादेश, भूतान, भारत, मालदीव, नेपाळ, पाकिस्तान आणि श्रीलंका µÖÖ †ÖšÖ ¸ÖÂ™ÒÖंचा समावेश होतो. या प्रदेशाकडे (दिड बिलियन) दिड महापद्म बळकट लोकसंख्या असून ती प्रती वर्षी १.८% दरानेवाढत आहे. जागतिक क्षेत्राच्या केवळ ४.८% भूमी या प्रदेशाच्या ¾ÖÖ™ü¶ÖÖ»ÖÖ †Ö»ÖÖ †ÖÆê. 2006 ´Ö¬µÖê ¤üक्षिण आशियाची अर्थव्यवस्था ८.७% दराने वृध्दी पावली आणि ती उपभोग आणि गुंतवणुकीतील वृध्दीमुळे शक्य −ÖÖ»ÖÖ.[4] २००३ पासून या प्रदेशाचा वृध्दीचा सरासरी दर ७.५% राहीला असून त्यामुळे भारत, पाकिस्तान आणि बांगलादेशातील ¤üÖ×¸ü¦ü¶ÖÝÖÖ ‘ÖÙ −ज्ञालेली आहे. एवढी आर्थिक प्रगती साध्य ज्ञालेली असून देखिल दक्षिण आशियातील ४३ कोटी लोक प्रती दिन १ अमेरीकी डॉलरपेक्षा कमी ˆŸÖ¯ÖÖ®Ö मिळवितात. आणि या ¯Ö¤ü¿ÖÖ“Öê ÃÖ£Öã»Ö राष्ट्रीय उत्पन्न दरडोई ५९४ अमेरीकन डॉ»ÖरपेÖा २००४ मध्ये कमी होते. साहजिकच जागतिक गरीब लोकसंख्येपैकी ४७% वाटा केवळ दक्षिण आशियाचा आहे.[5] याची अनेक कारणे

सांगता येतील. जलद गतीने वाढणारी लोकसंख्या, दारिद्र पातळीतील वाढ, असमानता,मोठ्या प्रमाणात ग्रामीण लोकसंख्येचे शहरी भागाकडे स्थलांतर आणि साधनसामग्रीचा ऱ्हास इ. घटकामुळे जैवप्रणालीमुळे इतक्या मोठ्या प्रमाणावर ऱ्हास –0»0»ा आहे की त्यासाठी तातडीने लक्ष देण्याचा प्रश्न ऐरणीवर आला आहे.

1.2 प्राकृतिक रचना : (Physiography)

Æ0 ˆ¯0¯0¤¿0 ¤xक्षणेकडेहिंदीमहासागरानेव्यापलेलाआहे. दक्षिणपूर्वेकडेबंगालच्याउपसागरामुळेआणिदक्षिणपश्चिमेलाअरेबियनसमुद्रतरउत्तरेलाहिमालयाच्यापर्वतशिखरांनीघेरलेला आहे. हा प्रदेश मोठ्या प्रमाणावर '‡>0-´0»0यन' प्रदेश आणि काही प्रमाणावर ¯0»00´0र्कटिक प्रदेश व्याप्त आणि ज्या १४ प्रमुख पर्यावरणीय जैविक प्रदेशापैकी पाचांचे प्रतिनिधीत्व करतो. साहजिकच या प्रदेशात जैवविविधता, वनस्पतींची विविधता ही त्या त्या प्रदेशाच्या हवामान, पाणी, भुगर्भ, मृतिका इ. च्या विविधतेनुसार वेगवेगळी आढळते. दक्षिण आशियाच्या नकाशात विलक्षण विविधता आढळते. पर्वत, पहाड, कोरडे भूक्षेत्र, खोरे आणि बंदरे µ00´0¬µ0 देखिल विविधता आहे. जगातील सर्वात उंच शिखर माऊंट एव्हरेस्ट Ÿ0 सर्वात खालचा तळ समुद्रकिनारा अशी आहे. संपूर्ण सागरी रेषा पाकिस्तानापासून बांगलादेश सुमारे १०,००० कि. मी. लांबीचा असून त्याने १, ३४, १६१ चौ. कि.मी. क्षेत्र व्यापलेले आहे.[6]

1.3 सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक रचना :

¤xक्षणआशियाहाबहुविधसंस्कृतिंचेदर्शनघडविणाराएकप्रदेशआहे. ज्यातविविधजातीआणिधर्माचेलोकएकत्र राहतात. विविध सामाजिक, सांस्कृतिक समुहाखेरीज प्रत्येक परिसराचे मूळ निवासी उदा. बुध्द आणि जैन याव्यतिरिक्त परदेशातून आलेले अनेक आश्रय गट या परिसरात राहात आहे. भारतातील मोगल राजवटीच्या काळात अफगाणिस्तान, मध्य आशिया आणि पार्शियातील मूळ निवासी लोक येथे आले आणि राहिले. त्यांनी आपल्या संस्कृतिची बीजे या परिसरातील लोकसंख्येत रुजविली. अशा बाहेरुन आलेल्या लोकांनी त्यांची मूळ संस्कृती या स्थानिकांमध्ये रुजविली. स्थानिक निवाशांची मुळची संस्कृती देखिल समृध्द होतीच. या प्रदेशातील सर्व देश काळ आणि प्रसंगानुसार बदलत गेलेले सांस्कृतिक उपक्रम आत्मसात करत राहील0.

अलीकडे मात्र वाढती लोकसंख्या आणि परिणामी होणारा पर्यावरणाचा अधिकाधिक ऱ्हास या समस्या गंभीर आव्हाने उभी करीत आहे.

¤ÖÖ×क्षणआशियाचासमृध्दवारसाहाकेवळस्मृतिचिन्हा ¯Öã¸ü¸ÖÖमर्यादितनाही, ŸÖ¸ü ŸµÖÖ ¯Ö¤¸¿¿ÖÖŸÖÖ»»Öü ŸÖŸ¾Ö–ज्ञान, जीवनपध्दती या सर्वांचा मिळून एकसंघ परिणाम आहे. हिंदू परंपरेतील वास्तुशास्त्र आणि अथर्ववेद, श्रीलंकेतील कुरुल्लू पालवा, बिजा (Bija), वाघ्यामारुडा आणि काही पारंपारीक वै–ज्ञानिक पध्दती ज्या मानवी जीवनाचा दर्जा उंचावण्यासाठी वापरल्या जात. यातून एक समूह संस्कृती अस्तित्वात आली. आणि ही समुह संस्कृतिच आज त्यांचा वारसा, संस्कृती, मूल्ये आणि जीवन जगण्याच्या पध्दती बनली आहे. सांस्कृतिक स्वातंत्र्य हा लोकांच्या क्षमतेत भर घालणारा एक घटक आहे, जो लोकांना आपला स्वतंत्र मार्ग निवडण्याची मुभा देतो आणि त्याचवेळी पर्यायी मार्गाचा विचार करण्यातही अडथळा आणत नाही.[7] याख¸ÖÖ•Öß भूक, दारिद्र्य, बेकारी आणि आपत्ती यांनी अमानवी प्रवृत्ती विकसित होतात. अशा सामाजिक, आर्थिक घटकांबाबत लोकांनी अतताई बनू नये. आणि अमर्याद अपेक्षाही ठेवू नयेत. यासाठी अंकुश ठेवावा लागतो. दक्षिण आशियात बहुसांस्कृतिक धोरण आवश्यक आहेच, त्याबरोबरच विकासाच्या संधी, विवि-ÖŸÖÖ“µÖÖ काल्पनिक समस्या या आपोआप मिटू शकतील अशी भविष्यवाणी करता येते. यासंदर्भात स्थूल ¸ÖÖÂ™ÒßµÖ ÃÖãख(GNH)हे भूतानने अंगीकारलेले तत्त्व–ज्ञान अधिक पूर्णवादी आणि मानसशास्त्रीय संकल्पना आहे जी पारंपारिक स्थूल राष्ट्रीय उत्पादनाच्या संकल्पनेपेक्षा श्रेष्ठ आहे. स्थूल राष्ट्रीय सुखाचे चार प्रमुख आधारस्तंभ आहे.

1) समन्याय आणि चिरायु विकास
2) सांस्कृतिक मूल्यांचे जतन आणि वृध्दी
3) नैसर्गिक पर्यावरणाचे संवर्धन
4) सुप्रशासनाची स्थापना (Good Governance)

दक्षिण एशियातील ८ पैकी २ राष्ट्रे म्हणजे भारत आणि नेपाळ प्रामुख्याने हिंदू राष्ट्रे आहेत. ४ राष्ट्रे अफगाणिस्तान, बांगलादेश, मालदिव, पाकिस्तान मुस्लिम आहे. शेवटचे २ भूतान आणि श्रीलंका बुध्दिस्ट आहे. मात्र भूतानमध्ये महायान आणि श्रीलंकेत थेरावान असे बुनि¤ü–Ö´ÖÖ“Öê 2 प्रकार पडतात. बांगलादेशात जातीय आणि भाषिक एकजीनसीपणा आहे. भूतानमध्ये ७० % लोक

मंगोलियन देशाचे किंवा भारतीय मंगोलियन ¾Ö¿ÖÖ“Ö †ÖÆê.[8] भारताची लोकसंख्या मात्र वंश, भाषा, ¬Ö´Ö, •ÖÖŸÖ µÖÖमध्ये अनेक प्रकारे विभागलेली आहे, आणि अंशतः जात आणि धर्म हे एकत्र सापडतातच असे नाही. या संपूर्ण परिसराचा वंश मात्र सापेक्षतेने एकजीनशी आहे. मंगोलियन आणि काही टोळ्या वगळता बाकी सर्व सारखे आहे. केवळ भाषा भारतीय लोकसंख्येला अनेक जाती जमातीत विभागते. येथील ३० % लोक हिंदी बोलतात आणि ती भारतातील कार्यालयीन कामकाजाची भाषा आहे. मात्र हिंदी जरी प्रमुख भाषा असली तरी उत्तरेकडील काही राज्यात भूतानची राष्ट्रीय सुखाची संकल्पना वापरली जाते. तिचे प्रदर्शन सणावाराच्या प्रसंगी वर्षभरात हाŸÖ.

1.4 आर्थिक पाया :

¤Öक्षणआशियाहाएकअतिमहत्त्वाचाप्रदेशआहे. अनेकमूलभूतकारणांमुळे हा आर्थिक प्रदेश महत्त्वाचा आहे.

1) प्रचंड लोकसंख्या हा या प्रदेशास सर्व प्रकारच्या उत्पादनांसाठी आकर्षक बाजारपेठ ठरतो.
2) या प्रदेशातील सर्वच देश, याला मालदीव आणि कदाचित श्रीलंका, अपवाद असू शकतील, कर्जबाजारी आहे. त्यांच्यावरील कर्जाचा भारही अधिक आहे आणि ते किमान पातळीच्या समतोल सापळ्यातून बाहेर पडण्यास असमर्थ आहेत. हा सापळा भांडवल निर्मितीचा अल्पदर, या देशांना विदेशातून भांडवल उभारण्यास भाग पाडतो. पूर्व आशियातील घसरणीनंतर जागतिक निधीचे स्त्रोत या प्रदेशाकडे वळू लागले. म्हणूनच ही परिस्थिती एकुण प्रदेशासाठी अत्यंत महत्त्वाची आहे. जशी जशी जागतिक अर्थव्यवस्था संकुचित होते, तसे तसे आंतरराष्ट्रीय व्यापाराला अधिक महत्त्व प्राप्त होते. आज जागतिक बाजार अधिक गुंतागुंतीचा –ाला आहे. आणि त्यात विकसनशील देश मागे पडत आहे. युरोपियन युनियन सारखे प्रबळ देश जागतिक बाजार काबीज करत असल्याने विकसनशील देशांचा व्यापारातील वाटा वाढण्यात अडथळे निर्माण होतात. राजकीय पुढाऱ्यांनी प्रादेशिक सहकार्याची गरज ओळखली आहे. कारण त्याशिवाय जागतिक बाजारपेठेत त्यांच्या व्यापारशर्ती सुधारु शकणार नाहीत. या परिस्थितीत दक्षिण आशियातील प्रत्येक राष्ट्राकडे †Ö•Ö ¤ÖÆê¸ßÖ ÃÖ´ÖÃµÖÖ ^³Öß आहे. पहिली म्हणजे आपल्या उत्पादनाची संख्या आणि गुणवत्ता या दोहोत सुधारणा करुन वाढत्या लोकसंख्येच्या गरजा तृप्त करणे. गेल्या काही वर्षात

दक्षिण आशिया सर्वाधिक गतीमान लोकसंख्या वृध्दीचा दर असलेला प्रदेश म्हणून ओळखला जातो.[9] २००० ते २००४ या दरम्यान दक्षिण आशियायी देशांनी ५.६% वृध्दीदराची नोंद केली आहे. हा दर दक्षिण पूर्व आशियापेक्षा अधिक होता. परंतु सर्वाधिक वेगाने वाढणाऱ्या पूर्व आशियाच्या ६.९% दरापेक्षा किंचित कमी ÆÖŸÖÖ.[10] जरी दक्षिण आशियाच्या या उच्च वृध्दीदरावर भारताचा प्रभाव असला तरी दक्षिण आशियातील इतर राष्ट्रे सुध्दा आपल्या स्थूल देशांतर्गत उत्पादनात ५% पेक्षा अधिक दराने भरच घालीत होते. µÖÖ»ÖÖ 2005 ´Ö¬µÖê नेपाळ आणि मालदीव यांचे अपवाद होते.[11] नेपाळमध्ये नागरी संघर्षामुळे आणि मालदीवमध्ये Ÿसुनामी लाटांमुळे २००५ मध्ये –ालेले प्रचंड नुकसान ही त्यांच्या कमी वृध्दीदराची कारणे होती. दक्षिण आशियÖÖµÖß ¯Öदेशाचा प्रचंड आर्थिक कामगि¸ß औद्योगिक वृध्दी आणि सेवा क्षेत्रातील वृध्दीमुळेच संभव –ाला. पुढील वर्षी देखिल हीच प्रवृत्ती टिकावी अशी अपेक्षा होती. त्यातून विकास वृध्दीदर ६.६% इतका साध्य होण्ÖÖ“ÖÖ †¤Ö•Ö ÆÖŸÖÖ.[12] विकासाच्या सर्वसाधारण वृध्दीदरातील कामगिरी दक्षिण आशियात मोठ्या प्रमाणÖŸÖ †Öœळून आली. त्याचे अंशतः श्रेय रचनात्मक सुधारणा आणि उदारीकरणाच्या धोरणांकडे जाते. १९८०-90 “µÖÖ ´Ö¬µÖÖत दक्षिण आशियातील सर्व राष्ट्रांची परिस्थिती अशी होती. या सुधारणांमुळे खाजगी क्षेत्राच्या वाट्याला अधिक महत्त्वाची भूमिका आली. एक प्रकारे अर्थव्यवस्थेचे सारथ्यच खाजगी क्षेत्राच्या हाती आले. एकोणिसशे साठ आणि सत्तरच्या दशकात अर्थव्यवस्थेच्या विकासाचे प्रतिमान सार्वजनिक क्षेत्र प्रेरीत विकासाचे ÆÖŸÖê.

सुधारणा काळातील आणखी एक महत्त्वाचा बदल म्हणजे दक्षिण आशियाच्या संपूर्ण प्रदेशाची अर्थव्यवस्था प्राथमिक उत्पादनांऐवजी अधिक विविधीकरणाची आर्थिक उत्पादने दुय्यम आणि तृतीय क्षेत्रात येवू लागली. तात्पर्यकारखानदारी उत्पादन आणि सेवांची निर्यात करण्यावर दक्षिण आशियायी प्रदेशांचा कल दिसून आला. दक्षिण आशियायी विभागांतर्गत सहकार्यावर सैध्दांतिक पातळीवर जरी भरपूर भर दिलेला असला तरी देखिल यामागे कठोर वस्तुस्थिती अशी की, अद्याप ही जगातील अन्य कोणत्याही प्रदेशापेक्षा दक्षिण आशियाचे कमीच आर्थिक समन्वय–ाल्याचे दिसून येते. दक्षिण पूर्व आशिया आणि पूर्व आशिया, युरोप आणि अमेरिकेची आर्थिक संघटनेपेक्षा अधिक

समन्वयीक आणि बळकट आहे. मात्र, आज दक्षिण आशियात आर्थिक सहकार्य संघटन बळकट होण्याची संधी गतपन्नास वर्षात नव्हती तितकी आज बळकट –ÖÖ»Öß †ÖÆê.

1.5 सार्क (SAARC)म्हणजे काय ? :

¤ü×क्षणआशियायीप्रदेशिकसहकार्यसंघटन(SAARC)Æß 8 ×›üÃÖë²Ö¸ü 1985 रोजीस्थापन–ाालेलीदक्षिणआशियातीलराष्ट्रांची आर्थिक सहकार्य, प्रदेशिक संघटना आहे. यात बांगलादेश, भूतान, भारत, मालदीव, नेपाळ, पाकिस्तान आणि श्रीलंका या सात राष्ट्रांनी या संघटनेच्या घटनेवर स्वाक्षऱ्या केल्या. ही घटना पुढील तरतूदींनी युक्त होती.

1) सभासद राष्ट्रांच्या आर्थिक आणि सामाजिक प्रगतीला वाव देणे.
2) दक्षिण आशिया प्रदेशांतर्गत राष्ट्रातील सांस्कृतिक विकास.
3) इतर विकसनशील देशांशी मैत्रीपूर्ण आणि सहकार्याचे संबंध प्रस्तापित करणे.

या घटनेत असेही ठरविण्यात आले की, आर्थिक, तंत्रवै–ाानिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक विकासात सामूहीक स्वावलंबन असावे. यात पहिली सात राज्ये १९८५ मध्येच सार्कचे सदस्य होते. २००७ मध्ये अफगाणिस्तान या संघटनेत सहभागी –ााला. राष्ट्र प्रमुखांच्या सभा सामान्यपणे दरवर्षी आयोजित केल्या जातात तर विदेश व्यवहार सचिवांच्या वर्षातून २ मिटिंग ÆÖêŸÖÖŸÖ. ÃÖÖर्कचे मुख्यालय काठमांडू नेपाळ येथे आहे.

1.6 प्रादेशिक सहकार्याची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी :

बांगलादेशचे दिवंगत राष्ट्राध्यक्ष ×–ÖµÖÖ-‰ú¸ü- ¸üÆमान यांनी २ मे १९८० रोजी दक्षिण आशियायी प्रादेशिक सहकार्य संघटन स्थापनेचा पहिला प्रस्ताव आणि त्याची धोरणात्मक चौकट मांडली. यापूर्वी ही संकल्पना मागील तीन परिषदांमध्ये चर्चीली गेली होती. पहिली आशियाशी ÃÖ²ÖÓ¬Ö ¯Ö×¸üÂÖ¤ü (Asian Relation Conference)नवी दिल्ली µÖê£Öê ‹×¯ÖÏ»Ö 1947 ´Ö¬µÖê –ÖÖ»Öß. ¤üÃÖ¸üß १९५० मध्ये फिलिपाईन्स मध्ये (Baguio)बागुयो कॉन्फरन्स –ाली. आणि तिसरी कोलंबो पॉवर्स कॉन्फरन्स एप्रिल १९५४ मध्ये संपन्न –ाली. एकोणिसशे सत्तरीच्या उत्तरार्धात सार्क राष्ट्रांनी तत्त्वतः एकत्र येण्याचे मान्य केले. ज्यात या राष्ट्रांचा एक व्यापार गट असावा असे ´ÖŸÖ ´ÖÖÓ›ü»Ö गेले. µÖÖ धोरणाचा मे १९८० मध्ये पुन्हा एकदापुन:रुच्चारकेलाग0»ÖÖ.[13] ÃÖÖŸÖ ¤ü§üÖ“Ö ×¾Ö¤ü¿Ö ¾µÖÖ¾ÖÆÖ¸ü ÃÖ×“Ö¾Ö

एप्रिल १९८१ मध्ये प्रथमच एकत्र आहे. ऑगस्ट १९८५ मध्ये सार्कची संपूर्ण समिती कोलंबो मध्ये एकत्र आली आणि प्रादेशिक सहकार्याची स्थूलमानाने पाच क्षेत्रे निश्चित करण्यात आली. पुढे सार्कच्या प्रत्येक सभेत ही क्षेत्रे अधिकाधिक व्यापक होत गेली.

1.7 ^x§Â™¶ :

1) दक्षिण आशियातील लोकांचे कल्याण वृध्दींगत करणे आणि त्यांच्या जीवनाची गुणवत्ता सुधारणे.

2) आर्थिक वृध्दी गतीमान करणे. सामाजिक प्रगती आणि प्रदेशाचा सांस्कृतिक विकास यांना गती देणे ज्यामुळे लोकांची प्रतिष्ठा वाढेल आणि त्यांच्या क्षमतांची त्यांना पूर्णपणे जाणीव होईल.

3) दक्षिण आशियायी प्रदेशांतर्गत देशांमध्ये निवडक स्वावलंबन विकसित करणे आणि ŸµÖ»Ö बळकटी देणे.

4) सभासद राष्ट्रांनी ¯Ö¸Ã¯Ö¸Ö¾Ö¸ß»Ö ×¾ÖÀ¾ÖÖÃÖ ¥ú¨ करणे. परस्परांना समजून घेणे आणि त्यांच्या समस्या देखिल आत्मियतेने जाणून घेणे.

5) आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, तांत्रिक आणि वै-ानिक क्षेत्रात परस्पर सहभाग आणि क्रियाशीलता विकसित करणे.

6) समान हितसंबंधांच्या विषयावर आंतरराष्ट्रीय व्यासपीठावर आपली बाजू बळकट करण्यास परस्पर सहकार्य करणे.

7) आंतरराष्ट्रीय आणि ¯ÖÏ¤êü¿Ö÷ संघटनांमध्ये जेथे उद्दिष्ट्ये आणि हेतू समान असतील त्यास परस्पर सहकार्य करणे.[14]

1.8 ´Ö»ÖŸÖ¢¾Öê :

ÃÖÖ¯ÖÔकसंघटनेचीपुढीलमूलतत्त्वेसांगितलीजातात.

1) Ã¾Ö ÃÖ³ÖÖÃÖ¤ ¸ÖÂ™Ö“µÖÖ ÃÖÖ¾Ö³ÖÖ´ÖŸ¾ÖÖ¤Ö§»Ö †Ö¤¸, भूप्रदेशाची सलगता, राजकीय समता आणि प्रत्येक राज्याचे स्वातंत्र्य याचा आदर करणे.

2) कोणत्याही घटक राष्ट्राच्या अंतर्गत व्यवहारात ढवळाढवळ न करण्याचे तत्त्व.

3) परस्पर हिताच्या बाबींमध्ये सहकार्य.

4) सार्कचा प्रत्येक निर्णय एकमताने व्हावा आणि निर्णय घेतांना सर्वच्या सर्व आठ ÃÖ¤ÃµÖÖ“Ö ´ÖÏÖ ×¾Ö“ÖÖ¸ÖÏÖ ‘µÖÖ¾Ö.

5) द्विपक्षीय विषय बाजुला ठेवून अधिकाधिक सभासद राष्ट्रांच्या हितसंबंधांचे विषय (ज्यात अनेक देशांचा समावेश असेल) त्यावर चर्चा व्हावी. त्यामध्ये द्विपक्षीय हितसंबंध आडवे येवू नये.[15]

१३ नोव्हेंबर २००७ रोजी सार्कच्या सभासद ¸ÖÂ™ÒÖÏ अफगाणिस्तानची भर पडली. त्यामुळे एकुण सभासद राष्ट्रांची संख्या आठ –Ö»Öी आहे. २००६ च्या एप्रिल मध्ये युनायटेड स्टेटस ऑफ अमेरिका आणि दक्षिण कोरिया या दोन राष्ट्रांनी केवळ निरीक्षक (Observer)म्हणून सार्कचे सदस्यत्व मिळावे अशी औपचारिक विनंती केली. युरोपियन संघटनांनी देखिल निरीक्षक दर्जा ×´ÖôÖ¾ÖÖµÖÖ»ÖÖ ¹ÿची दाखविली. आणि त्यादृष्टीने सार्कच्या मंत्रिपरिषदेस जुलै २००६ मध्ये अर्ज केला. या तिहींना सार्क संघटनेने निरीक्षक सभासद करुन घेतले. ४ मार्च २००८ रोजी इराणने देखिल निरीक्षक पदासाठी मागणी केली. आणि त्यापाठोपाठ मॉरिशसने देखिल मागणी केली.[16]

1.9 ÃÖ×“Ö¾ÖÖ»ÖµÖ :

सार्कचे सचिवालय १६ जानेवारी १९८७ रोजी काठमांडू येथे स्थापन करण्यात †Ö»Ö. ŸµÖÖ“Ö उद्घाटन नेपाळचे नरेश स्वर्गीय ¾ÖÖ¸¦¡ ¾Öीर विक्रमशहा याने केले. या कार्यालयाचे प्रमुख सेक्रेटरी जनरल असतात ज्यांची नियुक्ती सदस्य राष्ट्रांची मंत्री परिषद करते. राष्ट्रांच्या अध्यक्षांनुसार आळीपाळीने एक एका राष्ट्राला सेक्रेटरी जनरल (महासचिव) या पदाची संधी मिळते. µÖÖ“µÖÖ ´Ö¤तीसाठी काही व्यावसायिक आणि काही सामान्य कर्मचारी असतात. महासचिवाची नियुक्ती एकावेळी तीन वर्षासाठी असते. या खेरीज विविध कार्यानुसार महासचिवाच्या कार्यालयात वेगवेगळे विभाग असतात. आणि त्या प्रत्येक विभागाचा संचालक असतो. हे संचालक सभासद राष्ट्रांकडून प्रतिनियुक्तीवर पाŠ×¾Ö»Ö»Ö †ÃÖŸÖÖŸÖ. Æê ÃÖ×“Ö¾ÖÖलय सार्कच्या संचालनालयाचे नियंत्रण करणे, विविध विभागांतर्गत समन्वय साधने, आगामी सभांचे नियोजन करणे, सभाकाळातील उपयुक्त सेवा पुरविणे, आणि संघटना आणि सभासद राज्ये यांच्या दरम्यान संपर्क माध्यम म्हणून कार्य करणे हे सचिवालय अन्य प्रादेशिक संघटनांच्या संपर्कात राहतात.

या सचिवालयाच्या स्थापनेबाबतचा प्रस्ताव (MOU)ÃÖ³ÖÃÖ¤ü ¸üÂ™Ò“µÖÖ ×¾Ö¤ü¿Ö ´ÖÓ¡ÖÏ सभासदांनी बेंगलोर येथे १७ नोव्हेंबर १९८६ रोजी स्वाक्षऱ्या केल्या. या मसुद्यात सार्कची भूमिका, रचना, प्रशासन, त्याचे सचिवालय आणि महासचिवांचे अधिकार या विषयीच्या तरतुदी आहेत.[17] अलीकडß»Ö ¯Ö׸üÂÖ¤ü“µÖÖ ×¾Ö×¾Ö¬Ö ÃÖ³Öêमधून सभासद राÂ™Ò“µÖÖ प्रमुख सभेने काही महत्त्वाचे निर्णय घेतले आहे. हे निर्णय म्हणजे सार्क या प्रादेशिक संघटनेला आणि प्रादेशिक सहकार्याला बळकटी आणण्यासाठी उचललेले धाडसी पाऊल म्हणता येईल.

सार्क सचिवालय आणि सभासद राष्ट्रे ८ डिसेंबर सार्क सनदीचा दिवस म्हणून साजरा करतात.

प्रादेशिक केंद्रे :

सार्क सचिवालयाने सदस्य राष्ट्रात प्रादेशिक केंद्रे उघडली आहे. यातील १४ वे केंद्र सार्कचे लवाद मंडळ इस्लामाबादमध्ये २०१० साली स्थापन –ÖÖ»Öê.[18] प्रत्येक प्रादेशिक केंद्र एका व्यवस्थापन मंडळाकडून व्यवस्थापित केले जाते. सार्कच्या सर्वसाधारण प्रतिनिधी मंडळात प्रत्येक ÃÖ³ÖÖÃÖ¤ü राष्ट्रांचे प्रतिनिधी आणि सार्क“Ö ÃÖ×“Ö¾ÖÖ»ÖµÖ †ÃÖŸÖê.

1.10 राजकीय प्रश्न :

सार्कने हेतूतः गाभा प्रश्नांवर भर दिला आहे. मात्र स्थानिक प्रश्न जसे काश्मिर विवाद, किंवा श्रीलंकेती»Ö नागरी संघर्ष कटाक्षाने टाळले जातात. मात्र सार्कच्या सभांमधून आर्थिक वाटाघाटींमध्ये काही राजकीय प्रश्न आडवे येत असतील तर संवादाच्या माध्यमातून सामुहिक हिताचे प्रश्न सोडविण्याचा प्रयत्न होतो. सार्क हे सातत्याने सभासद राष्ट्रांदरम्यानच्या प्रश्नांपासून अलिप्तच ¸üÖÆü»Öê †ÖÆêü.[19] सार्कच्या १२ व्या आणि १३ व्या परिषदांत सभासद राष्ट्रांचा दहशत वादाविरुध्दच्या लढ्यात खंबीर परस्पर सहकार्य असायला हवे यावर भर देण्यात आला.

1.11 दक्षिण आशियायी मुक्त व्यापार प्रदेश :

आतापर्यंत सार्क अंतर्गत राष्ट्रांचे सदस्य प्रदेशांतर्गत खुला व्यापार करण्यास उत्सुक नव्हते. जरी भारताने मालदीव, नेपाळ, भूतान आणि श्रीलंकेशी अनेक व्यापार करार केले असले

तरी तशाच प्रकारचे करार पाकिस्तान आणि बांगलादेशांशी केलेले नाही. यांच्याशी राजकीय आणि आर्थिक कारणांमुळे असलेल्या मतभेदांमुळे हे करार होवू शकले नाही. सन १९९३ मध्ये ढाका य£Ö सार्क संघटनांतर्गत देशांनी अशा एका करारावर स्वाक्षरी केली की, ज्यानुसार प्रदेशांतर्गत देश टप्प्याटप्प्याने परस्परांच्या निर्यातीवरील करार कपात करतील. त्यानंतर ११ वर्षांनी इस्लामाबाद येथे –Ö»Öल्या सार्क परिषदेत दक्षिण आशियायी मुक्त व्यापार करार केला. ज्यानुसार १.६ महापद्म लोकसंख्येला सामावून घेणारा सापŸÖÖ (SAPTA)क्वं¸Ö¸¡ †ÛÃŸÖŸ¾ÖÖŸÖ †Ö»ÖÖ.[20] हा करार १ जानेवारी २००६ पासून अस्तित्वात आला.

1.12 ÃÖार्कमध्ये सामील होण्याबाबतची भूमिका :

तिसऱ्या जगातील राष्ट्रांनी परस्पर सहकार्यासाठी साहाय्य करुन परस्परांच्या आर्थिक प्रगती आणि विकासाचे लक्ष ÃÖÖ¬ÖÖ¾Ö या सार्वत्रिक जाणिवेचा भाग म्हणून आपआपसातील किरकोळ मतभेद विसरुन प्रादेशिक संघटन स्थापन करावी ही भावना दक्षिण आशियायी देशांमध्ये देखिल रुजली. या पार्श्वभूमीवर १९८० मध्ये बांगलादेशाने सार्क संघटना स्थापन करण्यासाठी पुढाकार घेतला. दक्षिण आशियायी राष्ट्रांच्या संघटनेचा प्रस्ताव मांडला ज्यात अन्य ६ राष्ट्रांबरोबर भारताचाही समावेश होता. भारताला असे संघटन स्थापन करण्याची गरज स्वानुभवातून जाणवलीच होती आणि गेली काही वर्ष तो त्या प्रयत्नातही होता. म्हणून भारताने ही संकल्पना तात्काळ उचलून घेतली. सार्कमुळे प्रदेशांतर्गत देशांना स्वतःचे व्यासपीठ मिळणार होते. जेथे त्यांना परस्पर मैत्री, विश्वास आणि समजूतीच्या आधारे काम करणे शक्य होते. या व्यासपीठाचा हेतू सदस्य राष्ट्रांच्या आर्थिक आणि सामाजिक विकासाला चालना देणारÖ होता. सार्कची आरंभीची काही वर्षे ¯Ö“Ö›¡ राजकीय उलथापालथीची होती. ज्यात शीत युध्दाचा शेवट आणि सोव्हिएत युनियनचे विघटन –Ö»Ö होते. म्हणूनच बांगलादेशांने मांडलेलÖÖ या सोहार्दपूर्ण प्रस्ताव भारताने नाकारणे शक्य नव्हते. ¯ÖÏादेशिक सहकार्याचा हा प्रस्ताव भारताच्या धोरणाशी सुसंगत असाच होता. या प्रस्तावाचा संभवतः भारत हा सर्वात मोठा लाभधारक होता. कारण, बाकीच्या सहा राष्ट्रांशी भारताच्या सीमा भिडलेल्या ÆÖÖŸµÖÖ. प्रत्येक शेजारी राष्ट्रांशी भारताचे राजकीय अथवा आर्थिक कारणांमुळे मतभेद होते. भारताची आणखी जमेची बाजू म्हणजे त्याच्याकडे प्रदीर्घकाळ टिकलेली लोकशाही होती. सुरक्षिततेसाठी प्रचंड मनुष्यबळ होते, मोठ्या प्रमाणावर तंत्रवै-ज्ञानिक मनुष्यबळ होते आणि

विकासासाठी आवश्यक असलेल्या पायाभूत सुविधा त्यातलµÖ त्यात अधिक विपुल होत्या. या सर्वच बाबतीत इतर सदस्य राष्ट्रांपेक्षा ³ÖÖ¸üÖ बळकट अÖÆê. ¿ÖßÃÖ µÖã¬¤üÖ“ÖÖ ¿Öê¾Ö™ü –ÖÖ»µÖÖ´ÖãôÖê ³ÖÖ¸üÖ“ÖÖ दक्षिण आशियायी राष्ट्रांचे सार्कच्या माध्यमातून संघटन घडवून आणण्याचा मार्ग सुकर –ÖÖ»ÖÖ. Æê संघटन स्थापन –ााल्यावर भारत त्याचे केंद्रस्थान बनला. कारण त्याचे स्थूल देशांतर्गत उत्पादन, व्यापाराचे आकारमान आणि भांडवल प्रवाह सार्क प्रदेशात सर्वात आधिक होते.[21]

भारत आणि पाकिस्तान या दोन राष्ट्रांच्या दरम्यान सामान्य द्विपक्षीय संबंध ¯ÖãÃÖÖ×¯ÖÛú ÆüÖê¾Öã ¿ाकले तर सार्क मोठ्या प्रमाणात लोकांना सुखी करण्यासाठी अर्थपूर्ण कृती करु शकते. मात्र, या उभय देशांतील संघर्ष १९८५ साली महत्त्वाकांक्षेने स्थापन –ाालेले सार्क संघटन अपयशी ठरत आहे. या संघटनेने निश्चितपणे विविध क्षेत्रांच्या दरम्यान उदा. कृषी, खाण व्यवसाय, आरोग्य, शिक्षण, मानवविकास आणि पर्यटनात सभासद राष्ट्रांच्या दरम्यान संवाद घडवून आणला आहे. तरी देखिल या उभय राष्ट्रातील संघर्षामुळे संघटनाचा मुळ हेतू व्यापार वृध्दी याला मात्र फाटा मिळत आहे. सार्क संघटनाचे हे एक महत्त्वाचे अपयश मानता येईल. हे अपयश संघटनाचे लाभ पूर्ण अंशाने सदस्य राष्ट्रांच्या पदरी पडण्यात अडसर ठरत आहे. परिणामी २००१-०२ या दोन ¾ÖôÖä विभागांतर्गत मुक्त व्यापाराचे लक्ष साध्य करता आले नाही.

1.13 दक्षिण आशियातील प्रादेशिक सहकार्य :

दक्षिण आशिया हे जागतिक प्रदेशात भर टाकणारे अगदी अलीकडील प्रादेशिक संघटन आहे. मात्र, या प्रदेशात व्यापार, गुंतवणूक आणि व्यक्तिंची गतीमानता यात प्रचंड अडथळे आहेत. प्रादेशिक सहकार्य, आर्थिक वृध्दीचा दर सुधारण्यात विकसित आणि मागास प्रदेशातील ×¾ÖÂÖ´ÖŸÖÖ कमी करण्यात महत्त्वाचे साधन ठरु शकते ते गरीबांच्या हाल अपेष्टांही कमी करु शकते. गरीबांच्या उत्पन्नात वृध्दीच्या माध्यमातून भर घालून ते पिडीतांचे दु:ख कमी करु शकते. तसेच ˆŸ¯Ö®Ö ¾ÖÖ™ü¯ÖÖŸÖß»Ö ×¾ÖÂÖ´ÖŸााही कमी करु शकते. जागतिक बँकेने दक्षिण आशियातील प्रादेशिक सहकार्य विकसित करण्याचे पाच घटक सुचविले आहे.

1) आगामी काळात प्रादेशिक सहकार्यातून दक्षिण आशियायी राष्ट्रांचा कसा विकास होवू ¿Öकेल याचे प्रतिमान तयार करणे.

2) प्रादेशिक आंतरजाल (Network)विकसित करुन विभागांतर्गत देशांना परस्Ö¸Ö“Öß ´ÖÖ×ÆÖŸÖß ×´ÖôÖ¾ÖÖß, Ÿµ ÖÖचे विश्लेषण करणµÖÖ“ÖÖ आणि त्यांच्या दरम्यान संवाद निर्माण करावा.

3) वस्तु व्यापार, सेवा व्यापार, वीज व संदेशवहन सुविधा, जल संपत्तीचे व्यवस्थापन यांची बांगलादेश, भूतान, भारत, पाकिस्तान आणि नेपाळमध्ये देवघेव होईल यावर लक्ष केंद्रीत करणे.

4) वन्यजीवन संरक्षण, जलस्त्रोत व्यवस्थापन, अन्नसुरक्षा आणि आपत्ती जोखीम व्यवस्थापन याबाबतीत प्रादेशिक सहकार्य भावना बळकट करणे.

5) प्रदेशांतर्गत समान पातळीची भागीदारी विकसित करावी. उदा. इंग्लंड मधील आंतरराष्ट्रीय ×¾Öकास विभाग, दक्षिण आशियायी संघटनांनी जलसंपत्ती, अन्न आणि आहार सुरक्षा, जल आणि ऊर्जा विकास कार्यक्रमात समान भागीदार म्हणून उतरावे.[22]

दक्षिण आशियाच्या संघटनांमध्ये क्षेत्रिय घटक म्हणून भूगोल, वाहतुक, गतीशिलता आणि मोठ्या प्रमाणावरील उत्पादन खर्च, बचतीचे अथवा लाभाचे फायदे मिळू शकतात. याची चार प्रमुख कारणे आहेत.

1) दक्षिण आशियाची लोकसंख्या घनदाट आहे आणि या लोकसंख्या दरम्यान फक्ŸÖ ¸ÖÂ™ÎáµÖ सीमा आहेत. जर खऱ्या अर्थाने प्रादेशिक सहकार्य या सीमांची बंधने ओलांडून भौगोलिक विभाजन भेदू शकले तर वृध्दीचे लाभ सीमेच्या बाहेर आणि सीमेकडून आत असे पसरु शकतील. प्रादेशिक व्यापारात वाहतूक खर्च संवेदनशील असतो. मोठ्या प्रमाणावरील उत्पादनाच्या बचती आणि घटक गतीक्षमता देखिल अधिक असते. म्हणूनच जागतिक व्यापार वृध्दींपेक्षा प्रादेशिक व्यापारवृध्दी सोपी असते.

2) दक्षिण आशियातील वाहतुक खर्च इतर कोणत्याही संघटनेपेक्षा अधिक आहे. सदस्य ¸ÖÂ™ÎÖ“Ö सीमापार व्यापारावर निर्बंध आहे आणि वाहतुक व्यवस्था देखिल इतर प्रदेशांच्या तुलनेत अकार्यक्षम आहे. परिणामी इतर प्रदेशांच्या तुलनेत दक्षिण आशिµÖÖµÖß ¯Ö¤ü¿ÖÖ“ÖÖ वाहतुक खर्च अधिक आहे. येथील वाहतुकीच्या पायाभूत सुविधाही निकृष्ट दर्जाच्या आहेŸÖ.

3) दक्षिण आशियात घटक गतीक्षमता (Mobility)कमी आहे आणि परिणामी देशाबाÆ¸ü जाणाऱ्या व्यक्तिंचे प्रमाणही कमी आहे. श्रमाची गतीक्षमता मर्यादित आहे. मात्र, जर

शेतीची उत्पादकता वाढली तर त्या व्यवसायातली मनुष्यबळाची गरज कमी होऊन ते अधिक उत्पादक व्यवसायाकडे उदा. कारखानदारी व्यवसाय आणि सेवाक्षेत्रे वळविता येईल. हा बदल वृध्दीदर सुधारण्यास पोषक असू शकतो.

4) दक्षिण आशियाई कंपन्या मोठ्या प्रमाणावरील उत्पादनाच्या बचतीचा लाभही घेवू शकत नाही. कारण, श्रमाची अल्प उत्पादकता आणि उत्पादनावरील नियमने त्यांच्या वृध्दीत अडथळे आणतात. यासाठी सार्क अंतर्गत राष्ट्रांना आपली धोरणे अशा रीतीने बदलावी लागतील की, ज्यातुन भौगोलिक स्थान, वाहतुक व्यवस्था, उत्पादन घटकांची गतीशीलता आणि मोठ्या प्रमाणावरील उत्पादनाच्या बचती हे लाभ सर्व राष्ट्रांना मिळू शकतील. तसे – ाल्यास मागासलेल्या राष्ट्रांचा तर विकास होईलच परंतु त्यातल्या त्यात विकसित राष्ट्रांच्या ¯Ö¤शांतर्गत राज्यांचा वृध्दीदरही सुधारेल.[23]

×¾Öकासातमागेपडणाऱ्यासदस्यराष्ट्रांच्यातेगरीबअसण्याव्यतिरीक्तइतरहीउणीवाआहे. त्यातीलसर्वाधिकमहत्त्वाचीम्हणजेनैसर्गिक आपत्ती, दक्षिण आशियायी राष्ट्रात स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नाचा लक्षणीय भाग आपत्ती निवारण्यावर खर्च होतो. याचा विघातक परिणाम दाट लोकसंख्या घनता असलेल्या प्रदेशावर होतो. परिणामी जे गरीब राष्ट्रे आहेत ते अधिकच ग¸ß²Ö ÆÖŸÖÖŸÖ.

¤ÃÖ¸ß ˆणीवम्हणजेपाण्याचीउपलब्धी. दक्षिणआशियायीराष्ट्रातीलसुमारे 40 कोटीलोक, बहुतांशीगरीबआहे, हेप्रत्यक्षअथवाअप्रत्यक्षपणेउपजीविकेसाठीइंडस, गंगाआणिब्रम्हपुत्रायातीनमहानद्यांतून वाहणाऱ्या पाण्यावर अवलंबून आहे.[24] वारंवार जाणवणारी पाणी टंचाई आणि मधून मधून येणारे महापूर यामुळे या गरीब लोकांच्या उत्पन्न पातळीत सातत्य ×™कविण्याचे गंभीर आव्हान निर्माण करतात.

¤×क्षणआशियातीलगरीबजनतेलाजलआणिपर्यावरणाच्याप्रादेशिकसहकार्यातूनफायदामिळूशके »Ö. हिमालयातीलहिमनगकोसळणे, हेदक्षिणआशियातीलकाहीनद्यांनाकमीपाणीदेईलकीकायअसेसंकट उभे करते. याशिवाय, पूर आणि ¾ÖÖ¤ôÖ“Öß ¾ÖÖरंवारीता आणि वाढती सागर पातळी अशा घटना दक्षिण आशियात सामुहिक कृतीची अपेक्षा करतात. दक्षिण आशियापुढे सामुहीक कृतीतून पर्यावरण बदलाचे दुष्परिणाम रोखणे आणि

दारिद्र्य पातळी कमी करण्याचे एक आव्हान आहे. तिच संधी समजून सार्क सदस्य राष्ट्रांचे हित साधू शकेल. नद्या आणि सागरी परिसरात राहणाऱ्या लोकांसाठी पूर नियंत्रण, जलसिंचन आणि जलवाहतुक इ. साठी प्रादेशिक सहकार्यातून मार्ग शोधू शकतील. यादृष्टीने भारत, बांगला देश आणि नेपाळ मध्ये पूरनियंत्रणाचा दिर्घकालीन तोडगा शोधण्यासाठी सीमापार सहकार्याची आवश्यकता †ÖÆê.

1.14 सार्कचा एकात्मिक कृती कार्यक्रम :

हा कार्यक्रम सार्क प्रक्रियेचा महत्वाचा घटक आहे. ज्यात एकुण १२ क्षेत्रांत प्रादेशिक सहकार्याची अपेक्षा आहे. या प्रत्येक क्षेत्रासाठी एकएका तांत्रिक समितीची नेमणूक केली †ÖÆê. ¾ÖêôÖÖê¾ÖêôÖß –ालेल्या सार्क परिषदांत हा कार्यक्रम अधिक प्रभावी करण्यासाठी ज्या ज्या सुचना आल्या त्यांना अनुसरुन १९९२ मध्ये एक सविस्तर मार्गदर्शक तत्त्वांचा आणि प्रणालींचा स्विकार केला. ज्यामुळे सार्कचा कृती कार्यक्रम अधिक विवेकी होईल. त्याचा परिणाम म्हणून दक्षिण आशियातील लोकांना दृश्यलाभ पोÆचविणाऱ्या कार्यक्रमांवर अधिक लक्ष केंद्रीत केले जात आहे.

सार्कचे महासचिव एकात्मिक कृती कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणी संबंधीचा †Æ¾ÖÖ»Ö सार्क परिषदेपूर्वी एका स्थायी समितीला सादर करतो. स्थायी समिती या अहवालाचे अवलोकन करुन कृती कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीची संस्थात्मक यंत्रणा आणि तिच्या कामाचे मूल्यमापन करते. तसेच विभागनिहाय तांत्रिक समित्यांच्या कामाचेही मूल्यमापन करते.[25] त्यांनी त्यांच्या कार्यप्रणालीत केलेले बदल आणि सचिवालय या बाबींचा परामर्श घेतात.

1.15 तांत्रिक समित्या : (Technical Commitees)

1) कृÂÖß (Agriculture) :

आरंभी सार्कच्या ज्या मुळ पाच समित्या होत्या त्यातील एक कृषी समिती आहे. ज्यात विभागीय सहकार्याची सर्वात अधिक गरज होती. या समितीची पहिली सभा १९८३ मध्ये – ाली. पुढे शेतीच्या तांत्रिक समितीकडे जंगल हा विषयही सुचविण्यात आला. याच तांत्रिक समितीच्या माध्यमातून सार्कचे कृषी माहीती केंद्र (SAIC)ढाका येथे १९८८ मध्ये स्थापन –ÖÖ»Öê. ÆÖß“Ö सार्कची पहिली प्रादेशिक संस्था स्थापन –ÖÖ»Öß.[26] तेंव्हा पासून सदस्य राष्ट्रे बीजांकुर पोषण, बीज

निर्मिती साधने, पशुधन आणि मत्स्य व्यवसाय याबाबतच्या आपआपल्या राष्ट्रातील अस्तित्वात असलेल्या माहितीची देवघेव करतात. कृषी साधने आणि अवजारे यावर केलेले प्रयोग आणि स्वीकृती याबाबतच्या माहितीचीही देवघेव करतात. सुधारीत पशुधनांच्या जाती, गोठवलेले बीज आणि औषधी याबाबत जे निरनिराळ्या राष्ट्रात प्रयोग होतात याचीही माहिती आपआपÃÖÖÜÖ ¯Ö¸ü×¾Ö×ÛúÖÖÜÖ. SAIC हे माहीती केंद्र या सर्व माहितीचे संकलन करते आणि त्या त्या विषयात प्रशिक्षण देण्याची सुविधाही पुरविते. तांदुळ आणि गहू यांची बीज गुणन कार्यक्रम, उत्पादकता वाढविण्यासाठी ¸ü²ाविले जातात. त्याचे विविध ठिकाणी, विविध पिकांसाठी प्रयोग केले जातात.

Ã֤ÃµÖ ¸üÖÂ™ÒüÖÓ»Ö ¾Öौ–ज्ञानिकांच्या नियमित सभा घेणे हे तांत्रिक समितीचे महत्त्वाचे कार्य आहे. निवडक बारा क्षेत्रातील वै–ज्ञानिकांची सूची संपर्कासाठी निश्चित करण्यात आली आहे. ही क्षेत्रे तांदुळ, गहू, तेलबिया, फळबागांतर्गत बटाटा, भाजीपाला आणि फळे, मत्स्य उत्पादने, जंगल, ŸÖ¡Ö–ज्ञान हस्तांतरण, पशुधन विकास, कृषीयंत्र सामुग्री आणि अवजारे, पीक काढणीनंतरचे तंत्र–ज्ञान, कृषी अर्थशास्त्र, कृषी राज्यशास्त्र आणि मृ¤Öतंत्र. मातीच्या गुणवत्तेत सुधारणा करण्यासाठी एक †ÜÖ•ÖÖ»ÖÖ“Öß (Network)स्थापना करण्याबाबतही प्रगती –ÖÖ»Öß †ÖÆü.

1990 ´ाध्ये जैव अभियांत्रिकी आणि जैवतंत्र–ज्ञान प्रामुख्याने पीक सुधार आणि पशुधन सुधार, कृषी, आणि फलोत्पादन विकास, पशुधन आणि संकटग्रस्त अंकुर यात सुधारणेसाठी विकसित –ÖÖ»Ö»Ö ŸÖ¡Ö–ज्ञान हस्तांतरीत करणे, परसबागेतील भाजीपाला उत्पादन, आहाराची उपलब्धी, Ã֍ÜÖÖ»Ö †ÖÆüÖ¸ü, ŸÖ¡Ö–ज्ञान, माहितीचा आधार आणि कृषी वि–ज्ञान विकसित करण्यासाठी प्रशिक्षण सवलती सार्क अंतर्गत देशांसाठी उपलब्ध आहे. पिकांवरील रोगांसाठी एक त–ज्ञ गटाची सभा बोलावली जाते. या तांत्रिक समितीने दोन महत्त्वाचे तंत्र प्रकल्प प्रस्ताव

1) •Ö¾Öग्रामाचाविकास आणि
2) दशलक्ष लोकांपर्यंत पोहोचणे. ज्यात २००० सालापर्यंत शेतकरी आणि शेतकरी स्त्रीयांसाठी प्रशिक्षण कार्यक्रम राबविला जातो. हे प्रकल्प तयार असून त्यावरील पुढील कृती विचाराधीन आहे.

2) दळणवळण (Communications) :

१८८३ मध्ये तारसेवा आणि पोस्ट सेवा या दोन स्वतंत्र सेवा स्थापण्यात आल्या. १९९३ मध्ये त्यांचे कम्युनिकेशन्स या एकाच सेवेमध्ये एकत्रिकरण क¸ण्यात आले. एकुण पोस्टल सेवांमध्ये सुधारणा घडवून आणण्यासाठी प्रदेशांतर्गत कृती कार्यक्रम राबविले गेले. ज्यात प्रशिक्षण, चर्चासत्रे, कार्यशाळा आणि अभ्यास दौरे इ. चा समावेश आहे. हे प्रशिक्षण कार्यक्रम पहिल्या आणि मध्यम फळीतील अधिकाऱ्यांसाठी राबविले गेले. नंतर, आंतरराष्ट्रीय पोस्ट सेवा, आंतरराष्ट्रीय मेल ÃÖ¾ÖÖ ¯ोस्ट व्यवस्थापन सेवा आणि पोस्ट ऑफिस सेव्हींग बँक मधील सुधारणांवर भर दिला. चर्चासत्रे,कार्यशाळा यांचे पोस्टाची कार्यप्रणाली आणि भावी आव्हाने, पोस्ट कार्याचे यांत्रिकीकरण पोस्टाची दलाली आणि वित्तिय सेवा, ग्राहक सेवा, मेलसेवा, केंद्रीय पोस्टल वितरण सेवा आणि पोस्टल मार्केटिंग सेवा इ. चे प्रशिक्षण दिले गेले.[27] ¯ÖÖÃ™Ö“µÖÖ ¤»ÖÖ»ÖÖ ÃÖ¾ÖÃÖÖŠÖß †³µÖÖÃÖ ¤Öî¸ê आयोजित केले. तशाच प्रकारचे दौरे पोस्टातील वस्तूंची सुरक्षा, दुर्गम पहाडी भागातील आणि ग्रामीण भागातील पोस्टसेवा नवे मेल आणि वित्तिय सेवा यावर पाकिस्तानात अभ्यास दौरे आयोजित करण्यात आले. पोस्टल सेवांचे अद्ययावत –ान, समस्या आणि सुधारणांचे कार्यक्रम अभ्यास दौऱ्यांच्या माध्यमातून सर्व प्रदेशात पोहचविण्याचा हा प्रयास होता. ही कृती एकुण पोस्टल सेवेचß गुणवत्ता सुधारण्यासाठी होती. १९८५ पासून प्रतीवर्षी पत्रलेखन स्पर्धा आयोजित केल्या जातात. पोस्टातील कामकाजाला कोणती उत्पादकता मापक तंत्रे वापरता येतील याबाबतचे अभ्यास देखिल करण्यात आले. सार्क प्रदेशांतर्गत टपाल उशीरा मिळणे, पोस्ट सेवांचे ग्रामीण विकास कार्यक्रमांशी एकत्रिकरण करणे, आणि त्यांच्यासाठी सवलतीचे मेल वितरण सेवा यांचाही त्यात समावेश आहे. या खेरीज इतर कार्य क्रमात विशिष्ट व्यक्तिंच्या स्मरणार्थ पोस्टाचे स्टॅम्प काढणे आणि लोकांच्या ´ÖÖ×ÆüŸीसाठी पोस्टाच्या स्टँपचे प्रदर्शन भरविणे यांचाही समावेश आहे.

इ.स. २००० पर्यंत टेलिकम्युनिकेशन सेवांचा हेतू ही सेवा ग्रामीण लोकसंख्येपर्यंत पोहोचविण्याचा होता. त्यादृष्टीने आवश्यक असणारे त¡Ö–ान, मानवी संसाधन विकास आणि व्यवस्थापन करण्यात आले. या सेवेत तांत्रिक समितीच्या शिफारशीमुळे मोठीच प्रगती साधली †ÖÆê. ˆ¤Ö. ISD (International Subscribal Dailing) ™»ÖŒÃÖ, ±úŒÃÖ ±ú×ÃÖ×»Ö™ß,

†ÖŸÖ¸¡Ö¸¡Öष्ट्रीय संपर्कात सुविधा, कलेक्शनचा एकत्रित खर्च, वसुली पध्दती, संदेशवहन यंत्रणे व्यतिरिक्त आकारणी अंतर्गत विशेष उचल अधिकार व्यस्त आणि ढिलाईच्या काळातील ¤¸¡ आकारणी इ. बाबतचे नियम केले.

टेलिकम्युनिकेशनच्या अल्पकालीन उपक्रमाबाबत सांगावयाचे–ÖÖ»µÖÖÃÖ ŸµÖÖŸÖ चर्चासत्रे, कार्यशाळा, माहितीची पाठवणी आणि दशमान माहिती वितरण तसेच आंतरजाल (Network) व्यवस्थापन कार्यपध्दती, साफ्टवेअरची देखभाल, ग्रामीण संदेशवहनासाठी नवे तंत्र–ाान, पारंपारिक एकतर्फी प्रसारणाऐवजी दशमान प्रसारण आणि टेलिकम्युनिकेशन सेवांची गुणवत्ता सुधारणे, IDR, अवकाशयान तंत्र–ाान आणि ग्रामीण संदेशवहनात सुधारणा ‡. “ÖÖ ÃÖ´ÖÖ¾Ö¿Ö †ÖÆ. नवतंत्र–ाान, देखभाल व दुरुस्ती आणि संदेशवहन पध्दतीतील बदल, सॉफ्टवेअर विकसन, ×¾Ö×¢ÖµÖ व्यवस्थापन, पॅकेट स्वीच डेटा, नेटवर्क आणि NEAX61 या नवीन पध्दतीसाठी प्रशिक्षण कार्यक्रम राबविले गेले.[28]

3) **शिक्षण, संस्कृती आणि क्रीडा :**

शिक्षणावरील तांत्रिक समिती १९८९ मध्ये स्थापन करण्यात आली. क्रीडेवरील तांत्रिक समिती कला आणि संस्कृती वरील सांस्कृतिक समिती १९८३ मध्ये स्थापन –ÖÖ»ÖßÖ. ¯Ö¸üŸÖ ¯Öœü १९९३ मध्ये त्यांचे एकत्रिकरण होवून शिक्षण आणि संस्कृती असे तिचे नामकरण –ÖÖ»Öê. ¿Ö¾Ö™üß 1995 ´Ö¬µÖê µÖÖ तिहींचे एकत्रिकरण होवून शिक्षण, संस्कृती आणि क्रीडा या नावाने तांत्रिक समितीचे नामकरण –ााले. आंतरप्रादेशिक सहकार्यासाठी शिक्षणाच्या क्षेत्रात जे विषय अग्रक्रमाने निवडले त्यात स्त्री आणि शिक्षण, सार्वत्रिक प्राथमिक शिक्षण, साक्षरता, साक्षरोत्तर शिक्षण सातत्य, शैक्षणिक संशोधन, शास्त्रीय आणि तांत्रिक शिक्षण, उपेक्षितांचे शिक्षण आणि दूर शिक्षण हे अग्रक्रमाचे विषय होते. या प्रत्येक विषयासाठी स्वतंत्र संस्था उभ्या करण्यात आल्या आणि त्यांचा सुयोग्य कृतीकार्यक्रम देखिल तयार करण्यात आला. शिक्षणाच्या क्षेत्रात जे अल्पकालीन उपक्रम ठरविण्यात आले त्यात पुढील कार्यक्रम समाविष्ट आहे. त–ा समुहांच्या सभा, चर्चासत्रे आणि कार्यशाळा हे अग्रक्रमाचे होते. अभ्यासकरणाचे आधुनिकीकरण पर्यावरण शिक्षण ज्यात लोकसंख्या शिक्षणाचाही समावेश असेल. शिक्षणाचे नियोजन आणि व्यवस्थापन, शिक्षक प्रशिक्षण,उच्च शिक्षण, ग्रंथ निर्मिती आणि त्याचे विपणन ही समिती निरनिराळ्या सदस्य राष्ट्रात शिक्षण सुधार आणि विस्तारासाठी

सार्क¾"Ö¸ अध्यासने (Chairs)आणि शिष्यवृत्त्या प्रदान करते. याशिवाय समूह साक्षरता कार्यक्रमासाठी आंतरजाल व्यवस्था सहभागासाठी पूरविण्याची गरज याची एक महत्त्वपूर्ण मुद्‌दा म्हणून दखल घेण्याची गरज आहे. त्यासाठी कृती आराखडा आणि प्रतिमाने तयार केली जात आहे. अल्पकालीन सांस्कृतिक कार्यक्रमांतर्गत दक्षिण आशियायी उत्खनन काँग्रेस(South Asian Archiological Congress)सहा स्थापन केले आहे. त्यातील एक इतिहास परिषद ज्यात कार्यशाळा, प्रशिक्षण आणि चर्चासत्रे हे कार्यक्रम, भित्तिचित्रांचे संवर्धन, वाद्य आणि मौखिक परंपरांची नोंदणी, स्मृतीचिन्हांची प्रदर्शने ज्यात मूर्ती आणि फोटोचे प्रदर्शन भरते. राष्ट्रीय वारसा आणि त-ा समूह सभा यांची आयोजने, स्मृतीचिन्हे आणि उत्खनीत सामुग्री जतनासाठी केली जाते. कलाक्षेत्रात हस्तकलांचे प्रदर्शने, कार्यशाळा, सागरी सामग्रीच्या वस्तु आणि कृतीशील कलाकारांचे तसेच सार्कच्या चित्रकारांचे शिबीर आयोजित केले गेले.[29] प्रादेशिक सहकार्याचा क्रीडेशी संबंधित एक भाग म्हणून प्रशिक्षण शिबिरे आणि उपचार केंद्रे आयोजित केली •ÖÖŸÖÖŸÖ. •µÖÖŸÖ ™2Ö»Ö टेनिस, स्क्वॅश, हॉकी, बास्केटबॉल, पोहणे, व्हॉलीबॉल आणि वैयक्तिक क्रीडा स्पर्धांचे आयोजन केले जाते. क्रीडासहाय्य त-ांचे प्रशिक्षण आयोजित केले जाते. बास्केटबॉल, फुटबॉलच्या स्पर्धा आयोजित केल्या जातात आणि सार्कचे मॅराथॉन आयोजित केले जाते.

4) पर्यावरण (Environment):

१९८७ मध्ये काठमांडू येथे तिसरी सार्क परिषद भरली. ŸµÖÖŸÖ असे ठरविले की, नैसर्गिक आपत्तीची कारणे आणि परिणाम ŸÖÃÖ"Ö पर्यावरणसंरक्षण आणि संवर्धनावर एक अभ्यासक्रम तयार केला जावा. त्यासाठी सार्क अंतर्गत राष्ट्रांचा अभ्यास केला गेला. आणि तो एक प्रादेशिक अभ्यास म्हणून एकत्र मांडण्यात आला. कोलंबो येथे १९९१ मध्ये –Ö֍लेल्या सार्कच्या सहाव्या परिषदेत तो स्विकृत करण्यात आला. या प्रादेशिक अध्ययनाच्या शिफारशी आणि निष्कर्ष फेब्रुवारी १९९२ मध्ये या समितीने विचारात घेतल्या आणि त्यापैकी कोणत्या कार्यात त्वरीत कृती †¯ÖेÖक्षित आहे, पर्यावरण व्यवस्थापनाच्या कोणत्या पायाभूत सुविधा मजबुत करण्याची गरज आहे, जमिन आणि पाणी वापराच्या नियोजनात कोणते पर्यावरणीय कार्यक्रम असावेत, हिमालयाच्या पर्वतीय रांगांमध्ये पर्वत विकासाचे संशोधन आणि कृती आराखडा कसा असावा, सागर किनाऱ्यातील भूभागाच्या व्यवस्थापनाचा कार्यक्रम कसा असावा, सार्कचा जंगलविकास आणि

पाणलोट कार्यक्रम कसा असावा, ऊर्जा आणि पर्यावरणाचा कार्यक्रम कसा असावा, प्रदुषण नियंत्रण आणि पर्यावरणात अडथळा आणणाऱ्या टाकाऊ कचऱ्याचा व्यवस्थापन कार्यक्रम कसा असावा, जैविक विविधीकरण व्यवस्थापनाचा सार्क सहकारी कार्यक्रम कसा असावा, साधन संपत्तीß व्यवस्थापनातील लोकसहभाग कमी खर्चाचे आणि पर्यावरण पोषक सवयींचे तंत्र-ज्ञान बाबतचµÖß माहितीची देवघेव कशी असावी आणि नैसर्गिक आपत्तीच्या काळात सार्कची मदत आणि त्यासाठी निर्माण केलेली यंत्रणा कशी असावी. त्यासाठी सार्कला एखादा निधी उभारणे शक्य आहे का ? आपत्तीची पूर्वसुचना देणारी यंत्रणा प्रादेशिक सहकार्यातून उभारणे कितपत शक्य आहे इ. बाबींवर ¯µÖÖ¾Öरण तांत्रिक समितीने सर्वंकष विचार केला. नोव्हेंबर १९९२ मध्ये सार्कच्या पर्यावरण समितीची विशेष बैठक –ाली. वरील उपाययोजना तयार करुन त्या अंमलांत येण्यासाठी काय करता येईल याचे चिंतन विशेष बैठकीत –ÖÖ»Ö.

‡Ã»ÖÖ´ÖÖ²ÖÖ¤ü ´Ö¬µÖê 1988 ´Ö¬µÖê –ालेल्या ४ थ्या सार्क परिषदेने असा निर्णय घेतला की, सभासद राष्ट्रांनी हरितगृह परिणाम आणि त्याचे प्रदेशावरील प्रभाव याचे संयुक्त अध्ययन करा¸Ö¾Öê. ¸ÖÂ™ÒßµÖ अभ्यासाचे एकत्रिकरण करुन त्यातून एकुण प्रदेशांचा अभ्यास संकलित करावा हा प्रस्ताव सार्कच्या ढाका येथे १९९३ मध्ये –ालेल्या सातव्या परिषदेत मान्य –ÖÖ»ÖÖ.[30] त्यानुसार पर्यावरण समितीचे नामकरण पर्यावरणावरील तांत्रिक समिती असे करण्यात आले आणि तिच्या उद्दिष्टांत ग्रीन हाऊस इफेक्ट ॲण्ड इटस् इम्पॅक्ट ऑन द रिजन(Green house effect and its empact on region)हा कार्यक्रम १ जानेवारी १९९३ पासून कार्यान्वित –ÖÖ»ÖÖ. •µÖÖ ´Öã¾Ö¸ü तात्काळ कृती आवश्यक होती त्यावर अनेक प्रतिमाने आणि त्याच्या अंमलबजावणीचे उपाय शोधण्यात आले. त्यात, पर्यावरण निरीक्षणाची क्षमता जी सार्क मेट्रोलॉजिकल सेंटरने विकसित केली, वातावरणातील बदल, सागर पातळीतील वाढ यांचे राष्ट्रनिहाय अध्ययन केले गेले आणि ती आकडेवारी सार्क अंतर्गत देशांच्या दरम्यान देवघेव सुरु –ाली. त्यामुळे सदस्य राष्ट्रांना पर्यावरण संशोधनाचा आणि हरित गृहांतून बाहेर पडलेल्या गॅसेस विषयßß ´ÖÖ×ÆüßÖß ˆ¯Ö»Ö²¬Ö –ाली. हा कार्यक्रम यशस्वी करण्यासाठी प्रशिक्षण कार्यक्रम, माहितीचे आदान-प्रदान आणि वातावरण बदलांचा परिणाम कमी करण्यासाठी आपसात अनुभवाचे आदान-प्रदान तसेच दुष्परिणाम टाळण्यासाठी धोरणात्मक बदल अंमलात आणण्याचे ठरले.

सार्क देशात पर्यावरण विषयाच्या कायद्याबाबत कोणता दृष्टीकोन असावा, कोणती नियमके आणि प्रमाणके अस्तित्वात असावी, प्रदुषक जमिनीचे पुर्नवसन कसे करावे, पडीत जमिनीचे मूल्यांकन आणि व्यवस्थापन कसे असावे इ. बाबींचा समावेश आहे. पर्यायी आणि नुतनीकरणक्षम ऊर्जेचा वापर, हवामान बदलावरील तज्ञांची कार्यशाळा यांचेही आयोजन केले. ŸµÖÖÃÖÖŠß ´Öहत्त्वाच्या मुद्यावर सभासद राष्ट्रे आणि संबंधित संस्थांमध्ये जलद संदेशवहन व्हावे ही तातडीची गरज ही समितीने लक्षात घेतली. एप्रिल १९९२ मध्ये नवी दिल्ली येथे सार्क मधील पर्यावरण मंत्र्यांची परिषद –ÖÖ»ी. संयुक्त राष्ट्र परिषदेच्या पर्यावरण आणि विकास या विषयावर ¯Öx¸ÂÖ¤ü –ाली. सार्कने या परिषदेत एक समकालीन परिस्थितीवरील एक शोधनिबंध सादर केला. तो योकोहाममध्ये मे १९९४ मध्ये –ालेल्या नैसर्गिक आपत्ती कमी करण्याबाबत –ÖÖ»Ö»µÖÖ “ÖÖ£µÖÖ जागतिक पर्यावरण परिषदेत मांडला. पूर्वी १ जानेवारी १९९६ मध्ये पर्यावरण आणि हवामान या दोन ÃÖÖ×´ÖŸµÖÖ“Ö एकत्रिकरण करुन त्यांना पर्यावरण आणि हवामान शास्त्रावरुन तांत्रिक समिती असेनामकरण करण्यात आले.

5) आरोग्य आणि लोकसंख्या विषयक कार्यक्रम :

आरोग्य आणि लोकसंख्या कार्यक्रम हा मूळ पाच क्षेत्रांपैकी आर्थिक सहकार्यासाठी निर्देशित केलेले एक क्षेत्र ÆüÖêŸÖê. µÖÖ ÃÖÖ×´ÖŸÖß“Öß ¯Ö×ÆüÎ»Öß ÃÖ³ÖÖ 1994 ´Ö¬µÖê ÃÖ¯Ö®Ö –ÖÖ»Öß. µÖÖ ÃÖÖ×´ÖŸÖß“ÖÖ प्राथमिक लक्ष बिंदू होता बालके, लोकसंख्या आणि कल्याणाचे धोरण, गरोदर माता आणि बालकांचे आरोग्य, प्राथमिक आरोग्य सेवा, अपात्र आणि अपंग व्यक्ति, प्रमुख रोगांचे नियंत्रण आणि निर्मुलन उदा. मलेरिया, लिपरसी, क्षय, डायरीया, अन्य आजार, एडस् आणि आयोडिन कमतरतेमुळे आलेले अनारोग्य. थोडक्यात मोठ्या प्रमाणावर आढळून येणाऱ्या साथीच्या आणि गंभीर आजारांचे तातडीने नियंत्रण करणे हा या कार्यक्रमाचा प्रमुख हेतू होता. या कार्यक्रमा अंतर्गत तांत्रिक समितीने हाती घेतलेल्या कार्यक्रमात काठमांडू येथे क्षयरोग निवारण केंद्र १९९२ मध्येस्थापन केले. सार्क प्रदेशांतर्गत बालकांच्या स्थितीचा वार्षिक आढावा घेण्यासाठी एक प्रमाणित पत्रक तयार करणे, मलेरिया निर्मुलनासाठी प्रादेशिक दृष्टीकोनातुन संदेशवहनाची अशी यंत्रणा उभारणे ज्यातून प्रशिक्षण आणि संशोधनाला उत्तेजन मिळावे अशीच उपाय योजना इतर मोठ्या आजाराबाबत केली जावी. सहा प्रमुख आजाराबाबत प्रशिक्षण कार्यक्रमाची एक डिरेक्टरी बनवली जावी ज्यात मलेरिया, क्षयरोग,

महारोग आणि डायरेयाशी संबंधीत आजार, देवी आणि माता-बालक आरोग्य ही डिरेक्टरी सभासद राष्ट्रात वितरीत व्हावी याखेरीज सभासद राष्ट्रांमध्ये आरोग्य विषयक महत्त्वाच्या बाबींचे टिपण ÃÖ¤ÃµÖ ¸ÖÂ™ÖŸÖा वितरीत केले जावे.[31]

सार्कची दुसरी परिषद १९८६ मध्ये बेंगलोर येथे भरली. ज्यात बालकांचे जगणे, संरक्षण आणि विकास या विषयाला सवोच्च अग्रक्रम दिला गेला. सार्क अंतर्गत राष्ट्रांनी †Ö¯Ö†Ö¯Ö»µÖÖ ¤ê¿Öातील बालकांच्या आरोग्य स्थितीचा आढावा दरवर्षी घ्यावा अशी सूचना दिली. 1993-९४ या दोन वर्षाचे राष्ट्रनिहाय आढावे एकत्र करुन प्रादेशिक आढावा तयार करण्यात आला. या वार्षिक अहवालावरुन असे दिसून आले की, या काळात बालमृत्यु दरात मोठी घट –ÖÖ»Öß †ÖÆê आणि बालकांच्या पोषण आहार कार्यक्रमात लक्षणीय सुधारणा –ÖÖ»ÖÖß आहे. १ जानेवारी १९९६ पासून या तांत्रिक समितीचे नामकरण आरोग्य, लोकसंख्या उपक्रम आणि बालकल्याण असे –ÖÖ»Öê.

6) हवामान समिती

हवामान हे देखिल संघटनेच्या प्रादेशिक सहकार्यासाठी निवडलेल्या पहिल्या पाचापैकी एक क्षेत्र होते. या समितीची पहिली सभा १९८४ मध्ये –ाली. स्थापनेपासूनच ÆÖß ÃÖ×´ÖŸÖß हवामान मापक यंत्रे, कृषी हवामान, हवामानाचे सांख्यिकी पूर्व अनुमान, पीक आणि हवामान संबंध, पीक उत्पादनपूर्व अंदाज, दिर्घकालीन हवामानपूर्व अंदाज, रडार हवामान शास्त्र इ. बाबतच्या –ाानप्रसारासाठी आंतरप्रादेशिक चर्चासत्रे आणि कार्यशाळा आयोजित करते. हवामान विषयक संदेशवहन व्यवस्थापन आणि राष्ट्रीय पातळीवर माहिती केंद्रे, पाऊस मानाचा पूर्व अंदाज इ. साठी प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित केले जातÖŸÖ. पश्चिमी पर्यावरणातील अडथळयांचे वस्तुस्थितीदर्शक अहवाल, उष्ण प्रदेशातील वादळे, हंगामी वादळे, पावसाळी वृष्टीचे दिर्घकालीन अंदाज, अल्पकालीन अंदाज इ. च्या राष्ट्रनिहाय नोंदी Š‰Ö»µÖÖ •ÖÖŸÖÖŸÖ. ŸÖ–Ö ¾µÖÖŒŸÖ“Ö ÃÖ´ÖÆ, ŸµÖÖ“µÖÖ विशेषीकरणाच्या क्षेत्रात भाष्य करण्यासाठी बोलावले जातात. थोडक्यात हवामानाचे अंदाज, माहितीची देवाण-घेवाण आणि त्याच्या नोंदी ठेवणे इ. उपक्रम या समितीच्या कार्यक्षेत्रात येतात.[32]

हवामान क्षेत्रात संशोधनाला चालना मिळावी म्हणून दरवर्षी तरुण शास्त्र–ाांना अथवा त्यांच्या समुहांना हवामान विषयावरील संशोधनपर लेखास प्रादेशिक पारितोषिक दिले जाते. १९९५ पासून जेष्ठ वै–ाानिकांसाठी देखिल दुसरे प्रादेशिक पारितोषिक वितरण केले जात आहे.

एकोणिसशे नव्वदीतÛ»Ö कार्यक्रमात या समितीने नोंद घेतलेले कार्यक्रम आहे. ¸ÖÂ™Ûय माहिती केंद्रीत हवामान शास्त्र विषयक अभ्यास करणे, विशेषतः पर्यावरण प्रदूषित करणाऱ्या घटकांचा अभ्यास करणे, सागरी हवामानकार्यालयांची स्थापना करणे या तांत्रिक समितीने काही दिर्घकालीन उपायांबाबतही चर्चा केली आहे, ज्यात प्रादेशिक माहिती बँक, संशोधनाचे संघटन, वादळाचे सखोल अध्ययन, समुद्रात नांगरुन पडलेल्या जहाजांचा शोध घेणारी यंत्रणा, पर्यावरणीय प्रदुषण नियंत्रण केले, हवामानाचा नकाशा तयार करणे, हवामानविषयक संशोधनाला उत्तेजन देण्यासाठी संगणकीय तंत्र–ानाची ओळख करुन देणे व प्रसंगी संगणक केंद्रांना भेटी देणे इ. १ जानेवारी १९९६ पासून या समितीचे नामकरण पर्यावरण आणि हवामान शास्त्र तांत्रिक समिती असे करण्यात आले आहे.

7) अंमली पदार्थांची तस्करी (Drugs) आणि अभिशाप रोखणे :

या तांत्रिक समितीची स्थापना १९८७ मध्ये –ाली आणि तेंव्हा पासून तिने अनेकविध कार्यक्रम राबविले. यात कायद्याची अंमलबजावणी, प्रतिबंध, बाधितांचे उपचार आणि पुर्नवसन करणे हा सार्क प्रदेशाचा समन्वयीत कार्यक्र´Ö म्हणून राबविण्यात येतो. प्रदेशाचा हा एक दिर्घकालीन कार्यक्रम आहे. अंमली पदार्थांची तस्करी रोखणे आणि ते सेवन करण्याची अपप्रवृत्ती नष्ट करणे हा या कार्यक्रमाचा हेतू आहे. याबाबत सार्कची नियमावली विकसित करण्यात समितीचे योगदान मोठे आहे. १९९० मध्ये सार्क नियमावलीत, नार्कोटीक ड्रग्ज आणि सायकोट्रोफिक सबस्टनसेस वर बंधी घालणारी नियमावली तयार –ाली. त्याची अंमलबजावणी सप्टेंबर 1993 पासून सदस्य राष्ट्रांच्या सहमतीनंतर सुरु –ाली. काही अल्पकालीन कार्यक्रम उदा. चर्चासत्रे आणि प्रशिक्षण कार्यक्रमांतून अंमली पदार्थ सेवनाबाबतच्या कायद्याची अंमलबजावणी कठोरपणÖ ¾ÖÆüÖ¾ÖÖ आणि त्यात सभासद राष्ट्रांचे सहकार्य असावे हे चर्चासत्रे आणि कार्यशाळेच्या माध्यमातून पटवून दिले जाते. त्यासाठी निर्देशित संस्था आणि सभासद राज्ये यांनी अंमली पदार्थ सेवनाच्या गुन्ह्याबाबत ´ÖÖ×ÆüŸÖß“Öß †Ö¯Ö†Ö¯ÖÃÖÖŸÖ †ादान प्रदान करावे असे ठरविण्यात आले. अशा गुन्ह्यांच्या नियंत्रणासाठी कोलंबो येथे गुन्हे अन्वेषण कार्यालय स्थापन केले आहे. हे कार्यालय सभासद राष्ट्रांकडून अंमली

पदार्थसेवन, वाहतुक, तस्करी इ. बाबतच्या गुन्ह्यांच्या नोंदी ठेवते. या संस्थेचे कार्य भविष्यात अधिक चांगल्या रितीने व्हावे यासाठी प्रयत्न केले जात आहेत.

अंमली पदार्थांची मागणी घटावी यासाठी देखिल कार्यशाळा आणि चर्चासत्राचे आयोजन केले जाते. अमली पदार्थ सेवन, वहन किंवा तस्करी सारख्या अभिशाप टाळण्यातील प्रसार माध्यमांना वाव दिला जावा. अंमली पदार्थांच्या अभिशापा बद्दल लोकांत जनजागृती करावी, त्याला प्रतिबंध करणारे शिक्षण द्यावे, शालेय अभ्यासक्रमात त्याच्या गंभीर परिणामांची ओळख करुन द्यावी, व्यसनमुक्ती आणि पुनःव्यवसनाकडे वळण्याची प्रवृत्ती कमी करण्याबाबतच्या माहितीचे आदान-प्रदान व्हावे, त्यासाठी अस्तित्वात असलेली पारंपारिक आणि आधुनिक पध्दती, व्यसनमुक्तीच्या प्रचारात वापराव्यात याबाबतीत सदस्य राष्ट्र कोणती पावले उचलतात याची माहिति निर्देशित संस्थांनी संकलित करावी आणि ती तांत्रिक समितीला पाठवावी.

µÖा क्षेत्रात अनेक सेवाभावी संस्था कार्यरत आहेत. अशा निवडक संस्थांच्या प्रतिनिधींची एक सभा आयोजित केली होती. या क्षेत्रात कार्यरत असलेल्या स्वयंसेवी संस्थांची एक सूचीही तयार करण्यात आली, ज्यामुळे त्या संस्थांना परस्परां दरम्यान माहितीचे आदान प्रदान करण्यात येईल. कोलंबो प्लॅन नुसार एक प्रकल्प प्रस्ताव तयार करण्यात आला. त्याचा भाग म्हणून सार्क आणि कोलंबो प्लॅन ब्युरो यांच्यातील कार्यकारीसंबंध सार्क स्थायी समितीच्या २० व्या बैठकीत मान्य –ाला. या ठरावानुसार अंमली पदार्थ नियंत्रण कार्यक्रमात सार्क बरोबर सेवाभावी संस्थांचा सहभाग असू शकेल.[33]

यासंबंधी संयुक्त राष्ट्र संघाची जी नियमावली असेल त्यानुसार सार्कची नियमावली बनविण्याच्या दृष्टीने सदस्य राष्ट्रे प्रयत्नशील आहे. या दोहोत समन्वय साधला गेल्यास प्रदेशांतर्गतÖ राज्यांमध्ये देखिल अंमली पदार्थ विषयक कायद्यात सुसूत्रता µÖ‡»Ö. †ÖÙÖ¸ü¸üÖÂ™ÒßµÖ †´Ö»ÖÛ ¯Ö¤üÖ£Ö नियंत्रण कार्यक्रमाच्या संमती पत्रावर सार्क आणि संयुक्त राष्ट्र संघाच्या स्वाक्षऱ्या –ÖÖ»µÖÖ †ÖÆüÖê.

8)ग्रामीण विकास (Rural Development) :

ग्रामीण विकास हा देखिल एकात्मिक कार्यक्रमाच्या मुळ पाचपैकी एक निर्देशित क्षेत्र आहे. या तांत्रिक समी×ÖÏची बैठक देखिल १९८४ मध्ये –ाली. या तांत्रिक समितीने जे विशिष्ट

कार्यक्रम हाती घेतले त्यात ग्रामीण विकासाबाबतचे प्रश्न याबाबतची माहिती आणि साहित्य यांचे आपआपसात आदान-प्रदान क¸ाणे, निवडक विषयावर संशोधपर अध्ययन करणे या क्षेत्रातील त– ांची सूची तयार करणे, तशीच सूची ग्रामविकासातील प्रशिक्षण संस्था आणि सुयोग्य तंत्र-ानाचे सभासद राज्यांच्या दरम्यान आदान-प्रदान करु शकणाऱ्या संस्था यांचीही सूची केली जाईल. त्यामुळे प्रदेशांतर्गत राष्ट्रांच्या दरम्यान माहीती आणि त–ा मार्गदर्शनाचे आदान-प्रदान होवू शकेल. क॥Öµ֊¿Öाळा, चर्चासत्रे आणि प्रशिक्षण कार्यक्रमातून ग्रामीण विकासाशी संबंधित सर्व बाबींचे आदान-प्रदान प्रदेशांतर्गत राष्ट्रांमध्ये घडून येते. त्यात, प्रादेशिक नियोजन, दारिद्र्य निर्मुलन मूलक विकास, ग्रामीण ऊर्जा, कृषी प्रकल्पांचा आकृतीबंध, स्थानिक पातळीचे नियोजन, आंतरराष्ट्र तुलना, सुयोग्य Ÿ֡Ö–ान, आपत्ती व्यवस्थापन, ग्रामीण बालविकास, ग्रामीण समाजशास्त्र, लोकसहभाग, ग्रामीण पाणीपुरवठा, राजगार निर्मिती, सामाजिक वनीकरण, ग्रामीण संदेशवहन आणि विकास आणि कृषी विपणन इ. विषयावर सदस्य देशांत कार्यशाळा, चर्चासत्रे, प्रशिक्षण वर्ग आयोजित केले जातात. त्यांचे नियंत्रण आणि व्यवस्थापन ग्रामीण विकास तांत्रिक समिती करते. या क्षेत्रातील अग्रक्रमाचे ×¾ÖÂÖµÖ आहेत जे एकोणिसशे नव्वदीत निर्धारित करण्यात आले होते. ते पूर्व लक्षी पूर्व नियोजित आणि कालबध्द कार्यक्रम आहे. त्यात दारिद्र्य निर्मुलन, रोजगार, मानव विकास, विकासातील स्त्रीयांचे योगदान, ग्रामीण गरीबांचे संघटन, चिरायु ग्रामीण विकास, पर्यावरण आणि तंत्र-ानाचे हस्तांतरण होय.

या समितीच्या निर्णयानुसारएकशेल्टरइनफरमेशन नेटवर्क स्थापन करावे आणि त्या पाठोपाठ एक त–ा समूह समितीची सभा आयोजित करावी जी ग्रामीण विकास प्रकल्पांची उद्दिष्ट्ये निर्धारित करील, प्रत्यक्ष कार्यक्रमाचे नियोजन करील, त्याचा सविस्तर वित्तिय खचÖ“ÖÖ †¤Ö•Ö ‘Ö‡»Ö, याशिवाय त्याच्या वित्तिय मंजुरीसाठी कार्यात्मक प्रतिमाने देखिल तयार करील.[34] नोव्हेंबर १९८९ पासून या समितीवर आणखी एक जबाबदारी टाकण्यात आली ती आहे सार्क युवक स्वयंसेवक क॥Öµ֯क्रम (SYVOP)जीचे नियंत्रण याच तांत्रिक समितीकडे असेल.

9) ×¾Ö-ान आणि तंत्र-ान(Science and Technology) :

µÖÖ Ÿ֟Ö×¡Öकसमितीचीस्थापना 1983 ´Ö¬µÖ– ालीआणितेंव्हापासूनचतिनेअनेककार्यक्रमआयोजितकेलेआहे.

ज्यातअल्पकालीनकार्यक्रमातचर्चासत्रे, कÖ¼ÖµÖ¿ÖÖÖôÖÖ, संयुक्तप्रकल्पसंशोधन, वस्तुस्थितीदर्शकअहवाल तयार करणे आणि डिरेक्टरीजचे संकलन करणे इ. कार्यक्रम राबवित आहे. आतापर्यंत जी चर्चासत्रे कार्यशाळा आणिÖ ŸÖ–Ö ÃÖ³ÖÖ –ााल्या त्या कापणी नंतरच्या अन्य तंत्र–ाान, पुनरुपयोगी ऊर्जा साधने, फोटोहोनॅटीक, किड, इन्स्ट्रुमेंटेशन देखभालव दुरुस्ती, औषधी वनस्पतींची शेती आणि प्रक्रिया , ग्रामीण उपभोक्त्यांसाठी सुधारीत चूल वाटप अल्पखर्चिक गृह निर्माण तंत्र–ाानाचा ग्रामीण भागातील प्रसार, ग्रामीण व शहरी भागातील पिण्याच्या पाण्याच्या प्रक्रिया, वि–ाान धोरण, अल्पखर्चिक शैक्षणिक साहित्य, जैविक खत तंत्र–ाान, बायोमास, गॅसिफिकेशन, सांडपाण्याचा फेरवापर, प्रदुषण नियंत्रणाच्या तंत्र–ाानाचा विकास, तंत्रवै–ाानिक माहिती आणि तिची परस्पर देवाण-घेवाण, पिकावरील किडीचे जैविक नियंत्रण, पोषण कमतरता, एनर्जी मॉडेलिंगच ŸÖ¡Ö–ाान, सूर्यप्रकाश आणि कोळशापासून वीज निर्मितीचे तंत्र–ाान, अल्पखर्चिक गृह निर्माणातील तांत्रिक बाबी, सहकारातून ग्रामीण विद्युतीकरण योजनेचे कार्यात्मक परिक्षण आणि तंत्र–ाानाचे मूल्यांकन तसेच तÖ¡Ö–ाान प्रसार यावरील अल्पमुदतीचे अभ्यासक्रम सुरु करणे.

“ÖÖ´Ö>Öß कÖ´ÖÖ¾ÖµÖÖ“µÖÖ¾µÖ¾ÖÃÖÖµÖÖŸÖß»Ö टाकाऊ व्यवस्थापनाचे व्यवस्थापन, अल्पखर्चिक गृहनिर्माण, अळंबी विकासाच्या हॅचरीज्, इलेक्ट्रॉनिक्स ॲण्ड मॉलिक्युलÖ¸ 2ÖÖµÖÖ»ÖÖ•Öß यासारख्या विषयावर वै–ाानिक आणि तंत्रवै–ाानिकांचे प्रशिक्षण कार्यक्रम राबविले गेले. याशिवाय अन्न प्रक्रिया सामग्रीचे डि–ााईन बनविणे आणि उत्पादन करणे, कापणी नंतर अन्न प्रक्रिया तंत्र–ÖÖन, प्रामुख्याने नाशवंत वस्तुंबाबत, बंद साधनसामग्री तयार करणे यासाठी संयुक्त संशोधन प्रकल्पही राबविले गेले.[35]

2ÖÖµÖÖ¶ÖÃÖ, खनिजसंपत्तीउत्खनन, ग¶ÃÖ, रिमोटसेंसिंगचेतंत्र, उपयोजितकरण्याच्यापध्दतीआणिजैविकखतेवापरयावरवस्तुस्थितीदर्शकअहवालांचेसंकलनकेलेगेले. ÃÖ¬µÖÖ•Ö अहवाल तयार होण्याच्या स्थितीत आहे त्यात बांधकाम सामग्री आणि तंत्र–ाान, चामडी कमावण्याच्या व्यवसायातील टाकÖऊ जीनसांचे व्यवस्थापन, निवडक ग्रामीण तंत्र–ाानात अन्नप्रक्रिया ŸÖ¡Ö–ाान आणि हस्तकला व्यवसायात स्थानिक इलेक्ट्रॉनिक उत्पादने आणि बायोटेक्नोलॉजीयांचा समावेश आहे. विशेषीकृत विश्लेषक, ¾Ö–ाानिक अवजारांच्या सुविधा आणि तंत्र आणि प्रक्रिया अभियांत्रिकी, कृषी आणि अन्न प्रक्रिया उद्योगांसाठी प्रायोगिक संयंत्र यांची सूची देखिल तयार केली

जात आहे. जैविक तंत्र-ज्ञान आणि अभियांत्रिकी ऊर्जा प्रतिमान तंत्रे, तंत्रवै-ज्ञानिक माहिती, अल्प खर्चिक गृहनिर्माण आणि बांधकाम तंत्र-ज्ञान यांच्या दरम्यान माहीतीचे आदान-प्रदान सुलभ करण्यासाठी संदेशवहन यंत्रणा विकसित केली जात आहे.

10) पर्यटन :

x¾Ö³ÖÖ¾Öांतर्गतपर्यटनविकासकरण्यासाठी 1991 मध्येतांत्रिकसमितीचीस्थापना–ÖÖ»ÖÝ. कं¼Ö»Ö²ÖÖµÖ£Ö †ÖŒ™Ö²Ö¸¡ 1991 ´Ö¬µÖ –ज्ञालेल्या पहिल्या सभेत पर्यटन विकासाचा आंतरप्रादेशिक विकास कृती आराखडा या समितीने मंजुर केला. यात प्रामुख्याने प्रशिक्षण कार्यक्रम, माहितीचे आदानप्रदान, पर्यटन विकासाचे संयुक्त प्रवर्तन, संयुक्त गुंÿÖवणूक प्रकल्प इ. बाबत आढावा घेतला गेला. सार्क अंतर्गत देशांनी या दिशेने कोणती पाव»Ö ˆ“Ö»Ö»ÖÝ ŸÖ ÃÖ´Ö•ÖŸÖ. Æ“Ö x¾ÖÂÖµÖ †ÖŸÖÖ¯ÖµÖŸÖ ÃÖx´ÖŸÖÝ“µÖÖ – ÖÖ»Ö»µÖÖ ¯ÖÖ“ÖÆÝ ÃÖ³ÖÖ´Ö¬µÖ “ÖÙ“Ö»Ö गेली.[36] या समितीच्या नियंत्रणाखाली सार्क सदस्य देश आपआपसात पर्यटन विषयक सुविधांची माहिती परस्परांना देतात. तसेच पर्यटन आणि हॉटेल व्यवस्थापनात कोणकोणत्या देशात कोणकोणत्या प्रशिक्षण सुविधा †ÖÆŸÖ µÖÖ“µÖÖ ´ÖÖ×ÆŸÖÝ“ÖÆÝ आदानप्रदान होते. या तांत्रिक समितीने असा निर्णय घेतला की, पर्यटनाचे संपूर्ण सार्क विभागाचे माहिती पुस्तक आणि प्रवासी मार्गदर्शक पुस्तक (Travel Guide)एकत्रच प्रकाशित करावे. सार्क ™x¸¡–नम विकासावर एक संयुक्त चित्रफीत निर्माण करावी जिचा विषय असावा, “x¾Öx¾Ö¬ÖŸÖÖ †ÃÖ»Ö»ÖÝ एक आगळीवेगळी सुटी जगाच्या शिखरापासून प्रकाशमान सागर किनाऱ्या पर्यंत ” पर्यटन उत्तेजित करण्यासाठी मैत्रिपूर्ण सहली आणि अन्न महोत्सव आयोजित केले जावे त्यामुळे सार्क अंतर्गत राष्ट्रातील प्रेक्षणिय स्थळे आणि खाद्य संस्कृतीची संभाव्य प्रवाशांना ओळख पटेल.[37] †ÖŸÖ¸¡¸ÖÂ™ÝµÖ पर्यटनासाठी जेंव्हा खास यात्रा, प्रदर्शने भरतील तेंव्हा त्यात सार्क सदस्य राष्ट्रांनी सहभागी व्हावे. संघटीत पर्यटन कार्यक्रमाचा प्रसार करण्यासाठी सार्क अंतर्गत देशांनी आघाडी घ्यावी अशीही सूचना तांत्रिक समितीने केली आहे.

11) ¾ÖÖÆतुक :

आंतरराष्ट्रीय संबंध आणि व्यापार क्षेत्रातील महत्त्व ओळखून सार्क अंतर्गत राष्ट्रात वाहतुकविकास घडवून आणण्यासाठी १९८३ मध्ये स्वतंत्र तांत्रिक समितीची स्थापना –ााली. या तांत्रिक समितीचे कार्य तीन भागात चालते. उदा.

1) खुश्की वाहतुक ज्यात सडका आणि लोहमार्गांचा समावेश आहे.

2) सागरी वाहतुक हिचे देखिल देशांतर्गत वाहतुक आणि जहाजाने होणारी वाहतुक असे दोन भाग पडतात.

3) Æ¾ÖÔ‡ वाहतुक.[38]

ही तांत्रिक समिती वाहतुक विषयक माहितीची देवघेव करते. निरनिराळ्या राष्ट्रात अस्तित्वात असलेल्या वाहतुकीच्या सद्य:स्थितीवर पेपर तयार करते. संपूर्ण विभागासाठी संकलित †¿ÖÖ ´ÖÖ×ÆüÖß““Öß डिरेक्टरी करतात. तसेच या क्षेत्रातील त–ा सल्लागारांचीही सुची बनविते. वाहतुक विषयक प्रश्नांची उकल होण्यासाठी चर्चासत्रे आणि कार्यशाळांचे आयोजन करते. ज्यात पुढील ×¾ÖÂÖµÖ “ÖÙ“Ö»Ö •ÖÖÝÖÖÝÖ. ˆ¤ü. Ãाडकांच्या निर्मितीसाठी लागणारे साहित्य आणि खर्च रस्त्यांची देखभाल, ग्रामीण रस्ते, रस्ता वाहतुक आणि सुरक्षा, रेल्वेतर्फे माल वाहतुकीची सुविधा, नागरी वाहतुकी, देशांतर्गत जलवाहतुक, आंतरराष्ट्रीय जलवाहतुक व या तांत्रिक समितीतर्फे पुरविले जाणारे प्रशिक्षण कार्यक्रम आहेत. रेल्वे क्षेत्रासाठी कार्पोरेट प्लॅनिंग, महामार्ग आणि पुलाच्या बांधकामाचे अभियांत्रिकी, सार्क रिजनमध्ये असलेल्या रस्त्यांचे माहिती पुस्तक जे आज तयार आहे आणि तशाच प्रकारची रेल्वे संबंधीची आकडेवारीही संकलित केली आहे. दोन महत्त्वाच्या डिरेक्टरी त्यातील

1) सेंटर्स ऑफ एक्सलेंन्स ज्यात उत्कृष्ट वाहतुक व्यवस्थेची ठिकाणे दिली †ÖÆüÖ.

2) वाहतुक क्षेत्रातील सल्लागार आणि त–Ö ÃÖ““Öß .

ह्या दोन्ही डिरेक्टरीज सध्या तयार होत आहेत. वाहतुक संरचना आणि काही अंतरिम स्वरुपाच्या सुविधा हा एक महत्त्वाचा अभ्यास पूर्णत्वाच्या मार्गावर आहे ज्यात वाहतुक व्यवस्था सुधारण्याचे व्यवहार्य प्रस्ताव आहे. आतापर्यंत वाहतुक क्षेत्रात जे उपक्रम राबविले गेले त्यामुळे विभागांतर्गत वाहतुक व्यवस्था सुधारण्यास मदत –ÖÖ»Öß †ÖÆü. ÃÖ¤üÃµÖ ¸üÖÂ™Òü´Ö¬Öß»Ö ´ÖÖ×ÆüÖß““Öß देवाणघेवाण, तंत्र–ा आणि अनुभव यांच्या देवघेवीत सुधारणा –ााली आहे. एकोणिसशे नव्वदीतील

कृती आराखडा वाहतुक क्षेत्रातील अनेकविध समस्यांचा परामर्श घेते. या समस्या प्रामुख्याने रेल्वे, Ãööगरी वाहतुक आणि हवाई वाहतुकीशी संबंधित आहे. अलिकडे या तांत्रिक समितीने वाहतुक क्षेत्रातील चार नवी क्षेत्रे निर्देशित केली आहे. ती म्हणजे वाहतुक सुविधा, ग्रामीण वाहतुक, पर्यावरण सुरक्षा आणि उर्जेची बचत. दोन नवे प्रस्ताव सध्या कमिटीच्या विचाराधीन आहे.[39] सार्क देशांच्या संयुक्त गुंतवणुकीतून सागरी वाहतुकीवर उपयुक्त असे मालवाहू कंन्टेनर निर्माण करणे, ज्यामुळे दूरदेशी माल पाठविणे सुलभ होईल. दुसरा प्रस्ताव वाहतुकीचे सार्क अंतर्गत देश संयुक्त करार करु शकतील आणि या क्षेत्रातील त-ा समुपदेशन सुविधा देखिल संयुक्तपणे पुरवू शकतील. सध्या हा विषय तांत्रिक समितीच्या विचाराधीन आहे. वाहतुक हे अतिमहत्त्वाचे आर्थिक साधन आहे. ज्यामध्ये दूरच्या ठिकाणी असलेली उत्पादने मिळविता येतात. बाजारपेठा काबीज करता येतात. या अर्थाने वाहतुक सेवा उत्पादकतेत भर घालते. सार्क देशांनी साफ्ता करार स्विकारल्यानंतर वाहतुक क्षेत्राला सार्क अंतर्गत देशांशी व्यापार वाढविण्यात अधिक महत्वाची भूमिका बजावावी लागणार †ÖÆê.[40]

12) विकासात स्त्रियांची भूमिका :

विकासात स्त्रिया हा विषय प्रादेशिक सहकार्याच्या क्षेत्रात १९८६ मध्ये आणला गेला. या तांत्रिक समितीने हाती घेतलेले विशेष प्रश्न होते स्त्रियांच्या विकास सहभागासाठी विभागाचा कृती आराखडा तयार करणे. स्त्रीयांच्या विकासातील सहभागाबाबत सदस्य राष्ट्रांनी पुरविलेल्या तांत्रिक माहितीचे प्रसारण यासंबंधीची सदस्य राष्ट्रांनी मार्गदर्शक पुस्तिका तयार करणे, विशिष्ट विषय घेवून त्यातील सार्क अंतर्गत राष्ट्रातील स्त्रीयांचा सहभाग यावरील नियतकालीक काढले जाते. यातील लेख सार्क परिषदांच्या अहवालाप्रमाणोच सदस्य राष्ट्रांना देखिल वाचावयास मिळतात. या तांत्रिक समितीच्या शिफारशीनेच १९९० हे कन्या-बालकाचे सार्क वर्ष म्हणून घोषित करण्यात आले. आणि त्यानंतर लगेच १९९१ ते २००० हे कन्याबालकांचे सार्क दशक म्हणून घोषित केले.[41] या दहा वर्षात मुलगे म्हणून जन्माला आलेल्या बालकांना लिंगभेदाला सामोरे जावे लागते का असल्यास कितपत याचे निरीक्षण केले जाणार होते. सदस्य राष्ट्रे या दशकाने निर्धारीत केलेला कृती आराखडा आपआपल्या राष्ट्रात राबवित आहेत. सार्कच्या ९ व्या परिषदेसाठी दशक मध्याचा व्यापक आढावा घेवून –ालेली स्थित्यंतरे सार्क परिषदेत मांडली जाते. विशिष्ट गटातील बालिका

गंभीर धोक्याच्या परिस्थितीत असल्याची जाणीव सार्कला –ााली आहे. अशा कठीण परिस्थितीतील बालिकांच्या परिस्थितीचा आढावा घेवून ९ व्या सार्क परिषदेला सादर केला जाईल. अन्य तांत्रिक समित्यांप्रमाणे ही समिती देखिल अनेक अल्पकालीन उपक्रम राबविते. त्यात चर्चासत्रे, कार्यशाळा आणि प्रशिक्षण कार्यक्रम होतातच, त्यांचे विषय स्त्री आणि कायदा, स्त्री आणि पर्यावरण, स्त्री आणि प्रशिक्षण, स्त्रीयांचा रोजगार, शेती आणि विस्तार सेवा उपक्रमातील स्त्रीया आणि याखेरीज मुलगी म्हणून जन्माला आलेल्या बालिकांच्या विविध समस्या याबाबत वरील कार्यक्रमात प्रबोधन होते. स्त्रीयांचे हस्तकला आणि आरेखने या वरील प्रदर्शन सदस्य राष्ट्रात भरतच असतात.

सार्क सचिवालयात स्त्रीयांसाठी एक विशेष विभाग सुरु –ÖÖ»ÖÖ †ÖÆê. ŸÖê£Öê स्त्रीयांविषयक आकडेवारीचे संकलन आणि माहितीचा साठा केला जातो. प्रदेशांतर्गत सर्व राष्ट्रांना »ÖÖ³Ö»Ö»ÖµÖÖ µÖÖ ¾ÖµÖÖÃÖ×¯ÖŠÖ“Ö समायोजन तांत्रिक समिती क¸ŸÖ. ×Æê माहीती स्त्रीया आणि विकास µÖÖ“ÖÖ ¯Ö¸Ã¯Ö¸¡ ÃÖ²Ö¬Ö Ã¯ÖÂट करणारी असत.

सार्कने संकलित केलेल्या प्रदेशांतर्गत स्त्रियांचे प्रश्न सप्टेंबर १९९५ मध्ये बिजिंग येथे भरलेल्या ४ थ्या जागतिक महिला परिषदेत सादर करण्यात आले. त्याबरोबरच सार्क मध्येही स्त्रीयांच्या प्रश्नावर मंत्री ¯Ö×¸ÂÖ¤ –ााली. निमित्त होते ४ थ्या जागतिक महिला परिषदेचे. ढाकाच्या मंत्रिपरिषदेचे इतिवृत्त बिजिंग परिषदेला दक्षिण आशियातील स्त्रीयांविषयीची समग्र माहिती पुरवू शकेल. नोव्हेंबर १९९० मध्ये माले µÖê£Öê –ाालेल्या सार्कच्या पाचव्या परिषदेत मुलींच्या प्रतिनिधींनी राष्ट्र प्रमुखांना एक निवेदन सादर केले ते गर्ल चाईल्डस् ॲपिल टू द हेडस् ऑफ द स्टेट या नावाने ओळखले जाते.[42]

1.16 २५ वर्षाचे सार्क : एक दृष्टीक्षेप

आंतरराष्ट्रीय संबंधातील गुंतागुंतीचा विचार करता दक्षिण आशिया एकसंध आर्थिक क्षेत्र म्हणून विकसित होण्यातील अडचणी सहज लक्षात येतात. भारत आणि पाकिस्तानचे राजकीय नेतृत्त्व व्यापक दृष्टीकोनातून आपला स्वार्थ बाजुला ठेवून जर सार्कमध्ये सहभागी –ÖÖ»Ö ŸÖ¸“Ö आंतरराष्ट्र संबंधातील गुंतागुंत कमी होईल, सहकार्याची भावना सामान्य होवू शकेल. वारंवार होणाऱ्या सार्क परिषदांतून भारत पाकिस्तानातील राजकीय संबंध प्रतिबिंबित –ÖÖ»Ö»Ö †ÖÆê. µÖÖŸÖ अनुकूल बदल घडवून आणण्यासाठी उभय पक्षांकडून काही पावले उचलली गेली आहे. दोन्ही

राष्ट्रांचे लोकप्रतिनिधी परस्परांच्या राष्ट्रांना भेटी देवून आहे. पाकिस्तानातील व्यावसायिकांचे प्रतिनिधी मंडळ भारतीय व्यावसायिक आणि अधिकारी मंडळाला भेटले. त्यांनी आपले दृष्टीकोन आणि अनुभव परस्परांसमोर मांडले. दुसरीकडे लाहोर दिल्ली बस सेवा पुन्हा सुरु करण्यात आली. त्या पाठोपाठ रेल्वे आणि हवाई सेवाही सुरु होईल अशी आशा होती.त्यामुळे उभय देशांतील विरोधाची धार कमी होवून या देशांदरम्यान खुल्या व्यापाराची प्रक्रिया सुरु होईल आणि इस्लामाबाद आंतरराष्ट्रीय गटातील जकातीचे दर कमी करील असेही वाटले होते.

भारत आणि पाकिस्तान दरम्यानचा संबंध जसा जसा सुधारत जाईल तसतसा सार्क अंतर्गत राष्ट्रांनी आंतरप्रादेशिक व्यापारावरील प्रतिसाद अनुकूल होत जाईल. हे प्रत्येक राष्ट्रापुढील आव्हान होते. विभागांतर्गत सर्वात मोठे राष्ट्र म्हणून भारतावर जबाबदारीही अधिक होती. भारतानेच आपल्या धोरणात अधिक लवचिकता आणि राष्ट्रांशी सहकार्य वाढविण्यात रस घ्यावा अशी अन्य लहान राष्ट्रांची अपेक्षा होती. भारताच्या शेजारी असलेल्या सार्क राष्ट्रांच्या काही अपेक्षा आहेत. उदा. नेपाळची भारताने काही अंतरीम सवलती पुरवाव्या अशी अपेक्षा आहे. बांगला देशाला त्याच्या उत्पादनाला व्यापारासाठी काही बाह्य केंद्रे स्थापन करण्याची अपेक्षा असेल. या अपेक्षा भारत परतफेडीत काही मिळण्याची अपेक्षा न ठेवता सहकार्य मिळू शकतो. एक चांगला शेजार धर्माचा भाग म्हणून हे तत्त्व अंमलात आणू शकतो. सार्क प्रादेशिक व्यापार वृध्दीचे स्वप्न पाहणाऱ्या लोकांना असे वाटू शकते की, राजकारणाने उदार व्यापारी दृष्टीकोन ठेवावा. युरोपियन युनियन आणि दक्षिणपूर्व आशियायी संघटनेच्या देशाने विभिन्न राजकीय गट असून देखिल हे साध्य केले. मात्र, या प्रादेशिक गटांच्या यशोगाथेमागे कठोर परिश्रम होते. आणि त्यातूनच प्रादेशिक भावना वाढीस लागली हे विसरुन चालणार नाही. नेमकी हीच भावना सार्क प्रदेशांच्या बाबबीत आढळत नाही. अशा परिस्थितीत राजकीय इच्छाशक्ती अभावी जर सार्क प्रगती करु शकले नाहीत तर आश्चर्य वाटू नये. जर जागतिक लोकसंख्येचा एक पंचमांश भाग असलेल्या सार्क मधील लोकांच्या अपेक्षा पूर्णत्वास जावयाच्या असतील तर त्यांनी केवळ द्विपक्षीय राजकीय मतभेदामुळे प्रादेशिक सहकार्यातून होणाऱ्या अपेक्षेचा भंग खपवून घेवू नये. त्याला प्रखर विरोध करावा. या प्रश्नाला एक भौगोलिक घटक आहे जो नियंत्रणा बाहेर आहे. हा घटक म्हणजे भारत हा मोठा देश आहे आणि त्याची लोकसंख्या १०० कोटीपेक्षा अधिक आहे. सार्क अंतर्गत जितके देश आहे तितकीच भारताची लोकसंख्या आणि आकारमान दक्षिण आशियात सर्वात अधिक आहे. मात्र ते

सार्कच्या सामुहीक हितापुढे मोठे मानले जावू नये. या परिस्थितीबाबत भारताला काही करता µÖ‡»Ö असेही नाही. सार्कच्या प्रश्नात भारताचा गोंधळ उडतो, आणि त्यामुळेच सार्कच्या सहकार्याबाबत विरोधी मतप्रवाह बनतो. गोंधळ आणि विरोधाचे सर्व मुद्दे सुयोग्यपणे निर्माण –ालेले नाहीत. 3ÖÖ¸ÏŸÖाला शांतता हवी आहे. शेजाऱ्यांशी मैत्रीपूर्ण संबंधही हवे आहेत. आणि लोकांचे जीवनमान उंचावण्यालाही त्याची ना नाही. त्यादृष्टीनेच १९७७-७९ या काळात भ×Ö¸ÏŸÖÖ“Ö ׯֲ֮¿Ö ´ÖÓ¡Öß ÁÖß. †™»Ö×²ÖÆÖ¸üß ¾ÖÖ•Ö¯ÖêµÖß यांनी सातत्याने चांगले संबंध ठेवण्याचा प्रयास जाणीवपूर्वक चालू ठेवला.

भारताची गुजराल यांच्या मतप्रणालीशी बांधिलकी आहे आणि दुर्दैवाने आम्ही सार्कच्या छत्राखाली प्रगती करु शकलो नाही. वस्तुत: ती आवश्यक होती, वांच्छानिय होती आणि अटळही होती. आता जर कोणी भविष्याचा विचार करीत असेल तर आम्हाला भूतकाळाला मुठमाती द्यावी लागेल. जर आपल्याला भविष्µÖ काळापासून काही शिकावे वाटत असेल तर आपण भूतकाळातील चुका आठवाव्या आणि भविष्यकाळात त्या कशा सुधारता येती»Ö µÖÖ“ÖÖ“Ö ׾֓ÖÖ¸ü करावा. ही अत्यंत दुखःद अशी घटना आहे की सुमारे २५ वर्षापूर्वी सार्क अस्तित्वात येवूनही आम्ही सार्क अंतर्गत सदस्य राष्ट्रांशी आर्थिक सहकार्य साध्य करु शकलो नाहीत.

ÃÖ¤¤³Ö ÃÖ“Öß

1) फ्रॉम सार्क टू सार्क : माईलस्टोन्स इन द इव्हॅल्यूएशन ऑफ रिजनल को-ऑपरेशन इन ÃÖÖ‰ú£Ö <×¿ÖµÖÖ (1980-88), व्हॉल्यूम.१ (काठमांडू : सार्क सेक्रेटरीएट, डिसेंबर, १९८८), पान नं.११०-123.

2) कित्ता., पान नं.११०-123.

3) चौधरी प्रफुल्लचंद आणि जोशी स्मिता, एम.पी.एस.सी.राज्यशास्त्र ऐच्छिक पेपर-२, निराली प्रकाशन, पुणे, २००८ पान नं.८ते १४.

4) मुनी ॲन्ड मुनी, रिजनल को-ऑपरेशन इन साऊथ एशिया (न्यू दिल्ली : नॅशनल पब्लिशिंग †Ö‰úÃÖ, 1984) पान नं.१२३-136..

5) कित्ता., पान नं.१२३-136..

6) भासीन माधवी, साऊथ एशियन को-ऑपरेशन : माईथ्स ॲन्ड रियालिटी. इंडियÖ Œ¾ÖÖ™»Öá, (न्यू दिल्ली) व्हॉल्यूम.१२ नं.१ जानेवारी-´ÖÖ“Ö 2006, ¯Öß.21.

7) कल्याण रायपुरीया,एशियनॲन्ड सार्क : सिलेक्ट फ्यूचरिस्टीक सिनरीज *इकॉनॉमीक ॲन्ड पॉलिटीकल विकली,* व्हॉल्यूम.३९, नं.५१ (डिसें.१८-24, 2004), ¯Öß¯Öß 5367-5371.

8) कित्ता., पान नं.५३६७-5371.

9) निशा तनेजा इन्फारमल ट्रेड इन द सार्क रिजन : इम्प्लिकेशन्स फॉर एफटीएज् *इकॉनॉमीक ॲन्ड पॉलिटीकल विकली,* व्हॉल्यूम.३९, नं.५१ (×›ÃÖ.18-24, 2004), ¯Öß¯Öß 5367-5371.

10) कित्ता., पान नं.५३६७-5371.

11) निशा तनेजा, अपर्णा सॉंहनी रिवायटलायजींग सार्क ट्रेड : इंडियाज् रोल ॲट २००७ समीत *इकॉनॉमीकल ॲन्ड पॉलिटीकल विकली,* व्हॉल्यूम.४२, नं.१३, मनी, बँकिंग ॲन्ड फायनान्स (मार्च ३१-<×¯ÖÎ»Ö 6, 2007), ¯Öß¯Öß 1081-1084.

12) कित्ता., पान नं.१०८१-1084.

13) डॉ. वसंत रायपुरकर, इंटरनॅशनल रिलेशन्स ॲन्ड पॉलिटीक्स, श्री. मंगेश प्रकाशन, नागपूर (सेवन्थ एडिशन-2006) ¯ÖÖ¯ÖÖ.175-194.

14) कित्ता., पान नं.१७५-194

15) कित्ता., पान नं.१७५-194

16) रायपूरकर वसंत, आंतरराष्ट्रीय संबंध, श्री.मंगेश प्रकाशन नागपूर, २००१, पान नं.२७२-273.

17) कित्ता., पान नं.२७२-273.

18) देवळाणकर शैलेंद्र, आंतरराष्ट्रीय संबंध, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगपूरा, औरंगाबाद, २०११, पान नं.३४९-353.

19) कित्ता., पान नं.३६५-370.

20) इंद्र नाथ मुखर्जी, साऊथ एशियन फ्री ट्रेड एरिया ॲन्ड इन्डो-पाकिस्तान ट्रेड द *पाकिस्तान ›¾Æ»Ö¯Ö´Ö™ ×¸¾Ê*, व्हॉल्यूम.४३, नं.४ पेपर्स ॲन्ड प्रोसिडिंग्स पार्ट सेकंड टेन्टीथ ॲन्यूअल जनरल मिटींग ॲन्ड कॉन्फरन्स ऑफ द पाकिस्तान सोसायटी ऑफ डेव्हलपमेंट इकॉनॉमीस्ट्स इस्लामाबाद, जानेवारी १०-12, 2005 (Ø¾Ö™¸ 2004), ¯ÖÖ¯ÖÖ 943-958.

21) सामन केलेगामा, टूवर्डस् ग्रेटर इकॉनॉमीक कनेक्टिव्हीटी इन साऊथ एशिया *इकॉनॉमीक ॲन्ड पॉलीटीकल विकली*, व्हॉल्यूम.४२, नं.३९ (सप्टें.२९-†ÖŒ™Ö.5,2007), ¯ÖÖ¯ÖÖ.3911-3915.

22) कित्ता., पान नं.३९११-3915.

23) राघवन, एस.एन.: रिजनल इकॉनॉमीक को-ऑपरेशन अमंग सार्क कंट्रीज, न्यू दिल्ली : †»ÖÖ‡› ¯ÖÛ²»Ö¿ÖÃÖ, 1995, पान नं.६८-83.

24) कित्ता., पान नं.६८-83.

25) कित्ता., पान नं.६८-83.

26) दिपनकर बॅनर्जी ॲन्ड एन. मनोहरन (एडिटर) : सार्क, टूवर्डस् ग्रेटर कनेक्टीव्हिटी, न्यू दिल्ली : कोनरॅड अदेनेऊर स्टिफ्टंग : आयपीसीए, २००८. पान नं.३८.

27) कित्ता., पान नं.३९.

28) µÖ.ÃÖß. –ा, एन्व्हायरोनमेंटल इश्यूज ॲन्ड सार्क : *इकॉनॉमीकल ॲन्ड पॉलिटीकल विकलीप्,* व्हॉल्यूम.३९, नं.१७ (एप्रिल २४-30, 2004) ¯ÖßÖß.1666-1671.

29) कित्ता., पान नं. १६६६-1671.

30) विरिन्दर ग्रोवर, इनसायक्लोपेडिया ऑफ सार्क नॅशन्स (न्यू दिल्ली : दीप ॲन्ड दीप पब्लिकेशन्स, १९७७). पान नं.१०३-105.

31) ²ÖÖÃÖ, ¯ÖÖ‰ú †Ö¸ü (<×'ü), रुटलेज हॅन्डबुक ऑफ साऊथ एशियन पॉलिटीक्स. (इंडिया, पाकिस्तान, बांगलादेश, श्रीलंका ॲन्ड नेपाल) लंडन, रुटलेज, २०१०. पान नं.१६८-176.

32) कित्ता., पान नं.१६८छ176.

33) दिपनकर बॅनर्जी ॲन्ड एन. मनोहरन (एडिटर) : सार्क, टूवर्डस् ग्रेटर कनेक्टिव्हिटी, न्यू दिल्ली : कोनरॅड अदेनेऊर स्टिफ्टंग : आयपीसीए, २००८. पान नं.२४६-252.

34) बेहुरिया, अशोक (एडि) रू इंडिया ॲन्ड इट्स नेबर्स, (टूवर्डस् अ न्यू पार्टनरशीप), न्यू ×¤ü»»Öß, †ÖµÖ>üß<ÃÖ<, 2008. पान नं.११३.

35) उपरेती बी.सी., सार्क : डायनामीक ऑफ रिजनल को-ऑपरेशन इन साऊथ इंडिया, न्यू दिल्ली : कलिंगा पब्लिकेशन्स, सी२०००, व्हॅल्यूम-II पान नं.२८५-314.

36) कित्ता., पान नं.२८५-314

37) कित्ता., पान नं.२८५-314.

38) राघवन, एस.एन.: रिजनल इकॉनॉमीक को-ऑपरेशन अमंग सार्क कंट्रीज, न्यू दिल्ली : †»ÖÖ‡>ü ¯ÖÛ²»Ö¿ÖÃÖÔ, 1995. पान नं.६८-72.

39) कित्ता., पान नं.६८-72.

40) ×¤ü¯Öनकर बॅनर्जी (इडि) : सार्क इन द टेन्टी-फस्ट सेंच्युरी : टूवर्डस् अ को-†Ö¯Ö¸ü×™ü¾ÆüÆ फ्यूचर, कॉन्फरन्स ऑन सार्क इन टेन्टिफस्ट सेन्चुरी (२००१- काठमांडू, नेपाळ) पान नं.१२०-133.

41) कित्ता., पान नं. १२०-133.

42) समाज प्रबोधन पत्रिका : वर्ष ४६, अंक १८४, ऑक्टों./डिसें.२००८, गोंधळी गल्ली, बेळगांव (कर्नाटक)पा.नं.४२२-465.

प्रकरण - 2

सार्कचा उगम आणि विकास

2.1 प्रास्तविक

भौगोलिकदृष्ट्या दक्षिण आशिया हा एक भारत केंद्रीत ¯Öदेश आहे. मुख्यत्वे करुन त्याच्या रचनात्मक स्थानियीकरणामुळे कारण दक्षिण आशियातील कोणत्याही राष्ट्राला प्रत्यक्ष सीमारेषा नाही ती फक्त भारताला आहे. याखेरीज भारताची सांस्कृतिक आणि नैतिकतेची नाळ जवळपास प्रदेशातील प्रत्येक राष्ट्राशी जुळली आहे. आरंभापासून दक्षिण आशियात सात राज्यांचा समावेश होता. बांगलादेश, भूतान, भारत, मालदीव, नेपाळ, पाकिस्तान आणि श्रीलंका. अफगाणिस्तान मात्री कधी कधी दक्षिण आशियाचा एक भाग मानला जातो. परंतु दक्षिण आशियाच्या राष्ट्र सूचितुन बरेच विद्वान त्याचा समावेश करण्यात विसरतात. वास्तविक पाहताÖ खैबरखिंड अफगाणिस्तानमार्गे पाकिस्तानात जोडते आणि म्हणून अफगाणिस्तान हे दक्षिण आशियाचे भूमार्गाने जोडलेले प्रवेशद्वार मानले जाते. मात्र दहशतवाद्यांनी अमेरिकेतील जागतिक व्यापार केंद्रावर हल्ला केला. यामुळे अमेरिकेने अफगाणिस्तानला दहशतवादी घोषित केल्याने अफगाणिस्तानचा संदर्भ दिल्यावर दक्षिण आशिया समजु शकणार नाही. असो आता मात्र अफगाणिस्तान हा दक्षिण आशियायी प्रदेशाचा एक सदस्य म्हणून ओळखला जातो. २००७ मध्ये नवी दिल्ली येथे –ालेल्या सार्कच्या १४ व्या परिषदेत तिचा सदस्य म्हणून स्किकार के»ÖÖ.

दक्षिण आशियातील राष्ट्रे अतिप्राचीन संस्कृती, सामाजिक आणि आर्थिक प्रथा यांनी जोडलेली असल्याने त्यांच्या दरम्यान व्यापक वैचारिक आदान प्रदान होते. कल्पना, मूल्य, ŸÖ¢¾Ö–ान याची परस्परांना ओळख होती. या प्रदेशाची लोकसंख्या जागतिक लोकसंख्येच्या एक पंचमांशपेक्षा अधिक जवळपास २३ % होती. आणि येथील मानवी आणि नैसर्गिक साधनÃÖ¯ÖÖ¢ÖÖ

ÃÖ¯Ö®Ö ÆüÖŸÖÖß.[1] या देशातील वसाहतवादाचा इतिहास देखिल समान आहे. दारिद्र्य, बेकारी, विस्फोटक लोकसंख्या आणि व्यापक प्रमाणावर नैसर्गिक साधनसंपत्तीचे परकीय सत्तेकडून शोषण, आर्थिक वृध्दीचा अल्पदर, मोठ्या प्रमाणावर निरक्षरता, अकुशल मानवी सामग्री आणि प्रतिकुल व्यापारशेष इ. समान सामाजिक आर्थिक समस्या अस्तित्वात होत्या. दक्षिण आशियातील बहुतेक देश प्रामुख्याने कृषी आधारित होते.वसाहतवादी सत्ताधीशांनी त्यांच्या यंत्रनिर्मित वस्तुंसाठी कच्च्या मालाचा पुरवठा करणारा देश म्हणून त्यांचे भरपूर शोषण केले. दक्षिण आशियायी देश शेतमालाची निर्यात करीत आणि यंत्रनिर्मित वस्तूंची आयात करीत. त्यामुळे आशियायी देश विभागांतर्गत व्यापार वृध्दी पुरवण्यासही सक्षम नव्हते. शेतमालाची निर्यात करुन उरलेल्या मालात त्याच्या देशांतर्गत गरजा भागविण्यात उरलेले उत्पादन खर्ची पडत होते. प्रदेशांतर्गत सर्वच देश असमतोल विकासाने बाधीत होते. पायाभूत सुविधांचा अभाव, उद्योग आणि कृषी क्षेत्राचे मागासलेपण आणि परिणामी †ÖÓŸÖ¸ü¸üÖÂ™Òüीय व्यापारात येणारी तुट साहजिकच व्यापारातील तुटीमुळे त्या देशांवरील परकीय कर्जाचा बोजा वाढलेला होता. या उणीवा खेरीज प्रदेशांत आंतरराष्ट्र संबंध देखिल विस्कळीत होते. अंतगŸÖ सुरक्षा आणि विदेशी धोरणाबाबतच्या त्यांच्या कल्पना परस्पर सहकार्याच्या नव्हत्याच या पार्श्वभूमीवर स्वातंत्र्य प्राप्ती नंतर सर्वच राष्ट्रांनÖ प्रादेशिक, आर्थिक संघटना आणि परस्पर सहकार्याची गरज तीव्रतेने जाणवली.

2.2 दक्षिण आशियातील प्रादेशिक सहकार्याची उत्क्रांती :

प्रादेशिक सहकार्य या संकल्पनेचा उगम दुसऱ्या जागतिक महायुध्दानंतरच्या कúÖÔüÖŸÖ –ााला. ही संकल्पना असे सुचित करते की, एका प्रदेशामधील राष्ट्रांमधील परस्पर संबंध समान उद्दिष्ट्ये साध्य करण्यासाठी, समान गरजांची पूर्ती करण्यासाठी आणि समान समस्यांची सोडवणूक करण्यासाठी प्रादेशिक सहकार्य आवश्यक असते. प्रादेशिक संघटनातील हेतू ±úŒŸÖ ŸµÖÖ“Ö प्रदेशातील सहकार्यापूरते मर्यादित असतात. अशा सहकार्याचे प्रतिमान आणि त्यासाठी आवश्यक असलेली संस्थात्मक रचना यांचा विचार करुनच प्रादेशिक सहकार्य संघटना निर्माण होते. प्रादेशिक सहकार्य संघटनांची बरीच उदाहरणे आहेत. CAS, †¸ü²Ö»Öß, EEC, COMECAN, ASEAN‡. सार्कचे संघटन इतरांपेक्षा निराळे आहे. कारण त्यात आर्थिक आणि राजकीय संघटनच अपेक्षित नाही. त्याचा मुख्य हेतू स्वावलंबन व त्या बरोबरच प्रदेशाची सुरक्षा वृध्दी ही उद्दिष्ट्ये परस्पर

सहकार्यातून साध्य करणे. दक्षिण आशियाची देशांच्या दरम्यान प्रादेशिक सहकार्याची संकल्पना पुढे येण्याचे मुख्य कारण म्हणजे या प्रदेशातील सर्वच राष्ट्रांमध्ये आढळून येणारी समान लक्षणे, समान समस्या आणि त्या सोडविण्याची समान तळमळ हेच होय. विशेषतः राजकीय आघाडीवर सोव्हिएत सैन्याने डिसेंबर १९८० मध्ये अफगाणिस्तानवर कíÖ»Ö»µÖÖ आक्रमणामुळे सर्वच दक्षिण आशियायी राष्ट्रांच्या सामुहिक समस्येचा प्रश्न उभा राहीला. तसेच १९७७ ते १९७९ या काळात दक्षिण आशियायी राष्ट्रांमध्ये ज्या नव्या राजवटी अस्तित्वात आल्या त्या पश्चिम धÖरजीण्या ह़ÖŸµÖÖ. भारतातील जनता राजवट, पाकिस्तानातील ि–याहुलहक राजवट, श्रीलंकेतील जयवर्धने आणि बांगला देशातील ि–ÖµÖÖ-^¸ü-¸ÆमÖान, अफगाणिस्तानातील राजकीय बदल अमेरीकेची डोकेदुखी होती. अध्यक्ष कार्टर यांनी एक उच्चस्तरीय चौकशी समिती भारत आणि पाकिस्तान या उभय राष्ट्रांकडे पाठविली. त्या समितीने या दोन्ही देशांचे प्रादेशिक दृष्टीकोन स्विकारण्याबाबत मन वळविले. बांगलादेशचे अध्यक्ष ×–ÖµÖÖ-^¸ü-रहेमान यांनी पुढाकार घेतला आणि दक्षिण आशियायी प्रादेशिक सहकार्य कल्पना मांडली.[2] जरी प्रादेशिक सहकार्य स्थापनेच्या प्रक्रियेला १९८० नंतर वेग प्राप्त –ÖÖ»ÖÖ ŸÖ¸üß 1947 ´Ö¬µÖê“Ö –ÖÖ»Ö»µÖÖ †Ö×¿ÖµÖÖµÖß ¤ü¿ÖÖच्या संबंधावरील परिषदेत दक्षिण आशियायी देश सहभागी –ÖÖ»Ö ÆÖŸÖ. 1955 ´Ö¬Ößü»Ö ²ÖÖडुंग परिषद आणि कोलंबो प्लॅन यांनी विकसनशील प्रदेशांना एकत्र येण्याची संधी दिली.[3] विकसनशील देशांच्या जिव्हाळ्याच्या विविध प्रश्नांवर दक्षिण आशियायी राष्ट्रांनी संयुक्त राष्ट्राच्या सभेत समान धोरण ठेवले. शीत युध्दाचे राजकारण आणि ŸÖ™ÃÖ£ÖŸÖê“Öê “Öôû¾Öôû यात प्रामुख्याने विकसनशील देशच होते. युरोपातील प्रादेशिकतेचा प्रयोग लॅटीन अमेरिका, दक्षिण पूर्व आशिया या देशांना प्रादेशिक सहकार्य विकसित करण्याची प्रेरणा देवून गेला. प्रादेशिक सहकार्यातून राष्ट्रीय विकासाची लक्षणे साध्य करण्यासाठी प्रयत्नशील राहता येते. याशिवाय शेजारधर्माचे तत्त्व सांस्कृतिक सामान्याचे अस्तित्व सर्वच दक्षिण आशियाई ¤ü¿ÖÖŸÖ असल्यामुळे प्रादेशिक सहकार्य विकसित होण्यासाठी भक्कम पार्श्वभूमी होŸÖß.[4] म्हणून वर उल्लेखिल्याप्रमाणे सार्क निर्मितीचा प्रस्ताव मांडण्यात ×–ÖµÖÖ-^¸ü-रहेमान बांगला देशचे अध्यक्ष यांनी पुढाकार घेतला. नवी दिल्लीमध्ये जानेवारी १९८० ला भारताच्या प्रधानमंत्री श्रीमती इंदीरा गा¬Öß यांच्याशी त्यांनी चर्चा केली. मार्च १९८० मध्ये नेपाळच्या राजे वीरेंद्र यांच्याशी ढाका येथे चर्चा केली. ×–ÖµÖÖ-^¸ü-रहेमान यांनी स्वतः दौरे करुन आणि दूत पाठवून काही दक्षिण आशिया राष्ट्रांशी या ×¾ÖÂÖµÖÖवर चर्चा केली.[5] दक्षिण आशियाई राष्ट्रांचे प्रादेशिक सहकार्य असावे असा एक प्रस्ताव

नोव्हेंबर १९८० मध्ये बांगला देशाने तयार केला. त्याद्वारे प्रादेशिक सहकार्याची सविस्तर संकल्पना, अशा सहकार्याचे परिणाम, सहकार्याची संभाव्य क्षेत्रे आणि त्यासाठी लागणारी संस्थात्मक रचना इ. “Ö ÃÖ×¾ÖÃŸÖ¸¡ ŸÖ¯Ö¿ÖÖß»Ö µÖÖ ¯ÖÃŸÖÖ¾ÖÖŸÖ ÃÖ´ÖÖ×¾ÖÂ™¡ Æ¶ÖŸÖ.[6]

या प्रस्तावात काही तत्त्वे ठळकपणे मांडली होती ज्यावरुन या रचनेची कल्पना Ã¯ÖÂ™¡ Æ¶ÖŸÖ. “ दक्षिण आशिया याप्रदेशात शांतता आणि स्थैर्य विकसित करण्याच्या दृष्टीने संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या निर्हस्तक्षेप नीतीचे तत्त्व पाळावे लागेल. प्रत्येक राष्ट्राच्या सार्वभौमतत्वाचे तत्त्व, ¸¡ÖÂ™¡ßµÖ Ã¾ÖÖŸÖंत्र्य, भौगोलिक सलगता, परस्परांच्या अंतर्गत प्रकरणात निर्हस्तक्षेपाचे धोरण, शक्तिचा वापर न करता शांततामय तडजोडीने विवाद मिटविणे”[7] या सर्व धावपळीचा परिणाम म्हणून प्रादेशिक सहकार्य निर्मिती फारसा राजकीय वाद न घालता आणि सर्वच्या सर्व सात सभासद राष्ट्रांना फायदेशिर ठरु शकतील अशा बाबींचा समावेश करण्यात आला. मतभेदाचे ´Ö§¡ ^¯ÖÛÃ£ÖŸÖ Æ¶ÖŸÖß»Ö अशाचा उल्लेख प्रस्तावातून वगळण्यात आला.

अशा प्रकारे सार्कची उद्दिष्ट्ये आणि तत्त्वे निर्धारित करुन त्यासाठी लागणारी संस्थात्मक रचना आणि वित्तव्यवस्था असलेल्या तरतुदी या प्रस्तावात समाविष्ट केल्या. सार्क अंतर्गत देशांच्या विदेश मंत्र्यांची पहिली सभा १-२ ऑगस्ट १९८३ मध्ये नवी दिल्ली येथे –ÖÖ»ÖÖ. सार्कचे ध्येय आणि उद्दिष्ट्ये, दक्षिण आशियातील लोकांचे कल्याण साधने आणि आर्थिक वृध्दीला वेग देणे ज्यामध्ये लोकांना प्रतिष्ठेने जगण्याइतपत त्यांचे उत्थान शक्य होईल.[8] सार्क स्थापनेमागील महत्त्वाचा राजकीय उ§¡श होता. सामुहिक स्वावलंबन, परस्पर विश्वास आणि समजूत हे सर्व घटक ¸¡ÖÂ™¡Ö“µÖÖ दरम्यान निर्माण करणे.[9] प्रादेशिक पातळीवर समविचार करतांना एक संयुक्त दिर्घकालीन धोरण अवलंबावे जे जागतिक पातळीवरच्या मोठ्या प्रश्नांना लागू असावे. आणि त्यासाठी सार्कचे समान व्यासपीठ सदस्य राष्ट्रांना उपलब्ध असावे.

प्रादेशिक सहकार्याची ही संकल्पना १९८० मध्ये अंमलात आली तरी त्याची रचनात्मक उभारणी आणि प्रत्यक्ष कार्य १९८१ मध्ये –ÖÖ»Öê.[10] एप्रिल १९८१ ते ऑगस्ट १९८२ या काळात सात देशा“µÖÖ ×¾Ö¤ेश सचिवाच्या तीन सभा –ााल्या. या सभांमधून सहकार्याची क्षेत्रे निश्चित करणे आणि एकात्मिक कृती आराखडा तयार करणे ही कामे वरील सभांमधून –ÖÖ»ÖÖ. ×¾Ö¤¡¿Ö सचिवांची पहिली सभा कोलंबो येथे एप्रिल २1-२३ १९८१ या काळात –ााली. ज्यात प्रादेशिक

सहकार्याची पाच क्षेत्रे त्यांनी निर्देशित केली. µÖÖ´Ö¬µÖ कृÂÖß, ग्रामीण विकास, टेलिकम्युनिकेशन, हवामान शास्त्र आणि आरोग्य व लोकसंख्या उपक्रम या त्या पाच बाबी हाŸµÖ¡. काठमांडू येथे २ ते ४ नोव्हेंबर १९८१ मध्ये –ÖÖ»Ö»µÖÖ ¯Ö¸¡¸ÖÂ™ Ã֯x“Ö¾ÖÖ“µÖÖ ¤ãÃÖ·µÖÖ ÃÖ³ेत आणखी तीन क्षेत्रे निर्देशित करण्यात आली. ती होती वाहतुक, पोस्टल सेवा, वै–ानिक व तंत्रवै–ानिक सहकार्य. इÃ»ÖÖ´ÖÖ²ÖÖ¤ येथे सात ते नऊ ऑगस्ट १९८२ मध्ये –ÖÖ»Ö»µÖÖ तिसऱ्या सभेत एक नवीन क्षेत्र यादीत समाविष्ट करण्यात आल. विदेश सचिवांची चौथी सभा ढाका येथे २८-30 ´ÖÖ“Ö 1983 ¸Ö•Öß –ÖÖ»Öß. एकात्मिक कृती आराखडा. या सभेने असे ठरविले की, एकात्मिक कृती कार्यक्रमाच्या समन्वय आणि नियंत्रणासाठी समित्यांची स्थापना करावी. या समित्या प्रादेशिक पातळीवर काम करतील आणि एक स्थायी समिती देखिल असावी.[11] नंतर ऑगस्ट १९८३ मध्ये ढाका येथे विदेशी सचिवांची ¯ÖÖ“Ö¾Öß ÃÖ³ÖÖ –ाली. या सभेत संस्थात्मक रचना या संदर्भात चर्चा होऊन त्यामध्ये एक कायमस्वरुपी स्थायी समिती आणि तांत्रिक समित्यांची नियुक्ती याबाबतचा प्रस्ताव पारित केला. तांत्रिक समित्यांच्या मदतीने स्थायी समिती, प्रादेशिक विकास प्रकल्प त्यासाठी आवश्यक असलेली प्राथमिक ×¾Ö¢Ö¾µÖ¾ÖÃथा दोन मार्गाने करणे, सभासद राष्ट्रांच्या ऐच्छिक देणग्या (ऐच्छिक वर्गणी) आणि आंतरराष्ट्रीय संस्थांकडून EEC, जागतिक बँक इ. वित्तसहाय्य.[12] अशा प्रकारे आतापर्यंत मान्य –ालेल्या नऊ क्षेत्रातील सहकार्याचा प्रस्ताव आल्यानंतर नवी दिल्ली येथे १-२ ऑगस्ट १९८३ रोजी विदेश मंत्र्यांची पहिली सभा भरली. या सभेचे उद्‌घाटन स्वर्गीय प्रधानमंत्री श्रीमती इंदीरा गांधी यांनी केले. या प्रसंगी दक्षिण आशियायी प्रादेशिक सहकार्य करारावर विदेश मंत्र्यांनी स्वाक्षऱ्या केल्या. उद्दिष्ट्ये आणि तत्वे याविषयीच्या तरतुदींना, संस्थात्मक रचना आणि वित्तव्यवस्थेच्या आराखड्याला ÃÖ´ÖŸÖß ×¤»Öß. ×¾Ö¢Ö ´Ö¡µÖÖ“Öß ¤ãÃÖ¸ß ÃÖ³ÖÖ ´ÖÖ»Ö¤ß¾Ö µÖê£Öê»Ö ´ÖÖ»Öê µÖê£Ö 11 •Öã»Öî 1984 ¸Ö•Öß –ÖÖ»Öß. सार्कसाठी कायम सचिवालयाची कल्पना अध्यक्ष अब्दुल गयुम यांनी मंडली आणि ती अंमलातही आली. त्यावेळी सार्कची पहिली परिषद १९८५ च्या पहिल्या तिमाहीत ढाका येथे भरावी असÆß Š¸»Öê.[13] दोन नवे प्रश्न नियमित आणि अनौपचारीक सभा सार्कच्या सर्व सदस्य राष्ट्रांच्या राजधानीत ¾ÆÖ¾µÖÖŸÖ ŸÖÃÖê“Ö ×¾Ö¤¿Ö ´Ö¡µÖÖ“µÖÖ ÃÖ³ÖÖ ×नवडलेल्या सर्व सहकार्य क्षेत्रासाठी व्हाव्यात.[14] µÖÖ ÃÖ³ÖêŸÖ सार्कच्या संस्थात्मक विकासासंबंधी वरील महत्त्वाचे निर्णय घेण्यात आले.

13-१५ मे १९८५ या काळात थिंपु येथे तिसरी विदेश मंत्री सभा संपन्न –ÖÖ»Öß. µÖÖ सभेत सार्क परिषदेची तारीख निश्चित करण्यात आली. आणि सदस्य राष्ट्र प्रमुखांनी सनद

स्विकारण्यात आली. सनदीच्या मसुद्याला मान्यता देण्यात आली. या सभेने सार्क संघटनेचे नाव “असोशिएशन फॉर रिजनलकोऑपरेशन” †Ãö Ãö“ö×¾ö»ö.[15] या सभेत त्यांनी असेही ठरविले की सर्व निर्णयाबाबत एकमताचे तत्त्वही पाळले जावे. वादाचे मुद्दे सार्कच्या चर्चेत आणू नयेÿö.[16]

7-८ डिसेंबर १९८५ रोजी सात राष्ट्रांचा समावेश असलेल्या सार्कची परिषद २ööगला देशात भरली. सर्व राष्ट्र प्रमुखांनी ८ डिसेंबर १९८५ रोजी सार्क स्थापनेच्या सनदेवर स्वाक्षऱ्या केल्या. ही सनद ढाका डिक्लरेशन म्हणून ओळखली जाते. सार्कच्या सनदीत सार्कचे हेतू, मूलतत्त्वे आणि संघटनेच्या कामकाजाबाबतच्या सर्वसाधारण तरतुदी समाविष्ट आहेüÿö.

2.3 ढाका येथे सादर –गालेली सार्क निवेदन :

7-८ डिसेंबर १९८५ रोजी सार्कची पहिली परिषद ढाका येथे भरली. सार्क निर्मितीच्या सनदीवर ८ डिसेंबर १९८५ रोजी ७ दक्षिण आशियायी राष्ट्र प्रमुखांनी स्वाक्षऱ्या केल्या. त्यांनी ढाका जाहीरनामा देखिल स्विकारला. सार्क सनद´ö¬µö उद्दिष्ट्ये, तत्त्वे आणि संघटने बाबतच्या सर्वसाधारण तरतुदी पुढील प्रमाणे ÆöÿµöÖö.

1) दक्षिण आशियातील लोकांचा जीवन´ööनाचा दर्जा सुधारण्यासाठी लोककल्याणाच्या कामाला चालना देणे.

2) आर्थिक वृध्दीदराला गती देणे. प्रदेशात सामाजिक प्रगती आणि सांस्कृतिक विकास घडवून आणणे. प्रदेशातील सर्व व्यक्तिंना प्रतिष्ठित जीवन जगण्याची संधी देणे आणि आपल्या क्षमतांचा पूर्ण वापर करण्याची संधी देणे.

3) दक्षिण आशियातील सर्व राष्ट्रात सामुहिक स्वावलंबनाची प्रक्रिया विकसित करणे.

4) ¯ö¸¡Ã¯ö¸ö¾ö¸¡ ×¾öÀ¾ööÃö दाखवून आणि दुसऱ्यांच्या समस्या जाणून घेण्याची प्रवृत्ती विकसित करण्यात योगदान देणे.

5) आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, तांत्रिक आणि वै-ानिक क्षेत्रात परस्पर सहकार्यातून विकास घडवून आणणे.

6) इतर विकसनशील राष्ट्रांशी सहकार्य वृध्दींगत करणे.

7) समान हिताच्या विषयावर आंतरराष्ट्रीय व्यासपीठावर मांडणी करतांना परस्पर सहकार्य

´Ö•Ö²ÖŸÖ करणे.

8) समान हेतू आणि उद्दिष्ट्ये असलेल्या आंतरराष्ट्रीय आणि प्रादेशिक संघटनेशी सहकार्य करणे.[17]

ŸÖ¢¾Öê (Principles) :

1) हे संघटन सार्वभौमत्त्वाची समानता, भौगोलिक एकात्मता, राजकीय स्वातंत्र्य, निर्हस्तक्षेप (परस्परांच्या अंतर्गत बाबींमध्ये) आणि परस्पर लाभ या तत्त्वांच्या चौकटीवर आधारीत †ÖÆê.

2) हे सहकार्य द्विपक्षीय सहकार्य अथवा बहुपक्षीय सहकार्याला पूरक असÖê»Ö †ÃÖê पर्याय नव्हे.

3) असे सहकार्य इतर सदस्य राष्ट्रांच्या द्विपक्षीय अथवा बहुपक्षीय जबाबदाऱ्यांशी सुसंगत †ÃÖÖ¾Öê.[18]

सर्वसाधारण तरतुदी :

1) सार्कच्या सर्वस्तरावर सर्व निर्णय एकमताने घेतले जावे.

2) द्विपक्षीय आणि वादग्रस्त प्रकरणे चर्चेतून वगळले जावीत.

2.4 सघटनात्मक रचना :

या संघटनेच्या शिखरावर सार्क परिषद असेल यामध्ये सदस्य देशांचे राष्ट्र प्रमुख असतील आणि वर्षातुन किमान एक वेळ एकत्र येतील. राष्ट्रप्रमुख हेच या संघटनेचे सर्वोच्च अधिकारी असतील.

सदस्य राष्ट्रांच्या विदेश मंत्र्यांची सभा ही संघटनेचे धोरणे ठरविणे, प्रगतीचा आढावा घेणे, सहकार्याची नवी क्षेत्रे निवडणे, आवश्यकता भासल्यास यंत्रणेचा विचार करणे आणि सदस्य राष्ट्रांच्या सर्वसाधारण हिताच्या अन्य बाबींवर निर्णय घेणे इ. काµÖê विदेश मंत्र्यांची सभा करते. ही मंत्री सभा वर्षातून दोन वेळा भरते. आणि सदस्य राष्ट्रांच्या करारानुसार गरज भासल्यास असाधारण सभाही घेऊ शकते.

सदस्य राष्ट्रांच्या विदेश सचिवांनी युक्त अशी स्थायी समिती हा सार्कचा तिसरा प्रशासकीय स्तर या समितीकडे सर्वसाधारण नियंत्रण आणि कार्यक्रमांचे समायोजन तसेच कार्य ¯Ö×Ÿामाने आणि वित्तिय तरतुदी आंतरक्षेत्रिय अग्रक्रम निर्धारित करणे, विभागातंर्गत आणि बाह्य Ã¡Öीताद्वारे साधन सामग्रीची जुळवाजुळव आणि पूर्वाभ्यासवर आधारीत आंतर प्रादेशिक सहकार्याची नवी क्षेत्रे निर्देशित करणे इ. कामे ÃÖÖ¯Ö×¾Ö»Ö»Öß †ÖÆêÖ. Ã£ÖÖµÖß समितीच्या सभा वर्षातून दोन वेळा भरतात आणि त्याचे अहवाल मंत्रीपरिषदेला पाठविले जातात.

जेष्ठ अधिकाऱ्यांच्या नियंत्रणाखाली एक कार्यक्रम समिती नेमली •ÖÖêÖ. Æß ÃÖ×´ÖêÖß प्रत्येक स्थायी समितीच्या सभे अगोदर भेटते. सचिवालयाच्या अंदाजपत्रकाची शहानिशा करणे आणि कार्यक्रमांचे वेळापत्रक अंतिम करणे ही कामे करतात. प्रसंगी स्थायी समिती कार्यक्रम ÃÖ×´Ööीवर काही जादा जबाबदाऱ्या टाकते.

आंतरप्रादेशिक सहकार्याच्या प्रत्येक क्षेत्रासाठी एक स्वतंत्र तांत्रिक समिती नेमली जाते. प्रत्येक तांत्रिक समिती सदस्य राष्ट्रांचे प्रतिनिधी असतात. ते कार्यक्रमांची आखणी करतात. विकास प्रकल्प तयार करतात, त्यांनी आखलेले कार्यक्रम आणि प्रकल्प अंमलबजावणीचे नियंत्रणही पुरवतात. प्रत्येक तांत्रिक समिती आपल्या कृतीसाठी स्थायी समितीला •Ö²ÖÖ²Ö¤üÖ¸ü †ÃÖêÖ.

सार्कच्या सचिवालयात सवोच्च जागी महासचिव, प्रत्येक सदस्य राष्ट्राचा एक एक संचालक आणि सर्वसाधारण कर्मचारी असतात. १६ जानेवारी १९८७ मध्ये काठमांडू येथे हे सचिवालय स्थापन –ााले. सार्कच्या सर्वच कार्यक्रमांचा समन्वय साधणे आणि नियंत्रण ठेवणे ही सचिवालयाची जबाबदारी असते. साहजिकच सार्कच्या परिषदा विविध सभा आयोजन करण्याची जबाबदारी सार्क सचिवावर असते. तसेच सार्क आणि इतर आंतरराष्ट्रीय संघटनांच्या संपर्कात राहण्याचे काम देखिल हे सचिवालय करते.

2.5 एकात्मिक कृती कार्यक्रम (IPA Integrated Programme of Action) :

एकात्मिक कृती कार्यक्रम हा सार्क ¯Ö×¸ÂÖ¤üचा अत्यंत महत्त्वाचा घटक आहे. १९८५ “µÖÖ ×>üसेंबरमध्ये म्हणजे सार्कच्या स्थापनेपूर्वी विदेश सचिवांची जी सभा –ााली त्या सभेत ढाका येथे प्रादेशिक सहकार्याची 9 क्षेत्रे निर्देशित केली होती. नंतरच्या सभांमधून आणखी नवी क्षेत्रे एकात्मिक

कृती कार्यक्रमाखाली आणण्यात आली. साहजिकच जशी जशी विभागीय सहकार्याची क्षेत्रे वाढत गेली तशी तशी गरजेप्रमाणे तांत्रिक समित्यांची संख्या देखिल वाढत गेली. सध्या जी सहकार्याची क्षेत्र आहेत त्यासाठी सुधारित एकात्मिक कृती कार्यक्रमात एकुण अकरा तांत्रिक ÃÖx´ÖŸµÖÖ †ÛÃŸÖŸ¾ÖÖŸÖ आल्या. त्यातील पहिल्या सात विदेश सचिव सभांनी सुचविलेल्या आणि त्यापुढील चार अलीकडेच एका उच्चस्तरीय कार्यकारी गटाने सुचविलेल्या आहेत.

1) कृषी आणि ग्रामीण विकास
2) आरोग्य आणि लोकसंख्या उपक्रम
3) स्त्रीया, युवक आणि बालके.
4) x¾Ö–ग्रान, तंत्र–ग्रान आणि हवामानशास्त्र
5) मानवी संसाधन विकास
6) वाहतुक
7) माहीती आणि संदेशवहन तंत्र–ग्रान
8) •Ö¾Ö Ÿâ¡Ö–ग्रान आणि बौध्दिक मालमत्ता हक्क
9) पर्यटन
10) ‰ú•ÖÖ[19]

या पुढील भागात प्रत्येक तांत्रिक समितीच्या अधिपत्याखाली कोणते उपक्रम राबविले याचा धावता †ÖœÖ¾ÖÖ ‘ÖŸÖ»ÖÖ †ÖÆê.

कृषी आणि ग्रामीण विकास :

सहकार्याच्या पहिल्या पाच मुद्यांमध्ये शेती हा एक विषय निर्देशित होता याचे कारण असे की दक्षिण आशियाची अर्थव्यवस्थाच मूलतः कृषीप्रधान आहे. त्याचवेळी वनीकरण हा विषय देखिल तांत्रिक समितीच्या कार्यकक्षेत टाकला गेला. १९८८ मध्ये ढाका येथे सार्कचे कृषी माहिती केंद्र स्थापन (SAIC)–ााले. ही सार्कची पहिली प्रादेशिक संस्था होती. ११ व्या परिषदेत राष्ट्रप्रमुखांनी तांत्रिक समितीला अशी सूचना केली की मंत्रीपरिषदेने बीजसुरक्षा राखीव साठा निर्मितीची शक्यता तपासून पाहावी. ज्यामुळे कृषी क्षेत्रातील प्रादेशिक सहकार्य भक्कम होईल. या बाबतीत बौध्दिक संपदा हक्क देखिल संपादन करता येईल. मात्र जेंव्हा एच्छिक कृती आराखड्याची

फेररचना –ााली तेंव्हा कृषी आणि ग्रामीण विकासाच्या दोन समित्यांचे विलीनीकरण होऊन तिचे नाव कृषी आणि ग्रामीण विकास असे –ााले. नेपाळच्या अध्यक्षपदाखाली पुर्नरचित समिती सन २००० पासून कार्यरत –ााली. आणि तिच्या दोन सभाही –ााल्या. चौथ्या परिषदेत राष्ट्र प्रमुखांच्या असे लक्षात आले की, दक्षिण आशियातील शेतांमध्ये जमिनीची उपलब्धी आणि जैवविविधतेचा अभाव †ÃÖ»µÖÖ´ÖÔ¾Ö ´ÖÖÝÖीचा दर्जा घटत आहे. नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा ऱ्हास होत आहे, भूगर्भजलाची पातळी खाली जात आहे, जमिनधारणेचे आकारमान कमी कमी होत आहे, त्याबरोबरच उत्पादकता ÛÃ£ÖÝÖß¿ÖßÖ»Ö –ÖÖ»Öß †ÖÆê. µÖÖ ¯Öx¸ÛÃ£ÖÝÖßत संशोधनातून निष्पन्न –ाालेली कमाल उत्पादकता आणि प्रत्यक्ष शेतीतून मिळणारी उत्पादकता यात प्रचंड तफावत निर्माण –ÖÖ»Öß.[20]µÖÖ ¯Öx¸ÛÃ£ÖÝÖßÝÖ 14 ¾µÖÖ ¯Öx¸ÂÖ¤ÝÖ †¿Öß “Ö“ÖÖ –ााली की, दक्षिण आशियात प्रभावी कृषी संशोधन –ााले पाहीजे. कृषी विस्तार सेवा आणि शेतकरी यांच्या दरम्यान शेती, तंत्र–ाानाच्या माहितीची देवाणघेवाण –ÖÖ»Öß ¯ÖÖ×Æê•Ö.[21] अशा प्रकारे कृषी क्षेत्राचा विकास हा प्रदेशातील अन्न सुरक्षेशीही जोडला गेलेला आहे. ग्रामीण दारिद्र्याचे निवारण आणि कृषी विकासाला चालना देण्यासाठी बिगर कृषी रोजगारात वाढ, शेतीच्या उत्पादकतेत आणि शेतमजुरांच्या वास्तव वेतनात वाढ शक्य होण्यासाठीच कृषीविकास तÖÖÝÖ›ß“ÖÖ †ÖÆê. सध्याच्या जागतिक परिस्थितीकडे पाहीले असता घटलेली अन्नाची उपलब्धता आणि गगनाला भिडलेल्या अन्नधान्याच्या किंमती या पार्श्वभूमिवर नवी दिल्ली येथे नोव्हेंबर २००८ मध्ये सदस्य राष्ट्रांनी पुढील प्रमाणे संदेश दिला.

... "लोककेंद्रीत असे अल्पकालीन आणि मध्यमकालीन प्रादेशिक व्युहरचनेत अशाच योजना प्रादेशिक सहकार्यातून राबविल्या जाव्यात ज्यामुळे अन्न उत्पादन वाढेल. शेती आणि कृषी संलग्न व्यवसायात गुंतवणुक वाढेल, कृषी संशोधन वाढेल, माती च्या गुणवत्तेतील घसरण थांबेल, कृषी तंत्र–ाान विकसित होईल. त्याची विभागांतर्गत देवघेवही होईल. अन्नधान्याचे वाटप करण्यासाठी उत्कृष्ट पध्दती अवलंबिल्या जातील आणि हवामानाचे व्यवस्थापन सुधारेल. रोगपिडीत जोखिम जो शेतीचा अभिशाप आहे ÝÖÖ कमी होईल."[22]

आरोग्य आणि लोकसंख्या कार्यक्रम :

सार्कच्या सदस्य राष्ट्रांनी निर्देशित केलेल्या मूळ पाच क्षेत्रांपैकी हे देखिल एक क्षेत्र होते. यात प्रमुख लक्ष बालकांवर आहे. तरी देखिल लोकसंख्येचे कल्याण माता आणि बालकांची

प्राथमिक आरोग्याची जपणूक† क्षम आणि अपंग व्यक्तिंना संरक्षण, मोठ्या रोगांचे नियंत्रण आणि निर्मुलन उदा. प्रदेशातून मलेरिया, महारोग, क्षय, डायरिया, देवी, एडस् आणि आयोडिन उणीवांमुळे आलेले वैगुण्य. १९९३ मध्ये सार्कने अपंग व्यक्तिंचे वर्ष म्हणून घोषित केले. त्यातून दक्षिण आशियातील लक्षावधी अपंग व्यक्तिंची काळजी घेवून त्यांच्या गुणवत्तेत भर घालण्याचा प्रयत्न क» होता. सार्क नेतृत्वाने देखिल पुढाकार घेवून या जागतिक धोरणाला पाठींबा दिला. सार्क नेतृत्वाने क्षय आणि एडस् बाधित व्यक्तिंना मदत करण्याचे ठरविले. यातून सामाजिक क्षेत्राची कार्यक्षमता सुधारण्याची अपेक्षा होती. अशा रोगांच्या जाणीव जागृतीसाठी एक सामाजिक सनद असावी हे सार्कच्या १० व्या परिषदेत ठरविण्यात आले. १२ आणि १४ व्या परिषदांमधुन त्याला मान्यता मिळून त्या सनदीचे नाव टीबी (क्षयरोग), HIV/एडस् बाबत सार्कचे जाणीव वर्ष असे नाव देण्यात आले. १२ व्या आणि १३ व्या परिषदांनी सार्कच्या रोग निर्मुलन केंद्र आणि तात्काल आरोग्य सेवा या संकल्पना राबविल्या. त्यांचा हेतू वारंवार उद्भवणाऱ्या साथीच्या रोगांचे निर्मुलन करणे Æ रोग जागतिक पातळीवर आरोग्य बिघड¾ण्याचे भय निर्माण करतात. त्याचा फटका व्यापार, पर्यटन इ. वर मानवाची गतीशीलता कमी ााल्यामुळे निर्माण होतो. १२ व्या परिषदेत असेही ठरविण्यात आले की, मलेरीया सारख्या जंतूमुळे सदस्य राष्ट्रात जे रोग पसरतात त्याची आणि रोगनिवारक उपायांचे संदेशवहन सदस्य राष्ट्रांच्या दरम्यान व्हावे. यासंबंधीचे जे पारंपारिक ाान सदस्य राष्ट्राकडे असेल त्याची नोंदणी करुन बौध्दिक संपदा हक्काखाली (IPRS)प्रदेशासाठी सुरक्षित ठेवाव्यात. डेंग्यु, मलेरिया यासारख्या रोगांचा प्रतिबंध आणि उपाय परस्परांना तातडीने कळवून याबाबत विभागांतर्गत सहकार्य वाढीस लागले पाहिजे. या रोगांमुळे सार्वजनिक आरोग्याबाबतचे प्रश्न निर्माण होतात. १३ व्या परिषदेत अशाच प्रकारचे प्रादेशिक सहकार्य एडस् बाबतही प्रादेशिक सहकार्याची गरज अग्रक्रमाने मांडण्यात आली. सदस्य राष्ट्रांच्या प्रतिनिधींनी अशा विभागीय पुढाक¸» मान्यता दिली जावी. मूलभूत आरोग्य सेवा, ग्रामीण भागातील सार्वजनिक स्वच्छता, त्याÃŠß उपयोजिलेल्या उत्कृष्ट पध्दती, त्यांच्या अंमलबजावणीतील अनुभव यांची विभागांतर्गत परस्परांत देवघेव करावी. सार्कच्या कृती आराखड्यानुसार वैद्यकीय तन सेवा, औषध निर्माण शास्त्र गोरगरीबांना परवडणाऱ्या किंमतीत मिळू शकणारी औषधे, पारंपारिक औषध निर्माण शास्त्र, औषधांचे प्रमाणीकरण ¾ नोंदणी आणि परवडणाऱ्या किंमतीच्या औषधांची निर्मिती याबाबत

प्रादेशिक सहकार्य गतीमान होण्याची गरज स्पष्ट केली. प्रदेशाच्या अग्रक्रमाचा विषय म्हणून त्यांनी पारंपारिक औषधांचा प्रसार आणि बौध्दिक संपदा. हक्काखाली तो नोंदविण्याचे तत्वतः मान्य केले.

स्त्रीया, युवक आणि बालक:

दक्षिण आशियात स्त्रीया, युवक आणि बालकांची संख्या विपुल प्रमाणात आहे. या घटकांचा विकास प्रत्यक्षपणे विभागाच्या विकासाशी निगडीत आहे. परिणामी, सार्कच्या प्रत्येक परिषदेत दक्षिण आशियातील या तिनही घटकांचा विकास करण्यासाठी त्यांना विभागाच्या विकासात मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी लक्ष देण्याची गरज सांगितली गेली. परिषद पातळीवर याबाबत अनेक निर्णय घेण्यात आले. सार्कच्या पहिल्याच परिषदेत राष्ट्रप्रमुखांनी स्त्रियांच्या विकास प्रक्रियेतील सक्रीय सहभागाबाबत असलेल्या गरजेची तातडीने नोंद घेतली. अनेक क्षेत्रात स्त्रीया आणि बालक दुर्लक्षित अवस्थेत होते. त्यांना आर्थिक आणि सामाजिक विकासात समान संधी नव्हती. म्हणूनच १९८६ मध्ये हा विषय एकात्मिक कृती आराखड्यात घेतला गेला. स्त्रियांच्या विकास संधीबाबत जो लिंगभेद आढळतो, स्त्रिया आणि बालकांचा व्यापारी आणि लैंगिक शोषणासाठी वापर होतो, अडचणीतील स्त्रीया आणि बालिकांचे शोषण, स्त्रीयाविरुध्दचा उग्रवाद आणि त्यांचे आरोग्याचे प्रश्न यात सार्क परिषदेने लक्ष देण्याचे ठरविले.

विकासातील स्त्रियांचा सहभाग या प्रश्नाचा मागोवा घेतांना प्रत्येक परिषदेत काहींना काही उपाय योजले गेले. उदा. स्त्रीयांच्या सक्षमिकरणासाठी म्हणजेच त्यांची परिपूर्ण क्षमता सर्व पातळीवर निर्णयात सहभाग मिळण्याची संधी, त्यांच्या कौशल्य विकासामुळे स्त्रिया आणि बालिकांमधील स्त्री-पुरुष ही भेदाभेदाची कल्पना काढून टाकल्यामुळे शक्य होईल. ते करण्यासाठी समन्वयित प्रयत्नांची आणि प्रभावी उपायांची गरज असेल. उदा. सदस्य राष्ट्रातील नामवंत व्यक्तिंची एक स्वायत्त सल्लागार समिती नेमावी जी लिंगाधारित प्रश्नांवर तोडगा शोधू शकेल. विभागातील उपक्रमशील महिलांना पुढे येण्याची संधी देईल. प्रसार माध्यमे यात महत्त्वाची भूमिका बजावू शकतात. समाजाचा स्त्रीविषयक दृष्टीकोन बदलून तो विकासाला अनुकूल करु शकतात. म्हणून प्रसारमाध्यमांना कृती करण्यास सांगावी. स्त्रीया आणि बालकांवरील अत्याचार रोखण्यासाठी कायद्याची कठोर अंमलबजावणी आणि नागरी सुरक्षा व्यवस्था वापरावी. सार्क परिषदांनी आपल्या

प्रत्येक सभेत लिंगभेद एक शाप असून स्त्रीयांचे सक्षमीकरण करणे आणि विकासातील त्यांचा सक्रिय सहभाग वाढविणे यासाठी केलेल्या कृती पुढील प्रमाणे आहेत.

1) नोव्हेंबर १९९३ मध्ये काठमांडू ठरावात स्त्रीया आणि कुटुंब आरोग्याला मान्यता दिली.
2) स्त्रीया आणि बालिकांवरील अत्याचाराबाबत कठोर कायदेशीर अंमलबजावणी करावी, तसेच सुटका –ाालेल्या स्त्रीयांची त्यांच्या कुटुंबात अथवा अन्य प्रतिष्ठित ठिकाणी पुनःस्थापना करावी.
3) स्त्रीया आणि बालकांवरील अत्याचार थांबविणµÖÖÃÖÖšÖß सार्कची नियमावली मान्य करण्यात आली आणि त्यांच्या पुर्नवसनासाठी सदस्य राष्ट्रांनी स्वेच्छानिधी उभारावा असेही ठरविण्यात आले. या स्वेच्छानिधीत सदस्य राष्ट्रे, व्यक्ति, इतर देणगीदार देश आणि या कार्यात असलेल्या स्वयंसेवी संस्थांनी दिलेल्या देणग्या स्विकाराव्यात.
4) सार्क आणि युनिफेम (UNIFEM)यांच्या दरम्यानचा एक करार ३० डिसेंबर २००१ रोजी मान्य –ााला. ज्यानुसार लिंगसमतेचे उद्दिष्ट्य सार्कच्या सदस्य राष्ट्रांना लागू –ÖÖ»Öê.
5) स्त्री सक्षमीकरणाचे प्रकल्प निर्देशित करुन त्यांची अंमलबजावणी करावी. ज्यात माता-बालक काळजी आणि शिक्षकांचे प्रशिक्षण जे निधीच्या सामाजिक खिडकीद्वारे SDF केले जावे.[23]

१९८६ मध्ये आदर्श युवक विकास घडवून आणण्यात येईल. विभागीय सहकार कार्यक्रम आखला गेला. दुसऱ्या सार्क परिषदेत युवक स्वयंसेवक कार्यक्रम (SYVOP)स्विकारला गेला. ज्यामुळे एका देशातील युवकाला इतर देशात शेती, वनीकरण आणि विस्तार सेवांमध्ये सहभागी होता येते. १९९४ मध्ये युवक आणि विकास या विषयावर मंत्रीसभा –ÖÖ»Öß. ŸµÖÖŸÖ ´ÖÖ»Öê परिषदेत युवकावर –ाालेला कार्यक्रम स्विकारण्यात आला. या ठरावात युवकांचे स्थान आणि त्यांच्यापुढील समस्या मांडल्या होत्या.त्यानुसार सार्कची युवक पारितोषिक सभा स्थापन –ÖÖ»ÖÖ. ÆÖ ठराव युवकांसाठीची कृती म्हणून ८ व्या परिषदेने स्विकारला. ज्याचा हेतू युवकांना राष्ट्रीय विकासाच्या प्रक्रियेत सामील करुन घेण्याचा होता.[24] १९९४ हे वर्ष देखिल सार्क युवक वर्ष म्हणून स्विकारले गेले. सार्कच्या ९ व्या परिषदेत युवकांशी निगडीत विविध विषयांवर प्रदेशात युवक ×¿ÖÖ²Öß¸ÖÖ“Öê आयोजन करण्यात आल. अंमली पदार्थांच्या सेवनाचा शाप दक्षिण आशियाच्या लोकसंख्येत आणि विशेषतः युवकांमध्ये मोठ्या प्रमाणात अस्तित्वात होता. त्यामुळे सुरक्षा आणि

स्थैर्य यांना तर धक्का होताच, अंमली पदार्थांची चोरटी आयात, आणि त्याचा संघटीत गुन्हेगारीशी निकटमत संबंध प्रदेशात वेळोवेळी अनुभवास येत होता. शस्त्रांची बेकायदेशीर वाहतुक ही दहशतवादाचा एक भाग होती. या संकटाची जाणीव सार्कच्या ४, ७ आणि ८ व्या परिषदेतही दिसून आली. अशा अंमली पदार्थांच्या आयातीवर कडक निर्बंध लादण्याचा प्रस्ताव माले येथे –ÖÖ»Ö»µÖÖ 5 व्या परिषदेत स्वीकृत –ÖÖ»ÖÖ ÆÖŸÖÖ. त्याची अंमलबजावणी सप्टेंबर १९९३ पासून सुरु –ÖÖ»ÖÖ. ´ÖÖ¡Ö, त्याच्या अंमलबजावणीत काटेकोरपणा आणून सातत्याने पाठपुरावा करण्याची चर्चा ८ व्या परिषदेत –ÖÖ»ÖÖ.

दक्षिण आशियातील बालकांबाबत त्यांच्या गरजा भागविण्याची तातडीने गरज होती. कारण ती मानवी संसाधन विकासाची पहिली पायरी होती. म्हणूनच दुसऱ्या सार्क परिषदेत राष्ट्रप्रमुखांनी याची नोंद घेतली की विकासाचे नियोजन करतांना सर्वाधिक अग्रक्रम बालकांना दिलÖ जावा. १९९० पर्यंत सार्वत्रिक कुपोषणाच्या अभिशापातून मुक्त व्हावे. सार्वत्रिक प्राथमिक शिक्षण, ´ÖÖŸÖÖ-बालक पोषण, पिण्यासाठी सुरक्षित पाणी आणि पुरेसा निवारा २००० पूर्वी उपलब्ध व्हावा.[25] बालकांच्या संबंधात वेळोवेळी सार्कने जी 'Ö™नात्मक कृती केली ती पुढील प्रमाणे आहे.

1) सार्क देशांतर्गत बालकांच्या स्थितीचा वार्षिक आढावा घेणे. या तांत्रिक समितीच्या कार्यक्रमांचा आणि अनुभवाच्या देवाण घेवाणीचा आढावा स्थायी समितीने घ्यावा.

2) 1990 "ÖÖ •ÖÖÆÖ¸नामा बालिकेचे सार्क वर्ष या कार्यक्रमाखाली विशिष्ट उपक्रम राबविले गेले. ज्यात स्त्री जन्माच्या महत्त्वाविषयी जाणीव जागृती करण्यासाठी होता. आणि पुढे १९९१ ते २००० हे बालिका विकासावर सातत्याने लक्ष राहावे म्हणूनबालिका दशक घोषित केले गेले.

3) बालकांवरील कोलंबो ठराव जो सार्क मंत्री परिषदेने १९९२ मध्ये स्विकारला.

4) ७ डिसेंबर ९७ आणि १८ जानेवारी ९८ हे सार्क राष्ट्रांसाठी पोलिओ डोस देण्याचे ×¾ÖÂÖµÖ Šरविण्यात आले. या कार्यक्रमानंतर बालमृत्यु दरावर काय परिणाम –ÖÖ»ÖÖ µÖÖ¾Ö¸ÆÖ सार्कचे लक्ष होते.

5) ऑगस्ट १९९६ मध्ये पाकिस्तानातील रावळपिंडी येथे दक्षिण आशियातील बालके या ×¾ÖÂÖµÖÖ¾Ö¸ ÃÖ¤ÃµÖ ¸ÖÂ™ ´Ö¡ÖÖ¯Öx¸ÃÖ¤ –ाली. या जाहीरनाम्यात महत्त्वाचा कार्यक्रम होता.

२०१० पर्यंत विभागातील बालकांची बालमजुरीतून मुक्ती करणे.रावळपिंडी जाहीरनाम्याच्या वेळी बालकल्याणाची काही उद्दिष्ट्ये ठरवून दिली होती. ती ˆ׸Â™¶ कितपत साध्य –ाली याची चिकित्सा न¾Ö¾µÖ ¯Ö¸ÂÖ¤üÖ –ाली. प्रत्येक सदस्य राष्ट्राने आपआपल्या राष्ट्रात कायदे करुन त्यांची कार्यक्षम अंमलबजावणी करावी अशी अपेक्षा होती.

6) २००१ ते २०१० हा कालखंड बालकांच्या अधिकाराचे सार्क दशक म्हणून घोषित –ÖÖ»Öê. त्याचा उद्देश प्रदेशांतर्गत बालकांच्या स्थितीत अनुकूल बदल व्हावे असा होता. यात लाभापासून वंचित राहीलेल्या बालकांचा अभ्यास ही अंतर्भुत होता.[26]

सार्कच्या १० व्या परिषदेत बालकांचे दहशतवादी गटाकडून शोषणाचा जाहीर निषेध करण्यात आला. शोषित बालकांच्या पुनर्वसनासाठी विशेष कार्यक्रम करण्याची सुचना करण्यात आली. अशा शोषित बालकांच्या मानसशास्त्रीय, शारीरिक आणि सामाजिक पुनर्वसनाची गरज सांगतांनाच सार्कने देखिल आपल्या नियमावलीत अनुकूल असे बदल केले. दक्षिण आशियात बालकल्याणात वृध्दी करण्यासाठी प्रादेशिक व्यवस्था काय असावी याबाबत एक नियमावली बनविण्यात आली. ज्यावर ११ व्या मंत्रीपरिषदेत सदस्य राष्ट्रांच्या विदेश मंत्र्यांनी स्वाक्षऱ्या केल्या. या परिषदेने कोणत्याही राष्ट्रीय आणि विभागीय कार्यक्रमात सदस्य देशांनी बालकांचे प्रश्न अग्रस्थानß ठेवावे अशी सुचना केली. या कामी लागणारा निधी गरज भासल्यास वाढविताही येईल. मात्र कोणत्याही परिस्थितीत बालकांचा दर्जा उंचावला जाईल, या उद्दिष्ट्य पुर्तीसाठी पोलिओ निर्मुलन, मातेकडून बालकांकडे येणाऱ्या एडस् सारख्या रोगांचे निर्मुलन आणि बालकांसाठी गुणवत्तेचे शिक्षण यांच्याही तरतुदी केल्या जाव्यात.

पर्यावरण आणि वनविकास :

सार्कच्या सदस्य राष्ट्रांना पर्यावरणाचा सातत्याने ऱ्हास होत असल्याची जाणीव ÆÖÖŸÖß. Ÿµ ÖÖ´ÖãôÖê नैसर्गिक आपत्तीचे भय वाढले, त्यातून विभागांतर्गत मानवी सामग्री आणि उत्पादक साधनांच्या सहाय्याने कमाल उत्पादकता उभारणे शक्य नव्हते, विकास प्रक्रिया थंडावत होती, म्हणूनच पर्यावरणाशी संबंधीत अभ्यास केले गेले. यासाठी योजिलेला पहिला उपाय म्हणजे विभागांतर्गत उपलब्ध सामग्रीचे संरक्षण आणि जतन, पर्यावरणाचे जतन, त्याची कारणे आणि

परिणाम अभ्यासणे हे कार्य तिसऱ्या परिषदेपासून सुरु –ााले. नंतर सार्क परिषदेने हरितगृह परिणामावरील एक संयुक्त अध्ययन संयुक्त राष्ट्रांनी करावे असे सुचविले.[27] पाचव्या सार्क परिषदेने १९९२ हे वर्ष सार्क पर्यावरणीय वर्ष म्हणून घोषित केले. पर्यावरणावर एक समिती नेमण्याचाही निर्णय –ााला. ६ व्या सार्क परिषदेत आपत्ती व्यवस्थापन क्षमतेवरील एक संयुक्त अभ्यास देखिल सदस्य राष्ट्रांनी करावा असे सुचविले गेले.

पाचव्या सार्क परिषदेत राष्ट्र प्रमुखांनी जागतिक पर्यावरणाच्या आव्हानांवरही लक्ष दिले. त्यांच्यामते, विकसनशील देशातच हवामान, सागर पातळी यातील बदलाचे अधिक गंभीर परिणाम होतात. याची दखल घेतली आणि जागतिक समाजाला विनंती केली की, या कामासाठी अतिरिक्त धन उपलब्ध करावे ज्यामुळे योग्य त्या तंत्र–ाानाचा वापर करता येईल. यापुढील सार्क परिषदेत जागतिक पर्यावरणातील घसरणीचा उल्लेख करुन असा ठराव मांडला गेला की, विकसित आणि विकसनशील देशांसाठी सारखीच पर्यावरणीय प्रमाणके वापरली जावीत.[28] 1992 ´Ö¬µÖ ÃÖµÖŒÖÜ ¸ÖÂ™ÃÖ‘ÖÖ“µÖÖ ×¸¡†Ö-¤ü-जेनेरिओ येथे –ालेल्या संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या पर्यावरण आणि विकास विषयावरील परिषदेवर भाष्य करतांना सातव्या सार्क परिषदेत अशी नोंद करण्यात आली की, µÖबाबतची आंतरराष्ट्रीय कृती जगभरात सर्वत्र सारखी असावी. मात्र त्याबाबतची जबाबदारी भेदजन्य असावी, विकसनशील देशांवर कमी असावी, प्रयत्न मात्र सामुदायिक असावे आणि सर्व देशांबाबत समान दृष्टीकोन असावा.[29]

नवव्या परिषदेत सार्कच्या नेत्यांनी पर्यावरणाचे संरक्षण आणि संवर्धन, जैविक साधनसंपत्तीचे संरक्षण, फ्लोरा आणि फन्ना यांच्या तस्करीत प्रतिबंध करण्याबाबत ही परिषद बांधील †ÖÆê. ¯Ö×¸ÂÖ¤ü त अशीही जाणिव व्यक्त करण्यात आली की, नैसर्गिक आपत्तींना तोंड देण्यासाठी त्याची तात्काळपूर्ण सुचना आणि आपत्तींना सामोरे जाण्याची पूर्ण तयारी या गरजाही अतिशय ´ÖÆü¢¾ÖÖ“µÖÖ †ÖÆêÜÖ. त्यासाठी भूमी आणि जलसंपत्तीचे संवर्धन विकसित करण्याचे कार्यक्रम असावे µÖÖ ÃÖ¾Ö ²ÖÖ²Öà¾Ö¸ü 11 ¾µÖÖ ¯Ö×¸ÂÖ¤êüÜÖ “Ö“ÖÖ –ÖÖ»Öß.

डिसेंबर १९९७ मध्ये संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या नियमावलीने क्युटोप्रोटोकॉल स्विकरला ÆÖêÜÖÖ. 10 ¾µÖÖ ¯Ö×¸ÂÖ¤êüÜı औद्योगिक राष्ट्रांना अशी विनंती करण्यात आली की त्यांनी या प्रोटोकॉलचे पालन करुन हरितगृह परिणामातून बाहेर पडणारी प्रदुषणे तात्काळ थांबवावी.

पर्यावरण संवर्धनासाठी सागरकिनारा असणारा ¯Ö¤¿Ö ¾µÖ¾ÖÃ£ÖÖ¯Öन क¦ ´ÖÖ»Ö¤ß¾Ö µÖ£Ö स्थापन करण्यात याव. सार्कचे वनीकरण केंद्र भूतानमध्ये स्थापन करण्यात आले. या केंद्रांनी आपआपल्या क्षेत्रातील माहीतीचे संकलन आणि समन्वय करावा. त–न मार्गदर्शन आणि प्रशिक्षण द्यावे, या सुविधा प्रदेशातील प्रकल्पांना उपलब्ध होणार असल्याने सार्कच्या या कृतीचे स्वागत –ÖÖ»Ö. १२ व्या आणि १३ व्या परिषदेत मिळून ही कार्यवाही –ाली. जून २००५ मध्ये माले येथे सार्क अंतर्गत राष्ट्रांच्या पर्यावरण मंत्र्यांची विशेष बैठक –ाली. या बैठकीत आपत्तींची पूर्वसूचना संरक्षणाची पूर्व तयारी, त्सुनामी अन्य नैसर्गिक आपत्तींचे व्यवस्थापन करावे अशी शिफारस केली.[30] भूगर्भजल कमी अथवा नष्ट होण्याच्या प्रक्रियेकडे लक्ष वेधतांना बाधित व्यक्तिंना आर्थिक मदत दिली जावी आणि २००७ हे वर्ष हरितदक्षिण आशिया वर्ष म्हणून घोषित केले जावे या कार्यक्रमाअंतर्गत व्यापक वनीकरण कार्यक्रम राबविला जावा असे तेराव्या परिषदेत ठरविले गेले.[31]

दक्षिण आशियायी प्रदेश जागतिक तापमान, हवामान बदल, सागरपातळीची वाढ, निर्वनीकरण, मातीचा दर्जा खालावणे, दुष्काळ, वादळे, महापूर, दरडी कोसळणे आणि नागरी प्रदुषण ‡ŸµÖÖ¤ß आव्हानांना सामोरा जात आहे. त्यातून मानवी जीव, पशुधन यांची अन्न, पाणी, निवारा आणि ˆ•Ö†³ÖÖ¾Öß ÃÖÃÖÆÖ»Ö¯Ö™ ÆÖÝÖ †ÖÆ.[32] म्हणून सार्क नेतृत्वाने १५ व्या परिषदेत असा ठराव केला की या सर्व आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी जनजीवन आणि प्राणीजीवन सुरक्षित करण्यासाठी एकत्र काम करण्याची गरज आहे. हे हक्क डावलले जात असतील तर त्यावरील उपाय शोधले पाहीजे. यावेळी सार्क नेत्यांनी कृती आराखडा आणि वातावरण बदला संबंधीचा ढाका जाहीरनामा स्विकारला होता. याची नेत्यांनी समाधानाने नोंद घेतली. मात्र त्याबरोबरच क्षमता उभारणी, समाज विकास व्यवस्थापनाचे प्रकल्प उभारणी आणि हवामान बदलाबाबत सामुहिक जाणीव जागृत करण्याची गरज पुन्हा एकदा मांडण्यात आली.[33] त्यांनी पुढे अशीही सुचना केली की, नैसर्गिक आपत्तीची तात्काळ दखल घेणाऱ्या यंत्रणेचा सार्क अंतर्गत समावेश व्हावा. सार्क मधील या केंद्राने मानवतावादी भूमिकेतून तात्काळ मदत पूरविण्याची कृती नियोजित करावी. प्रदेशाचे घटक असलेल्या सर्व राष्ट्रांमध्ये त्याचे सुसूत्रपणे पालन व्हावे. जलसामग्रीचे जतन एक जागतिक समस्या आहे आणि या क्षेत्रात संशोधन, संवर्धन पध्दतींची आपआपसात देवाण-घेवाण, पावसाच्या पाण्याचे साठवण आणि नद्यांचे व्यवस्थापन, टिकाऊ जलसंपत्तीसाठी दक्षिण आशियात राबविली जाते. त्यासाठी घटक राष्ट्रांनी आपआपल्या देशात क्षमता वृध्दीला प्रोत्साहन द्यावे. अशा प्रकारे सार्कने प्रत्येक सभासद

राष्ट्राच्या पातळीवर पर्यावरण संरक्षणाच्या क्षेत्रात संघटनात्मक आणि संस्थात्मक कार्य विकसित करण्याचा प्रयत्न केला आहे. हे सर्व प्रयत्न राष्ट्र आणि सार्क संघटन पातÔÖß¾Ö¸ü •ÖÃÖ –ÖÖ»Ö ŸÖÃÖê“Ö जागतिक समुदायाकडे देखिल हा मानवी दृष्टीकोन सार्क परिषदांनी ÃÖ¤üÃµÖ ¸üÖÂ™ÒüÖ´Ö¬µÖê ¯ÖÖÆü“Ö×¾Ö»ÖÖ.

×¾Ö–ÖÖ-गान, तंत्र-गान आणि हवामान :

•Öî¾Ö ŸÖÓ¡Ö–गानाचे दिर्घकालीन अन्न सुरक्षा आणि औषधी कारणांसाठी विकसनशील देशात असलेले विशेष महत्त्व लक्षात घेवून सार्क नेतृत्त्वाने असे ठरविले की, या क्षेत्रात प्रादेशिक सहकार्याची नितांत गरज आहे. विशेषतः या विषयातील त–Ö –गान, जैविक संवर्धन आणि तत्सम आळंबी बँका यांची सदस्य राष्ट्रांच्या दरम्यान देवघेव व्हावी. पाचव्या परिषदेत भारताने देवू केल»µÖÖ प्रशिक्षण सवलती आणि जैव बँकेची स्थापना या संयुक्त गुंतवणुकीच्या प्रश्नाचे सार्कने स्वागत केले. जैव बँकेत १५ विकसनशील देशांचा समावेश आहे. (G-15)[34]

×¾Ö–गान आणि तंत्र–गान यात प्रादेशिक सहकार्याची गरज निर्विवादपणे आहे हे मान्य करुन ६ व्या परिषदेच्या नेतृत्वाने याबाबतीत होणारे ÃÖंशोधन आणि विकास केंद्राच्या ¯ÖÏȪÖÖ¾ÖÖ“Öê स्वागत केले. संशोधन आणि विकास केंद्रे सदस्य राष्ट्रातीलच होती. या क्षेत्रातील प्रादेशिक सहकार्य वृध्दिंगत करण्यासाठी त्यांचे आयोजित अभ्यासदौरे, कार्यशाळा आणि चर्चासत्रे व्हावीत यावरही सार्क नेत्यांनी भर दिला.

७ व्या परिषदेत सदस्य राष्ट्रांनी संशोधन आणि माहितीचा विनिमय या दोहोंसाठी भक्कम सहकार्य असले पाहीजे यावर भर दिला. जैव तंत्र-गान, जैवशास्त्र, अभियांत्रिकी, ऊर्जा आणि प्रतिमान तंत्र-गान तसेच इतर निर्देशित क्षेत्रात सदस्य राष्ट्रांमध्ये सहकार्याची गरज प्रतिपादन केली. µÖÖ विषय सूचित नवव्या परिषदेने अल्पखर्चीक गृहनिर्माण आणि इमारती, तÓ¡Ö–गान याची भर ‘ÖÖŸÖ»Öß.[35] जल आणि वायुप्रदुषण रोखण्यासाठी आणि समान किमान प्रमाणके ज्यांचे उपयोजन विभागात करता येईल. या बाबतीतही प्रादेशिक सहकार्य तातडीचे आहे असे सांगितले गेले.

10 ¾µÖÖ ¯Ö×¸üÂÖ¤êüŸÖ ¾Ö–गानिक संशोधन आणि विकास याबाबत प्रादेशिक आत्मनिर्भरतेवर भर दिला गेला. कारण, जागतिक पातळीवर हे तंत्र-गान मोफत मिळत नाही. प्रदेशांतर्गत मात्र ते शक्य आहे. सार्क प्रदेशातील आर्थिक व सामाजिक विकासाचा वेग

वाढविण्यासाठी वै-ाानिक व तंत्रवै-ाानिक संशोधनात प्रादेशिक सहकार्याला बळकटी आणणे ही मूलभूत गरज आहे. वै-ाानिक आणि तंत्र वै-ाानिक त-ा -ाानाची भागीदारी प्रेरित केली जावी. ज्यामुळे उद्योग क्षेत्रात उच्च तंत्र-ाानाचा वापर शक्य होईल. यातही भारताने पुढाकार घेऊन सार्क वि-ाान आणि तंत्र-ाान मंत्र्यांची विशेष सभा घेण्याची तयारी दर्शविली. सार्कच्या महासभेने तिचे स्वागत केले. या मंत्री परिषदेने प्रदेशांतर्गत उपयुक्त अशा तंत्र-ाानाचा मार्ग दाखविला. ज्याचा लोकांच्या दैनंदिन जीवनावर प्रत्यक्ष प्रभाव दिसून आला.[36] यात ग्रामीण संदेशवहन, पिण्याचे पाणी, सार्वजनिक स्वच्छता आणि जीवनमान उंचावणे इ. साठी हे तंत्र-ाान उपयोगी पडते. सार्कचे सहकार्य •ÖÖ¾Ö ŸÖ¡Ö-ाान वापरण्याबाबत त्याच्या नेतृत्वाने कृतीशीलतेची गरज आग्रहाने प्रतिपादन केली. दक्षिण †Ö×¿ÖµÖÖ»ÖÖ »ÖÖ³Ö»Ö•Ö •ÖÖ¾Ö-विविधता, उष्ण हवामान हे जैव उद्योग विकासासाठी भरपूर अनुकूल आहे. या सामग्री सह आपण जैव तंत्र-ाानाचा वापर केला तर, आहार आणि अन्न याबाबत संपूर्ण विभागाच्या गरजा पूर्ण होतील.

हवामान शास्त्र :

हा विषय सार्कच्या स्थापनेपासून स्विकारलेल्या पहिल्या ५ क्षे¡ÖÖ पैकी एक होता. १९८४ मध्ये हवामानासंबंधीच्या तांत्रिक समितीची पहिली बैठक -ÖÖ»Öी. तेंव्हापासून ही समिती चर्चासत्रे आणि कार्यशाळांचे आयोजन करते. त्यांचे विषय असमान हवामान, तापमान मापके, कृषी हवामान शास्त्र, हवामानाचे अंदाज वर्तविणे, पीक आणि हवामान परस्पर संबंध, हवामानाचे दिर्घकालीन अनुमान इŸµÖÖ¤üß.

आरंभी हवामान समिती ही पर्यावरण समिती मानली गेली. मात्र तांत्रिक समित्यांच्या फेररचनेत हा विषय वि-ाान आणि तंत्र-ाानाकडे वळविण्यात आला.[37] प्रत्येक राष्ट्राचे भूगोल आणि हवामान हे त्याचा विकास देखिल ठरवितो. सार्क प्रदेशाच्या निर्मितीनंतर संपूर्ण विभागातील हवामान हा आरंभापासूनच सार्कच्या विषय सूचीवर होता. आणि तो प्रादेशिक सहकार्यासाठी उपयुक्तही मानला गेला होता. म्हणून पर्यावरणात्मक वि-ाानातील बदल सध्याच्या हवामानात होत आलेले बदल यात प्रादेशिक सहकार्य आणण्याचा प्रयत्न केला गेला. काही प्रमाणात हवामानाचे नियंत्रण आणि पूर्वानुमान त्यापासून संभवणारे दुष्परिणाम टाळू शकतात. दक्षिण

आशियात ही बाब विशेष महत्त्वाची आहे. कारण या प्रदेशातील भूमी पूर्णपणे पावसाळ्यावर अवलंबून आहे.

जानेवारी १९९५ मध्ये सार्कचे हवामान संशोधन केंद्र ढाका येथे स्थापन –ÖÖ»Ö. त्याची उद्दिष्ट्ये निर्धारित होती. यात प्रादेशिक सहकार्य वाढीचा हेतू अंतर्भुत होता. आजही हे केंद्र त्याच दिशेने प्रयत्न करत आहे. दरम्यानच्या काळात तंत्रे–ान आणखी प्रगत –ााले. आणि भविष्यातही ते प्रगतीच करीत राहणार आहे. या पार्श्वभूमिवर संशोधन केंद्राने आपली उद्दिष्ट्ये आणि लक्षे सुधारली आहेत. हवामान संदेश वहनातील प्रशिक्षण कार्यक्रम, राष्ट्रीµÖ तथ्य केंद्रांची (Data Centres) स्थापना ¾Ö व्यवस्थापन आणि पावसाचे पूर्वानुमान इ.[38] हवामानाबाबतचे संदेशवहन दिर्घकालीन उपाय म्हणुन प्रादेशिक डेटा बँकेची उभारणी, संशोधनाचे संघटन, वादळाच्या †³µÖÖÃाासाठी फ्लाईट सुविधा, सागरात वाट चुकलेल्या खलाशांच्या माहितीसाठी आंतरजाल, पर्यावरण प्रदुषण नियंत्रण, पर्यावरण प्रदुषण नियंत्रक केंद्रे, हवामान विषयक घटकांवर आधारीत नकाशे तयार करणे.[39]

मानवी संसाधन विकास (HRD Human Resource Development):

सार्कच्या स्थापने पासूनच मानवी संसाधनाचे सामाजिक, आर्थिक विकासातील योगदान प्रदेशाने जाणले होते. १९८५ सालच्या सार्कच्या पहिल्या परिषदेत असा पुनरुच्चार केला होता की, सार्कचे मूलभूत लक्ष आर्थिक आणि सामाजिक विकास, मानवी आणि भौतिक सामग्रीचा पर्याप्त वापर करुन साधावयाचा आहे. ज्यामुळे लोकांचे कल्याण होईल, भरभराट होईल आणि ŸµÖÖ“या जीवनाची गुणवत्ता सुधारेल.[40] 1986 ´Ö¬µÖ –ाालेल्या दुसऱ्या परिषदेत नेतृत्वाने हे जाणले की, बालकांच्या गरजाची ¯ÖÛÖŸÖÖ हे मानवी संसाधन विकासाचे प्रमुख साधन आहे. त्यांनी असे ठरविले की, राष्ट्रांच्या विकास नियोजनात बालकांच्या प्रश्नांना सर्वोच्च अग्रक्रम द्यावा. परिणामी 1988 ´Ö¬µÖ –ाालेल्या चौथ्या सार्क परिषदेत मानवी संसाधन विकास (HRD) हे सार्कने साध्य करावयाच्या उद्दिष्टांपैकी एक होते. पाकिस्तानने सार्कचे मानवी संसाधन विकास केंद्र इस्लामाबाद येथे स्थापन करण्याचा प्रस्ताव दिला. त्याचे परिषदेने स्वागत केले. हे केंद्र मानवी संसाधनात संशोधन करते, प्रशिक्षण देते आणि मानव विकासाबाबतची माहिती प्रकाशित करते. याखेरीज

सदस्य राष्ट्रांच्या मानवी संसाधन विकासाशी संबंधित धोरणे आणि व्युहरचना याबाबत मार्गदर्शन कá¸ŸÖ.[41]

मानवी संसाधन विकासाच्या विविध पैलूंबाबत सार्क राष्ट्रे परस्पर सहकार्याची अपेक्षा करतात. असे सहकार्य ऑगस्ट १९८२ मध्येच सुरु –ाले. आरंभी क्रीडा, कला आणि संस्कृतीपुरते मर्यादित होते. १९८८ मध्ये चौथ्या सार्क परिषदेत असे ठरले की, शिक्षण हे क्षेत्र देखि»Ö सहकार्याच्या कक्षेत आणावे आणि त्यासाठी एक स्वतंत्र तांत्रिक समिती नेमावी. या समितीने शिक्षण क्षेत्रातील ज्या महत्त्वाच्या समस्यांकडे तातडीने लक्ष देणे गरजेचे आहे त्यात लक्ष घालावे.[42] µÖÖ तांत्रिक समितीची १९९२ मध्ये फेररचना –ाली. १९९९ मध्ये सार्कने एकात्मिक कृती कार्यक्रम स्विकारल्यानंतर पुन्हा एकदा या समितीची फेररचना –ाली. जेंव्हा मानवी संसाधन विकासाची तांत्रिक समिती नव्याने निर्माण केली. ही समिती देखिल जानेवारी २००४ मध्ये सार्कच्या १२ व्या परिषदेत पुर्नरचित करण्यात आली. ‡Ã»ÖÖ´ÖÖ²ÖÖ¤ü µÖê£Öê –ालेल्या या परिषदेत सार्क नेतृत्वाने †¿ÖÖ नोंद घेतली की, दक्षिण आशियाच्या भावी विकासासाठी मानवी संसाधनातील गुंतवणूक अतिशय महत्त्वपूर्ण आहे. त्यासाठी उच्च शिक्षण, प्रशिक्षण आणि कौशल्य विकास संस्था दक्षिण आशिया अंतर्गत राष्ट्रांत जेवढ्या म्हणून अस्तित्वात असतील त्यांच्या माहितीचे आंतरजाल (Network) निर्माण करावे.[43]

ढाका येथे २००५ मध्ये –ालेल्या १३ व्या सार्क परिषदेत सदस्य राष्ट्रांनी प्राथमिक शिक्षण क्षेत्रात केलेल्या प्रगतीची नोंद घेतली. आणि असे आग्रहीपणे मांडले की, २१ व्या शतकातील आव्हानांना सामोरे जायचे असेल तर सदस्य राष्ट्रांनी वि–ान, तंत्र–ान आणि उच्च शिक्षणाच्या क्षेत्रात पुढे गेले पाहीजे.[44]

इस्लामाबाद येथे जानेवारी २००४ मध्ये मानवी संसाधन विकास तांत्रिक समितीची निर्मिती –ाली. दुसरी सभा कोलंबो µÖê£Öê जानेवारी २००७ मध्ये –ाली. यावेळी तांत्रिक समितीने मानवी संसाधन विकासाशी संबंधित पुढील विषय निर्देशित केले. शिक्षण, संस्कृती, क्रीडा, कौशल्य विकास तसेच SAARC †ाणि UNESCO यांच्या दरम्यान सहकार्य.[45-]

दक्षिणआशियातील लोकांची एकत्र काम करण्याची, समान समस्यांना एकत्र उत्तरे शोधण्याची, सामाजिक आर्थिक प्रगतीला गती देण्याची आणि लोककल्याण साधण्याची सामुहीक

‡“”ü त्यांच्या एकत्र येण्याच्या इच्छेला बळकटी देतात. म्हणूनच वेळोवेळी –ालेल्या सार्क परिषदांमध्ये दारिद्र्य, निरक्षरता, पर्यावरण प्रदूषण आणि लोकसंख्या विस्फोट यासारख्या सामाजिक सुरक्षेला बाधा आणणाऱ्या विषयांना हात घातला गेला. माता, युवक आणि बालक µÖ“µÖ ÃÖ´ÖÃµÖ प्रकर्षाने सार्क सभांमधून चर्चिल्या जातात. त्यावरील उपाय शोधण्यासाठीही चर्चा होते. त्यापैकी एक म्हणजे १२ व्या परिषदेत तयार केलेली आणि सह्या केलेली सामाजिक सनद या सनदेत मानवी विकासाला अडसर ठरणाऱ्या बहुतेक समस्या क्रमशः निवारण्याची प्रति–Ö †ÖÆ. ŸµÖÖŸÖ ¤üÖ¸üß¦ü¶Ö“Öß तीव्रता कमी करणे, लोकसंख्या स्थिरीकरण, महिला सक्षमीकरण, युवकांची गतीशीलता वाढविणे, मानवी संसाधन विकास, आरोग्य आणि आहारात सुधारणा, आणि बालकांचे संरक्षण [46] µÖÖ“ÖÖ ÃÖ´ÖÖ¾Öê¿Ö †ÖÆ.

एक नोंद घेण्यासारखी बाब म्हणजे सार्कची सामाजिक सनद सामाजिक क्षेत्राची कार्यक्षमता सुधारणारा एक महत्त्वाचा विकास आहे. १४ व्या परिषदेत सार्क नेतृत्त्वाने राष्ट्रीय समन्वय समित्या स्थापण्याची सूचना (NCCS) केली. या समित्या मानव विकासाचे प्रकल्प आणि ŸµÖÖ“µÖÖ †´Ö»Ö²Ö•ÖÖवणीचे प्रयत्न आपआपल्या देशात करतील. १५ व्या परिषदेत सार्क नेतृत्वाने अशा सुचना दिल्या की, सामाजिक सनदेच्या अंमलबजावणीची यंत्रणा आणि प्रगती यांचा वेळोवेळी कार्यक्षम आणि परिणामकारक आढावा घेतला जावा. या बाबतीत काही धोरणात्मक बदल आवश्यक असतील तर त्यासाठी लोकसहभागातून त्यांच्या मतांची अंमलबजावणी करावी. मानव विकासाचे नियोजन आणि अंमलबजावणी लोकांमध्ये जबाबदारी आणि मालकीची जाणीव निर्माण करणे आणि जेष्ठ नागरीकांचे हक्क अबाधित ठेवणे या सर्वच बाबतीत संस्थांबरोबर लोकसहभाग देखिल असावा.

वाहतुक (Transport):

सार्कची लक्षे साध्य करण्यातील वाहतुक व्यवस्थेचे योगदान महत्त्वाचे असते याची जाणीव ठेवून, ते साध्य करण्यासाठी १९८३ मध्ये वाहतुकीसाठी तांत्रिक समिती नेमली गेली. अर्थात या समितीला खुश्की, जलमार्ग आणि हवाई मार्ग तसेच प्रवासी वाहतुक आणि मालवहातुक या सर्व सेवात आंतरप्रादेशिक सहकार्याचे नियोजन आणि नियंत्रण करावयाचे होते.[47] 1990 ´Ö¬µÖê µÖÖ तांत्रिक समीतीने एकुण चार विषय आंतरराष्ट्रीय सहकार्यासाठी निर्देशित केले. ते आहे वाहतुक,

सुरक्षा, ग्रामीण वाहतुक, पर्यावरणीय घटक आणि ऊर्जा बचत. इस्लामाबाद येथे जानेवारी २००४ मध्ये भरलेल्या १२ व्या सार्क परिषदेत सार्क नेतृत्वाने असे ठामपणे मांडले की, वाहतुक व्यवस्थेला बळकटी आणण्यासाठी गतीमान आणि समतोल आर्थिक वृध्दी आवश्यक असते. नंतर सार्कच्या बहुपर्यायी वाहतुकीचा प्रादेशिक अभ्यास केला. (SAARC Regional multitransport systems) त्यासाठी आशियायी विकास बँकेने आर्थिक आणि तांत्रिक सहकार्य केले. त्याचा मुख्य हेतू प्रदेशांतर्गत राज्यांना वाहतुक व्यवस्थेने जोडले जावे. तसे –ााल्यास आंतरप्रादेशिक व्यापार आणि प्रवास सुलभ होईल.[48] हा अभ्यास दोन टप्प्यात पूर्ण –Öö»öö. ¯Ö×Æ»µÖö ™प्प्यात प्रत्येक सभासद राष्ट्राच्या राष्ट्रीय सल्लागारांनी हा अभ्यास केला. दुसऱ्या टप्प्यात प्रादेशिक सल्लागारांनी तो अभ्यास पूर्ण केला. या अहवालावर ढाका येथे ३१ जुलै आणि १ ऑगस्ट २००६ रोजी स्थायी ÃÖ×´ÖŸÖीने विचार केला. स्थायी समितीने देखिल आंतर शासकीय वाहतुक सेवा प्रस्तापित करण्याची शिफारस केली. आणि या विषयातील त–ÖÖ“µÖö ×¿Ö±úÖ¸ü¿Öीना सार्कच्या विदेश सचिव पातळीवर देखिल पाठींबा मिळविŸÖö †Ö»Öö. वाहतुकीवरील आंतरशासकीय समुहाची पहिली सभा इस्लामाबाद µÖê£Öê 28 ×>¸üÃÖê²Ö¸ü 2006 ¸üÖê•Öß –ााली. आणि त्यांनी देखिल या त–ा समितीच्या शिफारशी अग्रक्रमाने सोडवाव्या असे सुचविले. हे अग्रक्रम दोन प्रकारचे होते. १ ते ५ वर्षात व ६ ते १० वर्षात अंमलबजावणीचे प्रकल्प.[49]

नवी दिल्ली येथे ३१ मार्च ते १ एप्रिल २००७ या काळात या दरम्यान सार्कची स्थायी ÃÖ×´ÖŸÖß 33 ¾µÖö ÃÖ³ÖÃÖöठी एकत्र जमली. तिने अशा सुचना दिल्या की SRMTSने जो वाहतुकीच्या विभागातील प्रकल्पासंबंधी अहवाल दिला आहे. त्यातील महत्त्वाच्या तरतुदींची अंमलबजावणी करण्याचा प्रस्ताव सार्कच्या वरिष्ठ अधिकार समित्यांकडे पाठविलÖ •ÖÖ¾ÖÖ.[50] µÖÖ×¿Ö¾ÖÖµÖ ÃÖ£ÖÖµÖß समितीने असेही ठरविले की, SRMTSच्या शिफारशी अफगाणिस्तानला देखिल लागू कराव्या.

वाहतुक हे असे अत्यावश्यक क्षेत्र आहे की, ज्यामध्ये ÃÖö¯ÖÖ आणि ÃÖö°ÖÖया नव्या क्षेत्रात प्रदेशातील मालांसाठी नवीन बाजारपेठा काबीज करता येतील. या दृष्टीने विभागातंर्गत वाहतुक आणि संदेशवहनाच्या साखळ्या जोडणे, त्यांना मजबुती देणे आवश्यक आहे. हे प्रदेशाची एकात्मता आणि समतोल आर्थिक वृ¬दी या दोहोंना चालना देण्यासाठी आवश्यक आहे. यात सार्क अंतर्गत प्रादेशिक बहुआयामी वाहतुक अभ्यास केले गेले. ज्यात विभागांतर्गत राष्ट्रांना वाहतुक

व्यवस्थेने जोडण्याच्या शिफारशी होत्या. सार्कच्या १५ व्या परिषदेत नेतृत्वाने SRMTS “µÖÖ शिफारशींचे कालबध्द कार्यक्रमानुसार अंमलबजावणीत रुपांतर करावे असे सुचविले.[51] सार्क नेतृत्वाने अशीही नोंद घेतली की, सदस्य राष्ट्रांनी जो मोटारवाहन करार केला आहे त्याच्या अंमलबजावणीवरही विचार व्हावा.

तसेच सदस्य राष्ट्रांनी प्रादेशिक वाहतुक त्याच्या संक्रमणावस्थेतील करार आणि प्रदेशांतर्गत आंतरराष्ट्र लोहमार्ग करारांचे परीक्षण करावे. याबाबतीत वाहतुक मंत्र्यांची जेंव्हा ¯ÖœÖ»Ö मिटींग होईल त्यात या कार्यांना वेग दिला जावा, अशी सुचना केली.

माहिती आणि संदेशवहन तंत्र-ज्ञान (Information & Communication Technology) :

१९८३ मध्ये संदेश आणि पोस्ट सेवांच्या स्वतंत्र तांत्रिक समित्या निर्माण –ÖÖ»µÖÖ होत्या. १९९३ मध्ये त्या दोहोंचे एकत्रिकरण होऊन एकमेव संदेशवहनावरील तांत्रिक समिती अस्तित्वात आली. सामान्यपणे संदेशवहनाच्या उपक्रमात आकडेवारी आणि माहितीची देवाणघेवाण, सद्य:स्थितीवरील अहवालतयार करणे, आकडेवारीचे एकत्रिकरण करणे, सल्लागार केंद्रांची यादी तयार करणे, चर्चासत्रे, कार्यशाळा आणि प्रशिक्षण कार्यक्रमांचे आयोजन करणे इ. कामांचा समावेश होतो. परंतु सार्क नेत्यांनी संदेशवहनाचे महत्त्व ओळखून माहीती आणि संदेशवहन तंत्र-ज्ञानाचे एकत्रित संदेशवहन कार्य मानले जाते. माहीती तंत्र-ज्ञान क्षेत्रात अलीकडे –ालेले तांत्रिक बदल आणि या क्षेत्रातील अमर्याद संधी यामुळे हा विषय अधिक महत्त्वाचा –ााला. सार्क अंतर्गत राष्ट्रप्रमुख जेंव्हा मे १९९७ मध्ये ९ व्या सार्क परिषदेसाठी माले येथे एकत्र आले तेंव्हा त्यांनी असे नमुद केले की, अपुऱ्या संदेशवहन सुविधांमुळेच सदस्य देशांदरम्यान संदेशवहनासाठी आवश्यक असणाऱ्या पायाभूत सूविधा सदस्य राष्ट्रांनी उभ्या कराव्यात. संदेश वहनाचे आंतरजाल (Network)आणि प्रादेशिक सहकार्याला हातभार लावावा असे आवाहन त्यांनी केले. त्याबरोबरच µÖÖ प्रकल्प नोंदणीची पध्दती सध्या किचकट आहे त्यात सरलता आणण्याची गरज आणि संदेश ¾ÖÖहनासाठी आवश्यक असलेले सॉफ्टवेअर विकसित करावे.[52] ज्यामुळे विभागांतर्गत आर्थिक प्रतिक्रीयांची देवघेव करण्यात सुलभता येईल. या निर्णयानुसार सार्क अंतर्गत संदेशवहन मंत्र्यांची पहिली परिषद ´Ö 1998 मध्ये कोलंबो येथे भरली. मंत्री मंडळाने हे तत्त्वत: मान्य केले की संदेशवहन या विषयाकडे महस»ÖÖ

उत्पन्नाचे साधन म्हणुन न बघता प्रदेशातील सामाजिक, आर्थिक विकासाचा चेहरा बदलणारे साधन मानले जावे.[53]

यापुढे जाऊन त्यांनी असेही ठरविले की, संदेशवहन सेवा विकसित करण्यात सदस्य राष्ट्रांनी दिर्घकाळ टिकणारे परस्पर सहकार्य करावे. याच परिषदेत संदेश वहनावरील कृती आराखड्याला मान्यता देण्यात आली.

सार्क संदेशवहन मंत्र्यांची दुसरी परिषद जून २००४ मध्ये इस्लामाबाद येथे भरली. संदेशवहन क्षेत्रात गतीमान आणि नवकल्पनांचा विकास व्हावा यावर मंत्र्यांनी सखोल चर्चा केली. त्यात कृती आराखड्याचीही चिकित्सा होती. या क्षेत्रातील प्रादेशिक सहकार्य अधिक व्यापक –ÖÖ»Ö पाहीजे हे तत्त्वतः मान्य करुन संदेशवहनावरील सार्कचा कृती आराखडा सुधारला. यात संदेशवहनाचे पुढीलÖ ¬µÖेय आणि उद्दिष्ट्ये होती.

1) संदेशवहनाची संपर्क जुळणी आणि माहिती तंत्र–ानाचा वापर या बाबतीत सार्क प्रदेशांतर्गत प्रादेशिक सहकार्य वाढावे.
2) संदेशवहन क्षेत्रात सदस्य राष्ट्रांदरम्यान जी तफावत ती क´Öß करणे.
3) उपलब्ध साधनसंपत्तीचा पर्याप्त वापर करुन आणि तंत्र–ान हस्तांतरात सहकार्य वाढवून प्रदेशांतर्गत लोकांचे सामाजिक, आर्थिक स्तर उंचावण्यासाठी संदेशवहन तंत्र–ानाचा वापर ¾ÖÆÖ¾ÖÖ. ÃÖÓ¤¿ÖÖÆन प्रणालीचे प्रमाणीकरण आणि मानवी संसाधन विकासात त्याचा वापर यावर भर दिला जावा. आणि
4) आंतरराष्ट्रीय संदेशवहनात सदस्य राष्ट्रांनी आपले समान ¾Æêत साधण्यासाठी समन्वयीत दृष्टीकोनाचा वापर क¸Ö¾ÖÖ.[54]

वरील ध्येय आणि उद्दिष्ट्ये साध्य करण्यासाठी संदेशवहन मंत्र्यांनी सार्कचा सुधारित कृती आराखडा सुधारला. सार्क नेतृत्वाने १२ व्या परिषदेत काठमांडू येथे सार्क माहिती केंद्रे स्थापन करण्याच्या प्रस्तावाला मान्यता दिली. त्यांनी असेही म्हटले की, माहीती तंत्र–ान आणि संदेशवहन ŸÖ¡Ö–ानाचे फायदे विभगांतर्गत सर्वच लोकांना मिळावे यासाठी प्रयत्न केले जावे. या प्रक्रियेत परिषदेने असे म्हटले की, त्यासाठी अधिक प्रादेशिक सहकार्याची गरज आहे. या खेरीज विभागांतर्गत एकत्रित गुंतवणूकीतून, आरोग्य सुविधांचे प्रकल्प राबविले जावेत. औषध उपचारासाठी प्रादेशिक

संदेशवहन आंतरजालातून माहिती उपलब्ध व्हावी. अशाच प्रकारे प्रदेशांतर्गत शिक्षण प्रसारासाठी परस्पर सहकार्याची माहिती आणि संदेशवहन तंत्रसेवा वापरली जावी. नोव्हेंबर २००५ मध्ये माहिती, ŸÖ¡Ö–ान आणि स´ÖÖ•Ö यावरील जागतिक परिषद तुनीस येथे भरली. या परिषदेने आंतरराष्ट्रीय सहकार्यात वाढ होण्याची गरज सांगितली होती. त्याच तत्त्वावर सार्कच्या दुसऱ्या परिषदेत संदेशवहन क्षेत्रात विभागांतर्गत राष्ट्रांचे सहकार्य असावे अशी अपेक्षा केली. या क्षेत्रात सदस्य राष्ट्र जे विकास प्रयत्न करतील त्यातील यशस्वी प्रयोगांची विभागांतर्गत देशादरम्यान देवघेव व्हावी.[55] ´ÖÖÆ¿ŸÖß ŸÖÓ¡Ö–ान आणि संदेशवहन क्षेत्रात सुयोग्य मनुष्य²ÖôÖ मिळावे म्हणून सदस्य राष्ट्रांनी शिष्यवृत्त्या आणि प्रशिक्षण कार्यक्रमांचे आयोजन करावे.

´ÖÖ×ÆŸÖß ŸÖÓ¡Ö–ान हा –ानाधारी उद्योग आहे. त्याने असे काही बदल घडवून आणले आहे की, लोकांच्या जीवनात लक्षणीय बदल घडून आला आहे. म्हणूनच सार्कने नेहमीच आपल्या संघटनेविषयीची आणि संघटनांतर्गत देशांची माहीती प्रकाशीत करण्याला अग्रक्रम दिला आहे. यासाठी राबविलेल्या यंत्रणा म्हणजे, माहिती मंत्र्यांच्या सभÖÖ दुरदर्शन, रेडिओ आणि वृत्तसंस्थांच्या सभा, संपादक आणि क्रियाशील पत्रकार, तंत्र वै–ानिक त–ा इ. च्या समित्या संघटीत केल्या. या समित्या वेळोवेळी बोलविल्या जातात. आणि त्यांनी पूर्वी घेतलेल्या निर्णयावर काय कृती –ÖÖ»Öß µÖÖ“ÖÖ †ÖœÖ¾ÖÖ ‘ÖŸÖÖŸÖ. ³Öावी काळासाठी नवे कार्यक्रम स्विकारतात. ज्यातुन प्रसार माध्यमांना प्रादेशिक सहकार्याची निकोप वाढ होण्याच्या दृष्टीने मदत व्हावी.

परस्पर देवाण-‘Ö¾ाणीतून संदेशवहन सुकर करावे आणि त्यात विवेकीकरण असावे या मुद्दयावर वरील समित्यांची सहमती आहे. त्यांनी असेही मान्य केले की राजकीय आणि प्रादेशिक पातळीवर संदेशवहनाच्या पायाभूत सुविधा अद्यायावत केल्या जातील. ज्यामुळे विभागांतर्गत व्यक्ति-व्यक्तिंमधील संदेशवहनाला चालना मिळेल. या खेरीज १५ व्या सार्क परिषदेत सार्क नेतृत्वाने सदस्य राष्ट्रांच्या दरम्यान वाढलेल्या दशमान जुळणीचे स्वागत केले.(Digital Connectivity)त्यामुळे सदस्य राष्ट्रांना जलद संदेशवहन सुविधा उपलब्ध होत आहेत आणि तीच घनिष्ट प्रादेशिक सहकार्यासाठी माहिती आणि संदेशवहन तंत्र–ानाची गरज आहे.

•Ö¾ÖŸÖÓ¡Ö–ान आणि बौध्दिक संपदा हक्क (Bio-technology & Intelectual Property Rights):

प्रादेशिक सहकार्याचा प्रश्न सोडवितांना जैवतंत्र-ज्ञान वापरण्याचा हेतू सार्कच्या कार्यक्रमपत्रिकेत आरंभीपासून असला तरी सार्कच्या पाचव्या परिÂÖ¤ÖŸÖ ŸÖÖ ¯Ö£Ö´Ö †ÛÃŸÖŸ¾ÖÖŸÖ †Ö»ÖÖ. आणि त्यानंतर प्रत्येक परिषदेत जैवतंत्र-ज्ञानाच्या क्षेत्रात प्रादेशिक सहकार्य भक्कम करण्यावर भर दिला गेला. १९९८ मध्ये -झालेल्या सार्कच्या १० व्या परिषदेत सार्क नेतृत्वाने पुन्हा एकदा जैवतंत्र-ज्ञानाच्या क्षेत्रात प्रकर्षाने लक्ष घालण्याचा पुर्नरुच्चार केला गेला. सार्कमध्ये आतापर्यंत अस्तित्वात †ÃÖ»ÖÖ»µÖÖ x¾Ö-ज्ञान, तंत्र-ज्ञान आणि तांत्रिक समितीला जैव तंत्र-ज्ञान या विषयावर लक्ष केंद्रीत करण्याची सुचना करण्यात आली. कारण दक्षिण आशियातील जीवसृष्टीतील वैविध्य, अनुकुल हवामान यांच्या सहाय्याने जैव तंत्र-ज्ञानात प्रदेशातील मानवी जीवनाची गुणवत्ता सुधारण्याची अमाप क्षमता होती.[56] µÖÖ बदलामुळे एकात्मिक कृती कार्यक्रमात देखील बदल करावा लागला. आता हा प्रादेशिक एकात्मिक कार्यक्रम -झाला आहे. जानेवारी २००४ मध्ये जैवतंत्र-ज्ञानाचा कार्यकारी गट स्थापन केला. हा गट जैवतंत्र-ज्ञानासारख्या महत्त्वाच्या क्षेत्रात प्रादेशिक सहकार्याचे समायोजन करतो. µÖÖ कार्यकारी गटाच्या स्थापनेबरोबरच सदस्य राष्ट्रांनी जैव-ŸÖ¡Ö-ज्ञानाच्या (Bio-technology)6 क्षेत्रात परस्पर सहकार्याचा कृती आराखडा तयार केला. ही ६ क्षेत्रे आहेत - Plant, x™¿µÖ Culture,वनौषधी, रोप, जैव तंत्र-ज्ञान जी बाह्य उपचारासाठी खाद्य औषधी निर्माण करते. मानवी आरोग्याचे निदान शास्त्र, ॲक्वाकल्चर आणि मानवी संसाधन विकास.[57] याखेरीज सार्क नेतृत्वाने प्रादेशिक सहकार्याचे संस्थात्मिकरण करण्याची सुचना केली. ज्यात आंतरजाल व्यवस्थेसह जैवतंत्र-ज्ञान विकसित करावे असे मान्य केले. जैवतंत्र-ज्ञानाचा एक स्थायी गट असावा,जो वि-ज्ञानाच्या विविध क्षेत्रात आरोग्य आणि शेतीत जैवतंत्र-ज्ञानाचा वापर कसा करावा याबाबत मार्गदर्शन करील असाही एक प्रस्ताव सार्कपुढे आहे.[58] •Ö¾ÖŸÖ¡Ö-ज्ञानाबाबत प्रादेशिक सहकार्य महत्त्वाचे असते याची सार्वत्रिक जाणीव आहेच. त्यातूनच जैवसुरक्षा पध्दती आणि तिचे प्रोटोकॉल्स प्रादेशिक सहकÖµÖÖŸÖ ¯ÖÖÔ¾Ö»Ö •ÖÖ¾Ö †ÃÖÖ एक प्रस्ताव सार्कपुढे आहे. प्रदेशांतर्गत राष्ट्रातील अस्तित्वात असलेले नियम आणि नियमने यासंदर्भात पाळले जातील. या सहकार्याबाबत आंतरप्रादेशिक सहकार्य कसे आणि कितपत आणता येतील या मुद्दयावर सदस्य राष्ट्रे विचार करीत आहे.

पर्यटन (Tourism) :

दक्षिण आशियात प्राकृतिक विविधतेमुळे पर्यटन विकासाच्या विविध संधी ^¯Ö»Ö²¬Ö –ÖÖ»Ö»µÖÖ आहेत. शतकानुशतके जुनी असलेली संस्कृती समृध्द आणि आगळावेगळा सांस्कृतिक वेगळेपणा, प्रचंड आणि विविधतेने नटलेला प्रदेश आहेतच. याशिवाय ऐतिहासिक स्थळे आणि स्मृतीचिन्हे, धार्मिक स्थळे आणि स्थानिक लोकांचे आतिथ्य इ. बाबी दक्षिण आशियायी देश आंतरप्रादेशिक आणि आंतरराष्ट्रीय वाहतुकीसाठी एक आकर्षक केंद्र बनवितात. म्हणूनच या विषयावर दक्षिण आशियातील राष्ट्रांना अधिक जवळ आणून, पर्यटन हा विषय सार्कच्या विभागीय सहकार्याच्या कक्षेत आणण्याच्या दृष्टीने राष्ट्रप्रमुखांनी दुसऱ्या सार्क परिषदेत हा विषय चर्चेला घेतला. साहजिकच परिषदेने या क्षेत्रात प्रादेशिक सहकार्य घडवून आणण्यासाठी काही ठोस पावले उचलली. उदा. मर्यादित पातळीवर सार्क देशांतर्गत देशांच्या चलनांची परिवर्तनीयता.[59] 1991 “µÖÖ ¯Ö£Ö´ÖÖ¬ÖÖत सार्क देशांच्या मंत्री परिषदेने संघटीत पर्यटन कार्यक्रमाला हिरवा –ोंडा दाखविला. यात एक सार्क दस्तऐवज काढला जो धारणकर्त्यांना प्रदेशांतर्गत प्रवेशासाठी व्हिसातून मुक्ती देणारा होतÖÖ. ^¤Ö. ÃÖप्रिम कोर्टाचे न्यायाधीश, राष्ट्रीय लोकसभा सदस्य, शैक्षणिक संस्थांचे प्रमुख, त्यÖ“Ö •ÖÖ›ß¤Ö¸ आणि त्यांची अवलंबित मुले यांनाही पाचव्या परीषदेत व्हिसामुक्त प्रवेशाची मुभा मिळाली.[60] 1991 मध्ये पर्यटनावरील तांत्रिक समिती नेमली जी या क्षेत्रातील सहकार्याला एकात्मक कृती आराखड्याखाली चालना देईल. सदस्य राष्ट्रांच्या पर्यटन उद्योगातील सहकार्याला संस्थात्मक स्वरुप देण्याचा प्रस्तावही तांत्रिक समितीने मांडला. ज्यामुळे प्रदेशाबाहेरील पर्यटक आकर्षित करणे सुलभ ¾ÆÖ¾ÖÖ.

याच धोरणाचा भाग म्हणून १९९७ मध्ये –ालेल्या ९ व्या परिषदेत बांगलादेशाने नागरी, हवाई वाहतुक अधिकाऱ्यांची पहिली सभा बोलावण्याचा प्रस्ताव मांडला. ज्यात सार्क देशांच्या राजधान्या हवाई वाहतुकीने जोडण्याचा विषय होता. यावेळी श्रीलंकेने सार्क मंत्रीपरीषद पर्यटन या विषयावर कोलंबो येथे घेण्याचे निमंत्रण दिले. पर्यटनावरील ही सभा प्रदेशांतर्गत संघटीत पर्यटन कार्यक्रमावर चर्चा करणार होती. १० व्या सार्क परिषदेत सार्क पर्यटन मंत्र्यांच्या पहिल्या सभेने घेतलेल्या निर्णयावर कृतीशील अंमलबजावणी कशी करता येईल यÖÖ¾Ö¸ß»Ö “Ö“ÖÃÖÖŠÖß –ाली. पर्यटन मंत्र्यांची सभा आणि तिच्या निर्णयात सक्रीयपणे सहभागी होणारे खाजगी क्षेत्रातील पर्यटन व्यावसायिक यामुळे विभागातील यात्रा, स्थळे पूर्वीपेक्षा अधिक सोयीस्कर हवाई प्रवास आणि अन्य साधनांनी प्रवास विभागांतर्गत प्रवासासाठी सवलतीचे दर आणि पर्यटन नियोजकांचे सुसंघटीत प्रयत्न

इ. मुळे पर्यटनास चालना मिळाली.[61] यापुढील प्रत्येक परिषदेत पर्यटनांच्या विविध पैलूंवÖ¸¡ “Ö“ÖÖ –ाल्या. हे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी इस्लामाबाद येथे भरलेल्या २४ व्या मंत्री परिषदेत एक कार्यकारी गट स्थापन केला. सार्कच्या एकात्मिक कृती कार्यक्रमावर स्थायी समितीने आढावा घेतल्यानंतर ही कृती करण्यात आली. कार्यकारी गटाच्या पर्यटनावरील पहील्या सभेत पर्यटन क्षेत्रात सार्वजनिक आणि खाजगी भागीदारीच्या प्रश्नावरही चर्चा –ाली. यात सार्कच्या सदस्यांबरोबर SCCIआणि ASEANसचिवालयाचे सदस्य देखिल उपस्थित होते. या सभेत कार्यकारी गटाने अनेक शिफारशी केल्या. ज्यात सार्क प्रदेशांतर्गत पर्यटनाला चालना देणाऱ्या होत्या. उदा. सार्कची पर्यटन मार्गदर्शिकÖ, सार्कची पर्यटनावरील चित्रफीत इ. इकोपर्यटनाचा विकास, सांस्कृतिक पर्यटन, निसर्ग पर्यटन, शिक्षक, विद्यार्थी, अध्यापन प्रतिमाने आणि सामग्री, सार्क पर्यटनाचे इतर प्रादेशिक आणि आंतरराष्ट्रीय पर्यटन संघटनांशी सहकार्य विकसित करणे इ. २००५ हे दक्षिण आशियायी पर्यटन वर्ष घोषित करण्यात आले आणि ते साजरे करण्यासाठी अनेक कार्यक्रम कार्यकारी गटाने सुचविले. या कार्यक्रमात सदस्य राष्ट्रे, व्यक्तिगत आणि संयुक्तपणे विशेष कार्यक्रम आयोजित करुन पर्यटन वर्ष साजरे करतील.

‰ú•ÖÖ (Energy) :

दक्षिण आशिया हा इंधन टंचाईचा प्रदेश आहे. हा देश तेल आणि गॅस या उत्पादनांबाबत स्वयंपूर्ण नाही. देशांना मोठ्या प्रमाणावर आयातीवर अवलंबून राहावे लागते. बहुतेक सदस्य राष्ट्रे आपली वीजेची गरज भागविण्याइतकी वीजेची निर्मिती आपल्या देशात करु शकत नाही. आगामी १५ वर्षात दक्षिण आशियायी राष्ट्रांची वीजेची गरज तिपटीने वाढेल असा एक †¤Ö•ा आहे. या पार्श्वभूमीवर ऊर्जा क्षेत्रात सार्कचे प्रादेशिक सहकार्य जानेवारी २००० पासून सुरु –ाले. कारण याच वेळी सार्कची ऊर्जा तांत्रिक समिती स्थापन –ाली. आतापर्यंत ही तांत्रिक समिती दोन वेळा भरली. त्यानंतर या क्षेत्रात असलेले महत्त्व विचारात घेवून अधिक लक्ष देण्यासाठी ´ÖÓ¡ÖÖß ¯Ö×¸षदेने ऊर्जेवरील विशेषीकृत कार्यकारी गटाची निर्मिती जानेवारी २००४ मध्ये केली. आर्थिक आणि व्यापार क्षेत्रातील जलदगती विकास प्रक्रियेचे महत्त्व लक्षात घेवून सार्कने या क्षेत्रात अधिक घनिष्ठ सहकार्याच्या गरजेतून सार्क ऊर्जा मंत्र्यांची पहिली सभा इस्लामाबादमध्ये १ ऑक्टोंबर २००५ मध्ये निमंत्रित केली. या मंत्री परिषदेने असे ठरविले की, ऊर्जा स्त्रोतांचे पर्याय, गर्भित क्षमता,

संवर्धन आणि कार्यक्षम वृध्दीसाठी अंमलबजावणीचा एक आराखडा करावा. सार्क परिषदेच्या या अंमलबजावणीचे आरेखन सदस्य देशांसाठी पुढील प्रकारचे होते. ही अंमलबजावणी सदस्य राष्ट्रांकडून अपेक्षित होती.

i) ऊर्जा कार्यक्षमता संवर्धनाचे फायदे याबाबत राष्ट्रीय धोरण, कायद्याची चौक्ट यांचा अभ्यास करणे. या अनुभवातील देवघेवीतून आपआपल्या धोरणात योग्Ö Ÿµöö कार्यात्मक आणि विधिविषयक दुरुस्त्या कराव्या.

ii) ÃöÃ£ööŸमक व्यवस्था बळकट करण्यात आणि संबंधीत संस्थांच्या क्षमता उभारणößŸö आणि ऊर्जा कार्यक्षमतेत सुधारणा करण्यासाठी असलेल्या संस्थात्मक रचनेस बळकटी आणण्याबाबत सहकार्य करणे.

iii) सदस्य राष्ट्रांनी आपआपसात त–ö –ान, उत्कृष्ट कार्यपध्दती, उद्योग, इमारती, उर्जा, वाहतुक आणि कृ½Âी क्षेत्र याबाबत अनुभवांचे आदान-प्रदान करावे.

iv) ऊर्जा उपकरणांचे प्रमाणीकरण, लेबलिंग, परीक्षण पध्दती ज्यातून ऊर्जा कार्यक्षमता वाढते, ऊर्जा वापरणाऱ्या उपकरणांची कार्यक्षमताही वाढते. यात वाढ करावी आणि समानता आणण्याचा प्रयत्न करावा.

v) अर्थव्यवस्थेच्या सर्व क्षेत्रात ऊर्जा व्यवस्थापन आणि संवर्धन यांचा विकास व्हावा. त्यासाठी आवश्यक असलेले जाणीव जागृती प्रशिक्षण आणि शिक्षण राबविले जावे.

vi) ‰ú•ö“ö •öŸöन आणि कार्यक्षमता वाढविण्यासाठी प्रादेशिक सहकार्यातून विशेष कार्यक्रम आणि प्रकल्प हाती घेतले जावेत.

vii) ऊर्जा संवर्धन आणि कार्यक्षम पध्दती अंमलात आणण्यासाठी सार्वजनिक खाजगी भागीदारी विकसित करण.

viii) प्रकल्प ऊर्जा संवर्धनाची एक पुस्तिका तयार करण्यात यावी. ज्यात क्षेत्रनिहाय ऊर्जा ²ö“öŸöß“ö Ÿö¡ö–ान आणि त्याच्या उत्कृष्ट प्रथांची नोंद केली जावी. या नोंदी इस्लामाबाद येथील सार्क ऊर्जा केंद्राने कराव्यात.

ix) सार्क ऊर्जा केंद्राच्या वेबसाईटवर ऊर्जा संवर्धन आणि ऊर्जेचा कार्यक्षम वापर यावर एक पृष्ठ असावे. ज्यावर सदस्य राष्ट्रे आपली माहिती नोंदवू शकतील.

x) ऊर्जा व्यवस्थापक आणि ऊर्जा अंकेक्षक यांचे क्षमता विकासातील अनुभव परस्परांना कळवावेत.

xi) सदस्य राष्ट्रांनी या क्षेत्रातील अनुभवाच्या देवघेवीसाठी परस्परांकडे प्रतिनिधी मंडळ ¯ÖÖšü¾ÖÖ¾ÖßŸÖ.

xii) सार्क ऊर्जा केंद्राने संबंधित संस्था आणि सदस्य राष्ट्रांच्या सहकार्याने ऊर्जेचा कार्यक्षम वापर आणि तिचे जतन यावर सहकार्याचा एक कृती आराखडा तयार करावा. यात ¯Öœüß»»Ö ×¾ÖÂÖµÖ Ã´ÖÖ×¾ÖÂ™ü †ÃÖÖ¾ÖŸÖ.[62]

अ) ऊर्जा कार्यक्रम विकसित करण्यासाठी उत्कृष्ट व्यवस्थापन प्रतिमाने आणि ¯Ö£ÖÖ.

ब) ऊर्जेचे कार्यक्षम तंत्र–ान

क) ऊर्जा अंकेक्षणाच्या पध्दती

ड) ऊर्जा सेवा कंपन्या

इ) संकल्पना आणि प्रथा

ई) यश आणि अपयश

अंतिमतः तेराव्या सार्क परिषदेत असे ठरविण्यात आले की, १) ईस्लामाबाद येथे सार्कचे केंद्र स्थापन करावे. हे क्षेत्र ऊर्जा साधनांचा विकास , जलऊर्जा आणि प्रदेशांतर्गत ऊर्जा व्यापार, नुतनीकरणक्षम आणि पर्यायी ऊर्जा साधनांचा विकास आणि प्रदेशांतर्गत ऊर्जा साधनांचा विकास आणि संवर्धन कार्य करणे हे केंद्र २००६ मध्ये स्थापन –ाले. आणि आता ते पूर्णपणे कार्यरत आहे. १३ व्या सार्क परिषदेच्या सुचनेनुसार भारत सरकारने ५ मार्च २००७ रोजी दक्षिण आशियायी ऊर्जा साधनांचे संवर्धन केले जÖŸÖ. ŸÖ–ा, शिक्षण क्षेत्रातील विद्वान आणि ऊर्जेचे इतर लाभधारक उपस्थित होते. या संवादातून पुढील शिफारशी व्यक्त –ÖÖ»µÖÖ.

†) प्रदेशांतर्गत जलऊर्जा निर्मितीची क्षमता ऊर्जा कार्यक्षमता वाढीचे उपाय आणि प्रमाणकांचे समानीकरण.

2Ö) व्यापारी ऊर्जेची सार्वत्रिक उपलब्धी.

क़्) वीज आणि गॅस पाईप लाईनचे विभागांतर्गत जुळणी बाबतचा सर्वसाधारण दृष्टीकोन आणि तत्वे विकसित करणे.

›) ‰ú•Ö“Ö विविध अनौपचारिक व अपारंपारिक स्त्रोत विकसित करणे.

‡) ऊर्जा क्षेत्रातील सुधारणा.[63]

या कार्यक्रमाचा पाठपुरावा करण्यासाठी त–ा समुहाने एनर्जी रिंक»Öú (‰ú•ÖÖ ¾ÖŸÖÔ) ही संकल्पना विकसित केली. ऊर्जा मंत्र्यांची कोलंबो येथे जानेवारी २००९ मध्ये जी तिसरी सभा –ााली त्या सभेने वरील प्रस्ताव मान्य केला. २००४ मध्ये स्थापना –ााल्यापासून ऊर्जा कार्यकारी गटाच्या आतापर्यंत पाच स³ÖÖ –ााल्या. त्या प्रत्येक सभेतून सदस्य राष्ट्रादरम्यान ऊर्जा क्षेत्रात सहकार्य वाढावे यासाठी अनेक शिफारशी केल्या.

इस्लामाबाद येथे जून २००४ मध्ये –ाालेल्या पहिल्याच सभेत कार्यकारी गटाने कृती आराखडा तयार केला. त्याची अंमलबजावणी आता सुरु आहे. भुतानमध्ये २००९ साली –ÖÖ»Ö»µÖÖ पाचव्या सभेत अ) नैसर्गिक तेल, गॅस ब) वीज क) नुतनीकरणक्षम ऊर्जा आणि ड) तंत्र–ाान आणि –ाान हस्तांतरण (ऊर्जा कार्यक्षमता, कोळसा इ.) हे त–ा गट प्रत्येक ऊर्जा व वस्तूच्या क्षेत्रात सहकार्याची पायाभूत कामे करतील.[64]

विद्युत ग्रीडची विभांगांतर्गत जुळणी करण्यासाठी एका विशिष्ट गटाची नियुक्ती करण्यात आली. या गटाने २०१० पर्यंत आपले काम पूर्ण करावे अशी अपेक्षा होती.

अलीकडे तेलाच्या किंमतीत सातत्याने वाढीची प्रव¢Öß †Ã»µÖÖ“Ö विचारात घेवून, विशेषतः २००८ पासून आणि याही परिस्थतीत ऊर्जेची मागणी टिकून असल्यामुळे दक्षिण आशियायी देशांच्या सामग्रीवर प्रचंड ताण पडला आहे. त्याचे तीव्र चटके सदस्य राष्ट्रांना ब¾ÖÃŸÖ †ÖÆ. Ÿµ֖֓Ö अर्थव्यवस्थेवरही गंभीर परिणाम होत आहेत.[65] उदा. आर्थिक विकासाचा वेग मंदावणे, वाढती भाववाढ, दारिद्र्याचे प्रश्न गंभीर होत आहेत आणि त्याचवेळी प्रदेशात आर्थिक आणि सामाजिक †Ã£Öर्य पसरले आहे. म्हणून सार्कच्या या दिशेने होणाऱ्या प्रयत्नांचे सदस्य राष्ट्रांनी स्वागत केले आहे. विशेषतः ज्या राष्ट्रामध्ये नैसर्गिक ऊर्जा साधनेही नाहीत आणि ती आयात करण्यासाठी आर्थिक साधनेही नाहीत अशा राष्ट्रांचा भावी विकास ही खुंटलेलाच राहतो.

संस्कृती आणि शिक्षण (Culture & Education) :

दक्षिण आशियातील सांस्कृतीक विभिन्नता तिला एक वेगळी ओळख देते. म्हणून दक्षिण आशियाचे एक सांस्कृतिक केंद्र स्थापन करण्यात आले. ज्याद्वारे दक्षिण आशियातील सांस्कृतिक संबंधांची संस्था स्थापन करण्यात आली. यासंस्थेला दक्षिण आशियाई देशांच्या संस्कृतीचे माहितीचे संकलन आणि †ÖÝÖ¸¡•ÖÖ»Ö (Networking)करण्यास ÃÖÖ×गतले. या दिशेने दक्षिण आशियायी देशांचा पहिला सांस्कृतीक उत्सव व 9 ते २४ ऑक्टोंबर १९९२ या काळात आयोजित केला. या काळात कलांचे कलांचे सादरीकरण, प्रदर्शने आणि चर्चासत्रे आयोजित केली. यात †ाणखी एक भर म्हणजे सार्क संघटनेने पुस्तके, दृकश्राव्य, फिती, आणि मौखिक ÃÖंवादाचे रेकॉर्डींग केले. ते साठवून ठेवले. उत्खननातुन सापडलेल्या प्राचीन वस्तु, वाद्य, संगीत आणि ऐतिहासिकअध्ययने संकलित करुन त्याच्या देवघेवीसाठी आंतरजाल व्यवस्था निर्माण केली. अल्पकालीन उपक्रम म्हणून काही कार्यक्रमांचे संघटन केले. यात दक्षिण आशियायी प्राचीन वस्तु, कार्यशाळा, प्रशिक्षण, चर्चासत्रे यांचे भित्तीचित्रांचे संवर्धन, वाद्य आणि मौखिक परंपरांची नोंदणी, पुराणवस्तु आणि चित्रांचे प्रदर्शन, नैसर्गिक वारसा इ. चे संवर्धन करणे यांचे नोंदी ठेवल्या.

निरक्षरता ही आर्थिक विकास आणि सामाजिक स्वातंत्र्यावर मर्यादा घालणाऱ्या प्रदेशांतर्गत राष्ट्रात मोठी अडचण होती. हेच दारिद्र्य मागासलेपणा आणि सामाजिक अन्यायाचे कारण ठरु पाहात होते. म्हणून सार्क नेतृत्वाने शिक्षण हा आंतरप्रादेशिक सहकार्याचा विषय म्हणून चौथ्या परिषदेत तो स्विकारला आणि प्रदेशांतर्गत निरक्षरतेचे संपूर्ण निर्मुलनाचे लक्ष ठेवले. हे लक्ष सन २००० पर्यंत गाठले जावे असे ठरवितांना १९९६ हे सार्कचे साक्षरता वर्ष असावे असा ठराव ८ ¾µÖÖ ¯Ö×रषदेत केला.[66]

निरक्षरतेचे निर्मुलन करण्याच्या हेतूने सार्कच्या १० व्या परिषदेत असे सूचविण्यात आले की, सदस्य राष्ट्रातील खुल्या विद्यापीठांच्या कुलगुरुंचे एक सार्क फोरम असावे असे मांडण्यात †Ö»Ö. •µÖद्वारे व्यावसायिक आणि उच्च शिक्षण अत्यंत कमी खर्चात आणि लवचिक तत्त्वानुसार ¯Ö¸ü×¾Ö»Ö •ÖÖ‡»Ö.[67] नेत्यांनी असेही अग्रक्रमाने मांडले की, “मुक्त शिक्षणाच्या पध्दती आणि दूरशिक्षण यांचा विकास करण्यात, अनुभवांची देवाणघेवाण आणि संयुक्त विकास कार्यक्रम, क्रेडीट हस्तांतरीत करण्याचे विशिष्ट कार्यक्रम, आणि अस्तित्वात असलेल्या अभ्यासक्रमांची भाषांतरे व

मार्गांनी मुक्त विद्यापीठाच्या पध्दती बाहेर जावून दूर शिक्षणाचा विकास व्हावा. या कामी माहिती ŸÖ¡Ö–ानातील नवनवे प्रयोग वापरुन वंचित व्यक्तिंना शिक्षण द्यावे." [67]

११ व्या सार्क परिषदेत सार्क नेतृत्वाने बालकांना गुणवत्ता शिक्षण मिळण्यावर भर x¤¦»ÖÖ. µÖÖÃÖÖŠ¦ß x¾ıभागांतर्गत विद्यापीठांनी, माहितीची देवाणघेवाण करुन बालकांच्या सक्षमीकरणास हातभार लावला. उच्च शिक्षण, कौशल्य विकास आणि प्रशिक्षण देणाऱ्या संस्थांनी आंतरजालाच्या माध्यमातून –ानाची देवघेव केली. सर्व प्रदेशांतर्गत समान शैक्षिणिक दर्जा निर्माण करण्याची गरज लक्षात घेवून त्यासाठी समान अध्ययन पध्दती आणि साहाय्यक साधने वापरण्याची गरज ११ व्या परिषदेत मांडली गेली. प्रदेशातील साक्षरता प्रमाण स्त्री-पुरुष भेदभाव न करता ५०% सुधारणांचे लक्ष्य ११ व्या परिषदेत आग्रहाने नमूद करण्यात आले. [68]

विकसित दक्षिण आशियाला निरक्षरतेच्या शापातून मुक्त करण्याचे उद्दिष्ट सार्कच्या x¾ÖÂÖµÖÃÖ““ÖßŸÖ ´ÖÆ¢¾ÖÖ““Ö होते. म्हणून सार्कच्या विकास कार्यक्रमातील अग्रक्रमाचे लक्ष साध्य करण्यासाठी सदस्य राष™Ö्ना आवाहन करण्यात आले. विशेषतः प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण हा मुद्दा आघाडीचा होता. १३ व्या सार्क परिषदेत भारतात दक्षिण आशियायी विद्यापीठांची स्थापना ¾ÆÖ¾Öß µÖÖ¾Ö¸¦ "Ö"ÖÖ –ाली आणि प्रत्यक्षात १४ व्या परिषदेपूर्वी ती पूर्ण –ÖÖ»Öß. 15 ¾µÖÖ ¯Ö×¸ÂÖ¤ŸÖ †¿ÖÖ सुचना केल्या गेल्या की, विद्यार्थी, शिक्षण त–, शिक्षण आणि युवक विनिमय कार्यक्रमातून शैक्षणिक आंतरक्रीया वाढाव्या.[69] नेत्यांनी अशाही सूचना केल्या की, सार्क विद्यार्थी शिष्यवृत्तीचे शक्य तितक्या लवकर संस्थात्मिकरण करावे. दहशतवाद आणि अंमली पदार्थ तस्करीचे नियंत्रण याबाबतचे प्रश्न सोडविण्यासाठी सार्कच्या अगदी पहिल्या परिषदेपासून अंमली पदार्थांच्या तस्करी विषयांवर राष्ट्रप्रमुख अतिशय संवेदनशील होते. अंमली पदार्थांचा अभिशाप आणि त्याची संघटीत गुन्हेगारीशी जोडलेली नाळ, बेकायदेशीर शस्त्रात्रांची वाहतुक, दहशतवाद ज्यात सार्क राष्ट्रातील युवक देखिल सहभागी होते. त्यामुळे दक्षिण आशियायी राष्ट्रात सुरक्षा आणि विकास प्रक्रियेतील ÃÖÖŸÖŸµÖÖŸÖ †›£Öô¦ µÖŸÖ ÆÖŸÖ. Ÿµ Ö²Ö¸Ö²Ö¸"Ö †ÖŸÖ¸¸ÖÂ™ßय शांततेला तडा जाणाऱ्या घटनाही घडत होत्या. हा प्रश्न प्रादेशिक सहकार्यातून सोडवावा म्हणुन सार्क परिषदेत यावर चर्चा होत असते.

1989 Æ¦ ¾ÖÂÖ †´Ö»Öß ¯Ö¤Ö£ÖÖ"ा अभिशाप आणि त्यांच्या तस्करीचे प्रतिबंधक वर्ष म्हणून सार्कने घोषित केले. याचा प्रधान हेतू अंमली वस्तूंशी निगडीत समस्यांबाबत लोकजागृती

करणे आणि त्यासाठी व्यापक प्रमाणावर कार्यक्रमांचे आयोजन करते. ४ थ्या परिषदेने अंमली पदार्थांची तस्करी रोखण्यासाठी त–ा व्यक्ती, चातुर्य,माहिती आणि कायदे यांची प्रदेशांतर्गत देवघेव वाढावी. ज्यामुळे अधिक प्रभावी कायदे करता येतील. याविषयाच्या त–ा समितीला अशी सुचना करण्यात आली की, त्यांनी यासाठी प्रादेशिक नियमावलीविकसित करावी.अशी नियमावली नायक्रोटीक ड्रग्ज आणि सायंट्रोपिक सबस्टन्सेस बाबत माले येथे –ालेल्या ५ व्या सार्क परिषदेत ´Ö•Ö¸ü –ाली. आणि सप्टेंबर १९९३ मध्ये ती अंमलातही आणली. ८ व्या सार्क परिषदेत या नियमावलीच्या प्रभावी अंमलबजावणीकडे लक्ष द्यावे अशा सुचना दिल्या गेल्या.

१९८० च्या दशकात बहुतेक दक्षिण आशियायी राष्ट्रांच्या प्रमुखांचे एकतर खुन –ाले. अथवा त्यांना पदभ्रष्ट करण्यात आले. या दोन्ही प्रकारात दहशतवादी पध्दतींचा अवलंब –ाला. या घटनांचा परिणाम म्हणून४ नोव्हेंबर १९८७ रोजी –ालेल्या सार्कच्या विदेशमंत्री ¯Öx¸üÂÖ¤êüÖ दहशतवादाच्या दमनावरील, “ सार्क प्रादेशिक नियमावलीवर ” विदेशमंत्र्यांनी स्वाक्षऱ्या केल्या ही नियमावली २२ ऑगस्ट १९८८ रोजी अंमलात आली. या नियमावलीच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी दहशतवादाच्या निर्मुलनात प्रदेशांतर्गत राष्ट्रांनी कठोर पावले उचलावीत असे ठरले. सार्कचे दहशतवाद विरोधी पथक कोलंबो येथे आहे.

सर्व प्रकारचा दहशतवाद प्रदेशातील सर्वच राष्ट्रांच्या मध्ये मानवतÖ Æü¸üÖ¾ÖÖ चालल्याचे सुचवितो. दहशतवादाचा संबंध इतर अनेक अपप्रवृत्तींशी जोडलेला असतो. अंमली पदार्थांची तस्करी, काळापैसा, पैशाच्या इतर देवघेवी बाबतचे गुन्हे उदा. व्यक्तिंची विविध कारणासाठी बेकायदेशीर पाठवणी, शस्त्रास्त्रांची तस्करी या सर्व दोषांवर सार्क परिषदेत चर्चा –ÖÖ»µÖÖ. परंतु ११ व्या सार्क परिषदेपासून आजतागायत या चर्चेला नवी धार आली आहे. एकटा ¤ê¿Ö दहशतवादाचा सामना करु शकत नाही याची जाणीव –ालेले सार्क नेतृत्व या अपप्रवृत्तींच्या निर्मुलनासाठी अधिक व्यापक आणि समन्वयीत प्रयत्न हवेत असे म्हणतात. केवळ राष्ट्रीय पातळीवरच नव्हे तर प्रादेशिक पातळीवरील सहकार्य आणि जागतिक प्रतिसाद ही समस्या सोडविण्यासाठी आवश्यक असल्याची जाणीव सार्क नेतृत्वाला –ÖÖ»Öß. ¤üÆü¿ÖŸÖ¾ÖÖ¤ü ÆüÖ †ŸÖÖ आंतराष्ट्रीय सुरक्षेचा प्रश्न बनला आहे. म्हणूनच सार्क समूहाने आंतराष्ट्रीय समाजाला दहशतवÖÖ¤üÖ“Öê अनिष्ट, सामाजिक, आर्थिक परिणाम समूळ नष्ट करण्यासाठी असे आवाहन करण्यात आले की,

दहशतवादाचा प्रतिकुल सामाजिक, आर्थिक परिणाम कमी करण्यासाठी आणि वाढत्या सुरक्षा आणि विमा खर्च कमी करण्यÖÃÖÖŠß पूर्ण सहकार्य करावे.[70]

बांगलादेश, भारत, श्रीलंका येथे निरपराध नागरीकांचे खून पाडणाऱ्या दहशतवादी हल्ल्यांच्या पार्श्वभूमीवर १३ व्या आणि १४ व्या परिषदांत नेत्यांनी सामुहिक प्रयत्नांनी बळकटी देवून दहशतवादाचे दमन करण्याचा निश्चय केला. आंतरराष्ट्रीय दहशतवाद निर्मुलनासाठी एक व्यापक नियमावली बनवून त्याद्वारे दहशतवाद समूळ नष्ट करण्यासाठी दडपून टाकण्याचे धोरण †¾Ö»Ö²Öवावे. या कामी सदस्य राष्ट्रांचे सहकार्य हवेच. याही बाबतीत भारताने पुढाकार घेवून गुन्हेगारी प्रकारात परस्पर सहकार्याच्या सार्क नियमावलीचा मसुदा सादर केला. परस्पर सहकार्याच्याÖ बारीकसारीक बाबींचा तपशील त्यामध्ये समाविष्ट आहे. त्यातुन प्रदेशांतर्गत सुरक्षेची भावना निर्माण ÆÖê‡»Ö †ÃÖê ¾ÖÖ™üÖ.

2.6 आर्थिक विकास आणि व्यापार (Economic Development and Trade):

सार्कचे एक उद्दिष्ट आहे आर्थिक आणि सामाजिक विकासाला गती देणे. ते साध्य करतांना मानवी आणि भौतिक सामग्रीचा पर्याप्त वापर करुन प्रदेशातील लोकांच्या जीवनाचा दर्जा उंचावणे, समृध्दी आणणे, आणि लोकांचे कल्याण साधणे हेच सार्कचे मूलभूत लक्ष्य मानले जाते. सार्कच्या दुसऱ्या परिषदेत इस्लामाबाद येथे सार्क मंत्री परिषदेच्या आंतरराष्ट्रीय आर्थिक प्रश्नावर –ालेल्या जाहीरनाम्यावर चर्चा –ाली. या जाहीरनाम्यात अनेक अग्रक्रमाची उद्दिष्ट्ये निर्देशित केली गेली. ज्यात, सवलतींची देवाणघेवाण, आगामी तीन वर्षात विकसनशील देशांच्या विकास प्रवाहात दुपटीने वाढ करणे, शासकीय कर्जभार कमी करणे, व्यापार उदारीकरण विशेषतः कापड, शेती, ¾ÖÃतूंच्या किंमतीचे स्थिरीकरण, तंत्र–ानाचे हस्तांतरण आणि किमान विकसित सार्क राष्ट्रांना विशेष सवलती देणे.[71] नेत्यांनी असेही मान्य केले की, ज्यात सार्क सदस्य राष्ट्रांनी सहजतेने आणि नियमिततेने व्यापार आंतरराष्ट्रीय परिषदांमध्ये आपले विषय कसे मांडावे याबाबत वैचारीक देवघेव करावी. जागतिक आर्थिक आरिष्टांना सामोरे जाताना सार्क नेतृत्वाने पुन्हा एकदा आग्रही प्रतिपादन केले. जागतिक पातळीवर वित्तिय प्रवाह जास्तीत जास्त प्रमाणात अल्पविकसित देशांकडे अधिक प्रमाणात जावे. त्यासाठी सार्कचा नवा कृती कार्यक्रम लागू असावा. SNAP.[72]

पुढे पाचव्या सार्क परिषदेत सार्क नेतृत्त्वाने पॅरिस जाहीरनामा १९९० आणि संयुक्त राष्ट्रपरिषदेचा किमान राष्ट्र विकासाचा कार्यक्रम याला सार्क नेतृत्वाने पाठींबा दर्शविला. जागतिक समुदायाला सार्कने अशीही विनंती केली की, प्रदेशाच्या आर्थिक, सामाजिक विकासाच्या यशस्वी योगदानात त्यांनी सहकार्य करावे. अशा निर्देशीत क्षेत्रातील सचिवालयात उपलब्ध असलेली विनिमय अहवाल, अध्ययने आणि प्रकाशने युरोपिय ÃÖ´Ö¤Öµö (EC- Europiun Community), ASEAN (Association of South East Asian Nations) यांनी प्रादेशिक सहकार्यासाठी जी क्षेत्रे निर्देशित केली ती सार्क सचिवालयास पुरविण्याची तयारी दर्शविली. या धोरणाचे सार्क नेतृत्वाने स्वागत केले.

अशा प्रकारे सार्क नेत्यांनी विशिष्ट निर्देशित क्षेत्रात आंतरप्रादेशिक सहकार्यासाठी सल्ला घेण्याचे धोरण स्विकारले. ही निर्देशित क्षेत्रे आहेत. वि–ज्ञान, तंत्र–ज्ञान, संदेशवहन आणि कृषी ‡Ÿµö¤ß च्यावर वरील भागात चर्चा –ज्ञालीच आहे. याखेरीज सार्क नेतृत्वाने प्रदेशासंदर्भात जे जे काही प्रश्न आणि समस्या निर्माण होतील आणि आंतरराष्ट्रीय आर्थिक बदलांचे प्रदेशावर प्रतिकुल परिणाम ÆÖÜÖ †ÃÖतील तर सार्क परिषदामधून त्यावर चर्चा व्हावी. आणि नंतर संपूर्ण सार्क प्रदेशांची एकत्रीत ÛÃ£ÖÜÖß †ÖÜÖ¸¡¸ÖÂ™ßµÖ ¾µÖÖÃÖ¯ÖßšÖ¾Ö¸¡ ´ÖÖ›¡»Öß •ÖÖ¾Öß.

प्रदेशाचे काही प्रश्न जागतिक अर्थव्यवस्थेवर अवलंबून असतात हे लक्षात घेता उदा. जागतिक घसरण, वस्तुंच्या घटत्या किंमती, निर्यात उत्पन्नात घट आणि त्यामुळे विकसनशील देशाची देशाबाहेर जाणारी वित्तीय सामुग्री, वाढता कार्यभार, विदेशांनी अव»Ö²Ößû»Ö»Ö ¾µÖÖ¯ÖÖ¸¡ ¯Ö×तबंधक धोरणे अवमूल्यन विरोधी उपाय आणि परतफेडीच्या जकाती आकारण्याचे धोरण या सर्वांचा विकसनशील देशांच्या निर्यातीवर प्रतिकुल परिणाम होतो. या प्रश्नांची चर्चा आंतरराष्ट्रीय ¾µÖÖÃÖ¯ÖßšÖ¾Ö¸¡ ¾Æावी, विकसनशील देशांना प्रतिकुल व्यापारशर्तींना सामोरे जावे लागते, विदेशी चलनाची आवक घटते, जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेतील उदार व्यापाराचे धोरण, विकसनशील देशांच्या व्यापारात धोका निर्माण करते. जागतिकीकरण कामगारांचे हक्क व पर्यावरणावरही गदा आणते.

सार्कच्या १४ व्या परिषदेत सार्क नेतृत्वाने आपल्या बहुपक्षीय व्यापाराच्या धोरणाचा पुनरुच्चार केला. दोहा परिषदेत ठरल्याप्रमाणे प्रदेशातील सर्व राष्ट्रांचा विकास समन्वय साधून

व्यापार वृध्दी करावयाची होती. त्यांनी असे वाणिज्य मंत्र्यांना निदे¿Ö दिले की, त्यांनी आंतरप्रादेशिक ¾µÖÖ¯ÖÖ¸ÖŸÖß»Ö ¾µÖÖ¾ÖÆÖ¸Ö“µÖÖ बोलाचाली मधून व्यापाराच्या नव्या संधी निर्माण होतील. त्यामुळे विकसनशील देशांच्या आर्थिक वृध्दीला चालना मिळेल. दोहा परिषदेतील अपेक्षे प्रमाणे विकसनशील देश व्यापार संधीचा पुरेपुर फायदा उठवू शकतील. वरील स्थितीच्या पार्श्वभूमीवर दक्षिण आशियातील किमान विकसीत राष्ट्रांनी सार्क परीषदेला असे आवाहन केले की उत्तर-दक्षिण ÃÖ¾ÖÖ¤ü (North-South Dialogue)नव्या आंतरराष्ट्रीय अर्थप्रणालीत (New International Eco-order)आणण्याचा प्रयत्न करावा. त्याचा अर्थ असा होता की सार्क प्रदेशात जर व्यापारात सुधारणा आणि –ाळाळी आणायची असेल तर मुक्त व्यापार आणि विभेद विरहीत बह¸ÖÂ™ßµÖ ¾µÖÖ¯ÖÖ¸ü प्रणाली हवी. तीच राष्ट्रांमध्ये समग्र आर्थिक सहकार्य आणि वित्तीय शिस्तीच्या आधारे जागतिक अर्थव्यवस्थेच्या विकासाला पोषक ठरेल. त्याचा फायदा प्रगत राष्ट्रांबरोबर आशिया खंडातील †»¯ाविकसीत राष्ट्रांना देखील होईल.

दक्षिण आशियाई राष्ट्रांच्या संदर्भात अशा अंतर्गत आणि आंतरराष्ट्रीय आर्थिक परिस्थीती अस्तित्वात आहेत ज्यामुळे आंतर प्रादेशिक व्यापार विकसीत होण्यावर मर्यादा आहेत. म्हणून सार्क नेतृत्वाने असा विचार केला की, प्रदेशांतर्गत व्यापार करुन सार्क परिषदेच्या माध्यमातुनच विकास होऊ शकेल. सार्कच्या ६ व्या परिषदेत नेतृत्वाने असे जाहिर केले की प्रदेशांतर्गत व्यापार ¾Ö¬¤ßü“Ö »ÖÖ³Ö ¯Ö¤ü¿ÖÖŸÖß»Ö ÃÖ¾Ö ¸üÖÂ™Ö´Ö¬µÖ न्याय्य प्रमाणात वाटले •ÖÖŸÖß»Ö †¿ÖÖ“Ö धोरणाचा पाठपुरावा केला जाईल. अशा रीतीने दक्षिण आशियाई प्राधान्य व्यापार क्षेत्र जे साप्ता (SAFTA) या नावाने ओळखले जातÖ. ŸÖ 7 ×›ÃÖ²Ö¸ü 1995 ¸Öê•Öß †ÛÃŸÖŸ¾ÖÖŸÖ †Ö»Ö. ¾ÖÃŸÖŸÖ: SAPTAच्या निर्मितीची घोषणा १९९३ साली दोन उद्दिष्टांसाठी –ÖÖ»Öß ÆÖŸÖß. ŸµÖÖŸÖß»Ö ¯Ö×Æ»Ö ˆ×§Â™ü होते आंतरप्रादेशिक व्यापाराचा विकास. प्रामुख्याने औद्योगीक उत्पादनांचा यासाठी आंतरप्रादेशिक सहकार्य तर असेलच परंतु त्यासोबत उत्पादकाच्या क्षमता वृध्दीचाही समावेश असेल, दुसरे उद्दीष्ट आशियाई व्यापाराला नाममात्र स्थान असलेल्या जागतिक व्यापारात चिरायु, वृध्दी आणि विकास घडवून आणणे.

११ व्या सार्क परिषदेत नेतृत्वाला अशी जाणीव –ाली की, दक्षिण आशियाचे आर्थिक संघटन निर्माण करण्यासाठी सुयोग्य असे राजकिय व आर्थिक पर्यावरण निर्माण करणे

आवश्यक आहे. याच गरजेतुन दक्षिण आशियाई मुक्त व्यापार क्षेत्राची रुपरेषा देणारा करार तयार केला.Ãöö°Ÿöö (SAFTA)हा आर्थिक सहकार्यातील महत्वाचा मैलाचा दगड ठरला. या संकल्पनेचा पाठपुरावा म्हणून आर्थिक सहकार्याची क्षेत्रे विÃतारण्याचा आणि त्यातुन वाटपाचा संमंन्याय ¾µöö¯öö¸ö“ö »öö³ö ¾öö™Ÿööना साधावयाचा होता. साहजिकच अल्पविकसीत सदस्य राष्ट्रांना त्यांच्या विशेष गरजा भागविण्यासाठी प्राधान्य वागणुक देण्याची कल्पना १२ व्या परिषदेत सुचविण्यात †ö»öß.[73] ६ जानेवारी २००० रोजी इस्लामाबाद येथे भरलेल्या सार्कच्या १२ व्या परिषदेत Ãöö°Ÿöö करारावर सदस्य राष्ट्रांनी स्वाक्षऱ्या केल्या. हे प्रदेशांतर्गत व्यापाराच्या दृष्टीने उचललेले एक ठोस पाऊल होते. नंतर १३ व्या सार्क परिषदेत पुढील करारांचे स्वागत –ाले. आणि राष्ट्रप्रमुखांनी त्यावर स्वाक्षऱ्याही केल्या.

(1) कस्टमड्यूटी प्रकरणात परस्पर प्रशासकिय सहकार्याचा करö¸¡

(2) सार्क लवाद समितीच्या स्थापनेसंबंधीचा करार

(3) दुहेरी कर आकारणे टाळणे संबंधीचा आणि कर आकारणी प्रशासनात सहकार्या बाबतचा मर्यादीत करार.

अशाप्रकारे १ जानेवारी २००६ रोजी साफ्ता संघटना अस्तित्वात आली. आणि ते २०१६ पर्यंत पुर्णत्वास यावे अशी अपेक्षा आहे. १४ व्या परिषदेत दक्षिण आशियाई देशांची क‡Ã™´Ãö संघटना विकसीत करण्याचा मार्ग शक्यतो लवकर खुला करावा. त्याबरोबरच दक्षिण †ö×¿öµöö‡ आर्थिक संघटन कालबध्द कार्यक्रम म्हणून विकसीत करण्याचे नियोजन करावे.

साफ्ताची अंमलबजावणी केवळ शब्दात नव्हे तर कृतीनेही करण्यासाठी सार्क राष्ट्रांच्या दरम्यान सहकार्य वाढण्याची गरज आहे. १५ व्या परिषदेने अशा सुचना केल्या की व्यापारातील संवेदनशील बाबींची आणि व्यापारात निर्बंधाची फेरपाहणी करावी जी व्यापार उदारीकरण प्रभावी करण्यातील महत्त्वाचा अडसर आहे.[75]Ãöö°Ÿööच्या निर्यात स¿´öŸöß Ÿö–ांना आदेश दिला गेला की जकात मुक्त व्यापारासाठी त्यांनी उपाय शोधावे. व्यापार कृतीसाठी संदेशवहन आणि वाहतुक क्षेत्रातील पायाभुत सुविधा संक्रमण काळातील सवलती नेपाळ आणि भूतान सारखµöö ²ö×¤ÃŸö भुप्रदेशात विकसीत कराव्यात, ज्यामुळे सार्क राष्ट्रांतर्गत व्यापार वाढीस लागु शकेल.

यावेळी सार्क नेतृत्वाने अफगाणीस्तानला ÃÖÖ°ÖÛÖमधे प्रवेश दिला. प्रथेने त्यासाठी जो करार करणे आवश्यक होते त्यावर स्वाक्षऱ्या केल्या. ÃÖÖ°ÖÛÖच्या मंत्रीपरिषदेने सेवा व्यापारा£Öá ¾µÖÖ¯ÖÖ¸ü ²ÖÖ»ÖÖ“ÖÖ»ÖÖ करण्याचा जो प्रस्ताव मांडला, त्या प्रस्तावाचे स्वागत केले. हे प्रादेशिक सहकार्य वेगाने ´ÖŒÖ ¾µÖÖ¯ÖÖर क्षेत्र म्हणून विकसीत व्हावे म्हणजेच प्रादेशिक सहकार्याला आर्थिक बळकटी येईल. यासाठी वेळोवेळी –ालेल्या परिषदांमधुन पुढील उपाय सुचविले.

(1) प्रदेशातंर्गत व्यापार करणाऱ्या सदस्य राष्ट्रांना सवलतीचा निर्यात कर आकारला जावा.

(2) व्यापारातील जकातेतर निर्बंध व रचनात्मक अडथळे दुर करावेत.

(3) सदस्य राष्ट्रांच्या गुंतवणुकी वाढवाव्यात आणि सुरक्षित राहाव्यात त्यांच्यात आर्थिक उपक्रमात परस्पर पुरकता †ÃÖÖ¾ÖÛ µÖÖÃÖÖšÛ šÖÃÖ ¯ÖÖ¾Ö»Ö ˆ“Ö»ÖÖ¾ÖÛÖÖ.

(4) दुहेरी कर आकारणी टाळावी.

(5) उत्पादन शुल्काचे प्रमाणीकरण, लवाद नियुक्ती, औद्योगिक अर्थव्यवस्था आणि व्यवस्थापन व्यापक करावे यासाठी प्रादेशिक सहकार्य प्रस्थापित करावे.

(6) ¯Öदेशातील खाजगी क्षेत्राला अरंतरप्रादेशिक जुळणीतुन व्यापार गुंतवणूक आणि वित्त क्षेत्रात प्रवेश करण्यास उत्तेजन देणे.

(7) पायाभुत सुविधांचा विकास आणि पुरेसे संदेश वहनाचे अंतर्जाल प्रत्येक सदस्य राष्ट्राने निर्माण करुन या सुविधा प्रदेशांतर्गत वापराची मुभा द्यावी. ज्यामुळे आर्थिक सहकार्याची प्रक्रिया वेगाने घडून µÖ‡»Ö.[75]

2.7 ´ÖµÖÖ¤üÖ :

गेल्या दोन दशकातील सार्कचा उगम आणि विकासाचा धावता आढावा घेता असे दिसते की आतापर्यंत प्रादेशिक सहकार्य निर्मितीच्या पायाभूंत सुविधा निर्मितीवर वेळ खर्ची पडला आहेसमित्या आणि उपसमित्यांची निर्मिती, प्रादेशिक संस्थांची उभारणी इत्यादी. त्रिपाठी राहुल यांच्या मते ‘आतापर्यंतच्या कामकाजावरुन आÛÖ¸क्रिया शुध्द संवाद घडवून आणणे इतपतच मर्यादित राहिला आहे. कृती कार्यक्रम अथवा धोरण, ज्यातून प्रदेशाची आर्थिक सुधारणा घडवून आणण्याच्या राजकीय चर्चेत कालापव्यय –ाला आहे हे एकदाच नव्हे, तर अनेकदाघडले आहे.[76]’

सार्ककार्यक्रमांच्या दुसऱ्या दशकात असे आढळून आले की दक्षिण आशिया“µÖÖ राष्ट्रप्रमुखांना सार्कच्या यशस्वितेसाठी ठोस आर्थिक कार्यक्रमाची गरज असल्याची जाणीव –ÖÖ»ÖßÖ †ÖÆê, ´ÖÖ¡Ö दुसऱ्या बाजूस असे दिसते की तिच्या दोन प्रबळ सत्ता, भारत आणि पाकिस्तान, यांच्या प¸ÃÖ¯Ö¸ü संबंधांवर सार्कची कृती अडते आहे. सार्कच्या बहुतेक परिषदा या उभय देशांच्या विरोधामुळे किंवा परस्पर विरोधी विधानांमुळे पुढे ढकलण्यात येतात.

अंतर्गत मतभेद असूनही व्यापारातील तुटीमुळे दक्षिण आशियाई देशांनी करारावर स्वाक्षऱ्या केल्या. ही प्रादेशिक सहकार्याच्या विकासातील एक लक्षणीय प्रगती आहे. मात्र दुर्दैवाने ‘सार्क’ एक संघटन म्हणून तिच्या रचनात्मक कार्यातच अडकून पडली आहे. मात्र निर्मितीच्या वेळी आश्वासित केलेले कार्यक्रम आणि त्यांची अंमलबजावणी दुर्लक्षित राहिली. म्हणून ‘सार्क’काÖ¾ÖôÖ ¯Öß¸ÃÖ¤Ö भरविण्यापुरतीच अशी टीका केली जाते. म्हणूनच हे संघटन आपल्या सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय धोरणाबाबत एकात्मकता साधण्याचे ध्येय साध्य करु शकली नाही. दक्षिण आशियाई देशांचा आंतर-प्रादेशिक व्यापार अत्यल्प आहे, युरोपीय संघटनेत जेमतेम ५ टक्के, µÖ¸Ö¯ÖßµÖ ÃÖ‘Ö™ना (EU), NAFTA,ASEN µÖÖ“Öê ¯ÖÏ¤ेशिक व्यापारातील वाटे अनुक्रमे, ५५, ५२ आणि २० टक्के इतके आहेत. अशा परिस्थितीत ‘सार्क’चे कार्य एखाद्या सल्लागार समिती सारखेच वाटते. सार्क प्रदेशाला सबळ सांस्कृतिक आणि परंपरेची जुळवणी असूनही हा प्रदेश किरकोळ धार्मिक आणि सांस्कृतिक मतभेदही मिटवू शकलेला नाही. यावरुन या राष्ट्रसमूहात राजकारणाने समान सांस्कृतिक समानतेवर कुरघोडी केल्याचे दिसते. प्रदीर्घकाळ वसाहतींच्या शोषणाने सारख्याच तीव्रतेने ग्रासलेल्या समाजाला देखील समान राजकीय एकात्मतेचे आकर्षण वाटले नाही. युरोपीय प्रदेश मात्र समान राजकीय संस्थांमुळे एकत्र आला. भौगोलिकदृष्ट्या ‘सार्क’प्रदेश भारत केंद्री आहे. भूप्रदेश आणि सागरी किनाऱ्यांच्या मध्यवर्ती ठिकाणी आहे. त्याच्या सीमा प्रदेशांतर्गत राष्ट्रांना जोडून आहेत. सार्क प्रदेशातील इतर सदस्य देशांच्या तुलनेत भारत मोठा देश आहे. त्याला राजकीय व आर्थिक स्थैय †ÖÆê. ×¾Ö-ज्ञान व तंत्र-ज्ञानाच्या क्षेत्रात तो सापेक्ष प्रगत देश आहे. नेमक्या याच कारणामुळे सार्क मधील अन्य राष्ट्रांना असुरक्षितता वाटते. विशेषतः सार्कच्या इतर देशा¿ÖßÖ ŸµÖÖ“ÖßÖ मानवी आणि नैसर्गिक साधनसंपत्ती भारताशी स्पर्धा करु शकेल इतपत आहे. भारत सार्क प्रदेशात शॉर्क मासा होऊन वावरत आहे असा बोभाटा पाकिस्तान करतो. त्यामुळे सार्क राष्ट्रांच्या दरम्यान ³ÖÖ¸ŸÖ ×¾Ö¸Ö-Öß भावना जोपासली जात आहे. सहाजिकच जेंव्हा भारताकडून सार्क परिषदेकडे एखादा

विकास प्रस्ताव येतो अथवा एखादा धोरणात्मक ठराव पुढे ठेवला जातो, तेंव्हा सदस्य राष्ट्रे यात भारताचा काही हितसंबंध असू शकेल या संशयाने तात्काळ पाठिंबा देत नाही. यावरही काही कार्यक्रम सार्कमध्ये संम्मत –ाले तरी ही ते कागदावरच राहतात, त्यांची अंमलबजावणी होत नाही.

याखेरीज दक्षिणआशियाईतील लहान राष्ट्रांनी भारताच्या मध्यवर्ती स्थानाचा अनर्थ करुन त्याला भारताचे प्रभुत्व असा समज करुन घेतला. त्यामुळे देखील प्रादेशिक सहकार्याचा अर्थ आणि त्या मागची भूमिका कमीपणाच्या भावनेने पाहीली जाते. म्हणूनच प्रदेशांतर्गत राजकारण आणि संरक्षणात्मक संबंध यात भारत आणि शेजारील राष्ट्रांच्या दरम्यान एक प्रकारे मानसिक †›£ÖÔÖ –ाली आहे. प्रदेशातील प्रत्येक राष्ट्रÖ»ÖÖ ³ÖÖ¸ŸÖÖ“Öß कोणत्या ना कोणत्या कारणाने भिती वाटत असते. यातील काही भाग वास्तवाचा असला तरी बराच भाग काल्पनीक आहे. उदा. दक्षिण आशियाईतील काही राज्यांना बाहेर पडण्याचा मार्ग भारतातून आहे. उदा. बांगलादेश, नेपाळ इ. काही देशांना भारताकडून आर्थिक आणि सन्य बळ मिळते. काही राष्ट्रे पाण्यासाठी भारतावर अवलंबून आहे की जे भारताच्या आणि त्यांच्या प्रगतीसाठी आवश्यक आहे.

ÃÖÖ¾Ö³ÖÖ´ÖÖŸÖÖŸ¾Ö »ÖÖ³Ö»Ö»µÖÖ ¯ÖŸयेक राज्याला प्रदेशात मालकी हक्काची एक ओळख †ÃÖŸÖ. †¿ÖÖ“Ö ¸ÖÂ™Ö“ÖÖ प्रादेशिक सहकार्यात बरोबरीच्या नात्यांने सहभाग शक्य असतो. उदा. EU, ASEAN इ. प्रदेशात अशी स्वतंत्र्य ओळख नव्हती. ती सार्कमध्ये असल्यामुळेच एकीकरणाला राजकीय इच्छाशक्ती अडथळा निर्माण करते. सार्क गटातील खेळाडी गटाचे सामुहिक बळ वाढविण्याऐवजी नवीन द्विपक्षीय अथवा प्रदेश बाह्य जुळवणी करुन इतर प्रदेशांत आपली ओळख करतात. ˆ¤Ö. ³ÖÖ¸ŸÖÖ“Öß ASEAN/BINST, पाकिस्तान आपली ओळख पश्चिम आशिया व ´Ö¬µÖ¾ÖŸÖá †Ö×¿ÖµÖÖŸÖ करु पाहत आहे.

भारत हा दक्षिण आशियाचा नैसर्गिक नेता आणि पाकिस्तान त्यात दुसऱ्या क्रमांकावरील आहे. सत्तेत भारताशी बरोबरी साधण्याच्या ईर्ष्येने पाकिस्तान सतत संघर्षाच्या भूमिकेत असतो ही भारत-पाक स्पर्धा प्रदेशिक सहकार्य निर्मितीच्या प्रक्रियेत एक अडथळा ठरत आहे. म्हणून मोठ्या राज्याला सार्कचे नियंत्रण मिळविणे अथवा सर्वमान्य भूमिका स्विकारणे शक्य होत नाही. अर्थात भारत देखील सार्कचे नेतृत्व करण्यास फारसा उत्सुक नाही. त्याऐवजी BIMSTAC/ARFC(आशियन प्रादेशिक व्यासपीठ) यासारख्या इतर प्रदेशांमध्ये आपली ओळख निर्माण करीत आहे. भारताने श्रीलंका, नेपाळ आणि भूतान या सार्क अंतर्गत राष्ट्रांशी देखील स्वतंत्र

व्यापार करार केले आहे. अशा प्रकारे नेतृत्वाचा संघर्ष आणि भारताचा सार्ककडे बघण्याचा दृष्टीकोन सार्कचे एका यशस्वी गटात रुपांतर होण्यातील दुसरी अडचण आहे.

सुरक्षितता विषयीच्या भारताच्या समजूती आणि सार्क प्रदेशातील लहान राष्ट्रातील समजूती यातील तफावत सार्कच्या परिणामकारकतेत घट करßÖŸÖ †ÖÆê. ²ÖÖÊ ¿ÖŒÖŸÖà“Ö ¤ü¿ÖÖŸÖß»Ö अस्तित्व हे भारताच्या सुरक्षिततेला तसेच एकुण प्रदेशांच्या सुरक्षिततेला भारताच्या दिशेकडून एक धोका बनला जातो. उलट लहान राष्ट्रांना जर सुरक्षितेचा धोका संभवला तर ते चीन अथवा अमेरिकेसारख्या राष्ट्रांकडे मदत मागतात. त्यामुळे लहान राष्ट्रांची मोठ्या राष्ट्रांच्या तुलनेत ÃÖÖ¤ü¿ÖŒÖŸÖß ¾ÖÖœÖŸÖê. †¿ÖÖ ²ÖÖÊ¿ÖŒÖŸÖßला प्रादेशिक शक्तीवर प्रभाव पाडता येतो. प्रादेशिक हिताच्µÖÖ या मुद्दयावर भारताची बाजू सार्कमध्ये तोट्याची ठरते.

¸ÖÂ™ü - राष्ट्रांच्या राजकीय प्रणालीत वेगळेपण एकाच प्रदेशात आढळून आले. उदा. लोकशाही ते निरंकुश राजसत्ता तर अशा प्रदेशात राजकीय अस्थैर्य आणि नेत्यांचे राजकीय संघर्ष घडून येतात. सार्कमध्ये अशी राष्ट्रे आहे नेपाळ, श्रीलंका आणि पाकिस्तान ही अनिश्चितता सदस्य राष्ट्रांच्या सार्क मधील इच्छीत सक्रियतेपेक्षा प्रतिक्रियात्मक अधीक बनली आहे. ŸµÖÖ´ÖãôÖê प्रादेशिक सहकार्य तोकडे पडून प्रगतीचा वेग मंदावला आहे.

सार्कमधील प्रमुख सत्ता केंद्र भारत आणि पाकिस्तानातील सत्ता संघर्षामुळे सार्क ü´Ö-ÖÖß»Ö ²ÖÖ»ÖÖ“ÖÖ»ÖÖß £Ö>Ö¾ÖŸÖात किंवा एक तर परिषदा पुढे ढकलल्या जातात किंवा भारत पाक दरम्यानच्या विषयांचा आग्रह धरल्यामुळे कामकाजाविना संपत्तात. सार्क आपल्या कार्यक्रम पत्रिकेपासून दूरच राहतो. द्विपक्षीय प्रश्न सार्कच्या बाहेर ठेवावेत ही तरतूद नेहमीच उपयोगी पडत नाही. परिणामी सार्क हे व्यासपीठ सहकार्याचे उरले नसून संघर्षाचे –ÖÖ»Ö †ÖÆê. त्यामुळे सार्क निष्क्रिय कोणतीही कामगिरी न करणारी एक आजारी प्रादेशिक संघटन बनली आहे. आता सार्क केवळ एक दक्षिण आशियाई शासनाचे एक संघटन बनून आहे. मात्र या संघटनांचा जाहीरनामा आणि करार यांच्याशी त्यांचे काही देणे-घेणे उरलेले नाही. साहाजिकच दक्षिण आशियाई लोकांचे जीवनमान सुधारणे हे घोषवाक्य देखील फक्त कागदोपत्री उरले आहे. या संघटनेचा लाभ तळागळातील लोकांपर्यंत पोहचलाच नाही. याला प्रामुख्याने संघटनेचे दोष आणि विशिष्ट कार्यपध्दतीचा आग्रह प्रत्यक्षपणे जबाबदार आहे. सार्कचे यश त्यामुळे संकुचित –ÖÖ»Ö †ÖÆê. ¾ÖÃŸÖãŸÖ: दारिद्र्याचा अभिशाप, लोकसंख्या प्रस्फोट, बेकारी, अल्पविकास, पर्यावरणाचा ऱ्हास इ. महत्वाच्या

समस्यांकडे सार्क नेतृत्वाने दुर्लक्ष केले आहे. सार्क नेतृत्व आपली पारंपारिक वैचारिक बैठक आणि प्रादेशिक सहकार्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या समजुतीचा अभाव या कारणांमुळे भावी सहकार्याचा कार्यक्रम ठामपणे ठरवू शकलेले नाही.

2.8 ³ÖÖ¾Öß ×¤ü¿ÖÖ :

जरी सार्क या संघटनेत वर उल्लेखिलेल्या मर्यादा असल्या आणि त्यामुळे हे संघटन टिकेस पात्र ठरत असले तरी त्याचा एक युक्तीवाद असाही असू शकतो की सार्कने आपल्या उत्क्रांतीसाठी आवश्यक तेवढा वेळ घेतला आहे. आता पर्यंत सार्कने जे काही केले त्यातून प्रदेशांतर्गत राष्ट्रांच्या आंतरक्रिया वाढल्या. त्यातुन पर्यटन, कृषी, व्यापार, दहशतवाद, अंमलीपदार्थांची तष्करी, जकात आणि कर विषयक करार, स्त्रिया आणि बालकांचे कल्याण इ. बाबतचे सामुहीक करार –ालेले आहे. उदा. एक ताजी यशोगाथा म्हणजे ÃÖÖ±ÖÖ करारावर स्वाक्षरी ज्यामुळे शिक्षण क्षेत्रातील त–न आणि दूर दृष्टीतील लोक ती एक आर्थिक संघटनांची ठोस कल्पनÖ आहे. ज्यामुळे एकात्मिक बाजारपेठ आणि समतोल होवू शकेल.[77]

सार्क नेतृत्वाच्या मनात अशी प्रबळ भावना आहे ती केवळ घोषणा करणे आणि सु–ा सल्ला देण्याच्या पलीकडे जावून काही तरी अधिक क्रियाशील आणि सहयोगांचे उपक्रम घडवून आणावे. अफगाणिस्तानचा सार्क सूचितील राष्ट्रांत समावेश करुन संपूर्ण दक्षिण आशियाला एक परिपूर्ण ओळख दिली आहे. या संघटनेवर आशिया खंडातील अनेक राष्ट्रे जपान, इराण, चीन, क×¸üµÖÖ ¾Ö ´ÖÖ×¸ü¿ÖÃÖ बरोबर अमेरिका व युरोपियन यांनाही सार्क संघटनेत निरिक्षकांचा दर्जा ×¤»ÖÖ आहे. तसेच निमंत्रक म्यानमार आणि ऑस्ट्रेलिया या राष्ट्रांनाही देण्यात आले. त्यामुळे सार्कलÖÖ †ÖŸÖÖ¸üÖÂ™ÒßµÖ ¤ü•ÖÖÔ ¯ÖÏÖ¯ŸÖ –ाला आहे. त्यांचा लाभ सार्क अंतर्गत राष्ट्रांनाही होईल अशा निरिक्षक राष्ट्रांशी देखील व्यापारी संबंध ¥Öœü करुन प्रदेशांतर्गत लोकांचे जीवनमान समृध्द करता येईल अशी †¿ÖÖ बाळगता येते.

१५ व्या सार्क परिषदेत सार्क विकास निधी (SDF)ची सनद सभासदांनी त्यावर स्वाक्षऱ्या केल्या हा निधी लवकरात लवकर कार्यान्वीत व्हावा त्यातून सार्क राष्ट्रांचे प्रकल्प पुढे यावे अशी कल्पना आहे. या प्रकल्पांमुळे प्रदेशांतील लोकांचे जीवनमान उंचावले याकामी भारताने

दारिद्र्य निर्मूलन प्रकल्प सादर केला. त्यांचा संभाव्य खर्च १० कोटी अमेरिकन डॉलर्स इतका आहे. अलीकडील काळात दक्षिण आशियायी देशांची आर्थिक कामगिरी आणि आर्थिक कामगिरीतील प्रदेशांचा वाटा आशादायक चित्र उभे करतात. दक्षिण आशियाचा व्यापार १९८० नंतर १.२ महापद्म अमेरिकन डॉलरवरुन 2004 »ÖÖ 2.7 ´ÖÆÖ¯Ö© ›Ö»Ö¸ü ¯ÖµÖÔŸÖ ¾ÖÖœü»ÖÖ. या खेरीज व्यापार उदारीकरण धोरणामुळे प्रदेशांतर्गत विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक प्रवाह वाढला. त्यामुळे दक्षिण आशिया एक अत्यंत गतीमान प्रदेश म्हणून जागतिक आर्थिक प्रणालीमध्ये ओळखलागेला. गेल्या दोन दशकात दक्षिण आशियाचा सरासरी दर ५.५ टक्के होता. प्रदेशाची आर्थिक क्षमता वाढल्यामुळे एक उपप्रादेशिक प्रदेश दक्षिण आशियाई सार्वत्रिक वृध्दी (SAGQ)आणि एक बहुप्रादेशिक आर्थिक उपक्रम सुरु केले.

ढाका परिषदेने असे दाखवून दिले की सदस्य राष्ट्रांमध्ये मनमोकळी चर्चा करणारा विधायक दृष्टीकोन अंगिकारला आहे. नेतृत्व सातत्याने अशी काळजी घेत आले की आर्थिक सहकार्याची गर्भीत क्षमता वापरली जावी आणि अपेक्षेप्रमाणे सार्कचे कार्य पुढे जात राहावे. विशेषतः भारताने सार्कला एक नवा दृष्टीकोन दिला आहे. सार्क अंतर्गत राष्ट्रांना त्यांच्या व्यक्ति, वस्तू, सेवा आणि कल्पना मुक्तपणे परस्परांत विनिमय करता याव्या असा नवा दृष्टिकोन दिला. याखेरीज संक्रमण काळातील सवलती परस्पर देवघेवीच्या अटीवर सर्व देशांना पुरविल्या जाव्यात. प्रदेशांतर्गत राष्ट्रांना त्यांच्या हवाई उड्डाणासाठी आकाश मोकळे करावे.

२००८ मध्ये नवी दिल्ली येथे सार्क विद्यापीठाची स्थापना –ाली. हा सार्कच्या ‡×ŸÖÆÖÃÖÖ¯ÖÖ»Ö ¤üÃÖ·µÖÖ मैलाचा दगड मानवी संसाधन ×¾Öकासाचा एक भाग म्हणून हे विद्यापीठ स्थापन –ÖÖ»Ö. ¸üÖÂ™ü-राष्ट्रांतर्गत जुळणीचे एक लाक्षणीक साधन म्हणून सार्क कार रॅलीचे यजमानपद २००७ मध्ये भारताने घेतले. तसेच अन्य बँक ही कल्पना, सार्कचे वस्तु संग्रहालय, हस्तकला प्रदर्शने या योजना देखील राबवल्या गेल्या. सार्क सदस्य राष्ट्रांसाठी टेलेमेडीसीन अंर्तजाल प्रकल्प सुरु करण्याचे काम विचाराधिन आहे. टेलेनेट वर्किंगचे काही प्रकल्प खाजगी क्षेत्रात तर काही प्रकल्प ÃÖÖ¾Öजनिक क्षेत्रात सुरु –ाले आहे. येथे एका मुद्या“ÖÖ आवर्जून उल्लेख केला पाहिजे तो हा, ³ÖÖ¸üŸÖ आणि पाकिस्तान या प्रबळ राष्ट्रांनी आपले द्विपक्षीय विषय सार्कच्या चर्चेबाहेर ठेवण्याचे मान्य केले आहे. इतर समान हिताच्या बाबतीत सार्कच्या परिषदेत पूर्ण सहकार्य करण्याचे ठरविले आहे. दुसरे विधान म्हणजे भूतानच्या भूमिवरुन भारतावर होणारे दहशतवादी हल्ले भूतान मध्येच दडपण्याची कृती ही सार्कच्या परस्पर सहकार्या“ÖÖ महत्वपूर्ण लक्षण †ÖÆêŸÖ.

ÃÖ¤¤³Ö ÃÖ“ÖÛ

1. कुलकर्णी बी.वाय. आणि नाईकवाडे अशोक, आंतरराष्ट्रीय संबंध, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, 2004, पान नं.१९९-200
2. ×कÖ¢ÖÖ, पान नं. २६७-268.
3. माधवी भासीनण्इंडियाकॉर्टरली- न्यूदिल्ली, ¾ÆÖ»µÖ´Ö LXIIनं.1 जानेवारी-´ÖÖ“Ö 2006 पाननं.21
4. ×कÖ¢ÖÖ, पान नं.२२.
5. तोडकर बी.डी., आंतरराष्ट्रीय संबंध, महत्वाच्या संकल्पना, डायमंड पब्लिकेशन पुणे, 2012, पान नं. ३३२-340.
6. ×कÖ¢ÖÖ, पान नं.३३२-340.
7. ±úÖ´Ö ÃÖÖर्कटूसार्क, माईलस्टोन्सइनदइव्हॅल्यूशनऑफरिजनलको-†Ö¯Ö¸¿Öनइनसाऊथ ‹×¿ÖµÖÖ (1980-1988) ¾ÆÖ»µÖ´Ö 1 (कÖŠ´ÖÖ› : सार्कसेक्रेटरिएट : 1988)- पाननं.7.
8. ×कत्तापाननं.58.
9. ×कत्तापाननं.59
10. द वर्ड असोसिएशन इनकरप्टेडइनदप्रोसेसऑफइट्सइव्हॅल्यूएशनअॅन्डफायनलाईज्ड ड्यूरिंगइटफस्टसमीटइन 1985पान नं.२४.
11. ÃÖÖर्कडाक्युमेंटेशन, साऊथएशियाजर्नल (न्यूदिल्ली) ¾ÆÖ»µÖ´Ö-1 नं.1 •Ö»Ö/ÃÖ¯™²Ö¸ 1987, पान नं.६६.
12. एस.डी. मुनी, सार्क : दविलींगीलमिनीट्रिअलमिटींगएशियनअफेअर्स (œÖकÖ) ¾ÆÖ»µÖ´Ö-6 नं.1 जानेवारी/´ÖÖ“Ö 1984 पाननं.76.
13. ×कÖ¢ÖÖ, पान नं.७८.

14. आय.डी.एस.ए.न्यूज रिव्ह्यू ऑन साऊथ एशिया / इंडियन ओशियन (न्यू दिल्ली) व्हॉल्यूम-१८ पान नं.६ (जून १९८५), पान नं.४७५.

15. ×कििं¢ÖÖ, ¯ÖÖन नं.४७६.

16. ×कििं¢ÖÖ, जानेवारी 1986 पाननं.151.

17. ×कििं¢ÖÖ, पान नं.१५१.

18. ±úÖ¸ü ×›ü™ü»Ö ÃÖß. http://www.saarc-sec.org/main.php?t=2.

19. डिक्लेरेशन ऑफ फोरटीन्थ साकिंÃÖ´ÖßÝÖ, ÃÖाऊथ एशियन सर्व्हे, १४, २ (२००७) पान नं.३४६.

20. ×कििं¢ÖÖ, पान नं.३४८.

21. कोलंबोस्टेटमेंटऑनफुडसिक्युरिटी, स्ट्रॅटजीकडायजेस्ट, 38.9, ÃÖ¯™ü²Ö¸ü 2008, पान नं.1132.

22. फॉर डिटेल्स सी, एन्साक्लोपेडीया ऑफ साकिं, ¾ÆüÖ»µÖ´Ö-३ ॲन्ड साऊथ एशियन सर्व्हे ¯ÖÃÖ ×¸ü»Öß•Ö, पान नं.१११.

23. ×कििं¢ÖÖ, पान नं.११२.

24. ×कत्तापाननं.112

25. फॉर डिटेल्स सी इन सायक्लोपीडीया व्हॉल्यूम-३ पान नं.११२.

26. ×कत्तापाननं.248

27. ×कत्तापाननं.46

28. ×कत्तापाननं. 76, 77

29. ×कििं¢ÖÖ¯ÖÖन नं. 90

30. ×कत्तापाननं.247

31. ×कत्तापाननं.248

32. ×कििं¢ÖÖ, पान नं.२४९.

33. 'ड्राफ्ट डिक्लेरेशन ऑन पार्टनरशीप फॉर ґÖÖ£Ö±úÖ¸ü †¾Ö¸ü¯Öß¯Ö»Ö' Ã™ü™ü•Ößकिं>ÖµÖ•ÖÃ™ü (†ÖµÖ.>ü.<ÃÖ.<.न्यूदिल्ली) ¾ÆüÖ»µÖ´Ö-38 नं.9 ÃÖ¯™ü²Ö¸ü 2008 पान नं.११२७.

34. ±úÖ¸ü ×›ü™ü»ÃÖ ÃÖß, पान नं.११२८.

35. इनसायक्लोपीडीया ऑफ साकिं,पाननं.94.

36. ×कत्तापाननं.139, 140 ॲन्डपाननं.163, 164.

37. ±úÖ¸¡ ×›™»ÃÖ ÃÖß : http://www.saarc-sec.org./main.php?t=2.6

38. ×कãú¢ÖÖ,http://www.saarc-sec.org./main.php?t=2.6

39. ±úÖ¸¡ ×›™»ÃÖ ÃÖß : http://www.saarc-sec.org./main.php?t=2.9

40. ×कãú¢ÖÖ, http://www.saarc-sec.org./main.php?t=2.9

41. इनसायक्लोपीडीया ऑफ सार्कपाननं.49

42. डिक्लेरेशन ऑफ थर्टीन्थ सार्कãÃÖ´´Öß™, ±úÖ¸¡×›™»ÃÖÃÖß- http://www.saarc-sec.org./ main.php?t=2.9

43. ×कãú¢ÖÖ, http://www.saarc-sec.org./ main.php?t=2.9

44. ×कãú¢ÖÖ, http://www.saarc-sec.org./ main.php?t=2.9

45. इनसायक्लोपीडीया ऑफ सार्कपाननं.203, 204.

46. ¤¾Öà¤¸¡ ´Ö¤ान (एडि) सार्क : ओरिजन, डेव्हलपमेंटॲन्डप्रोग्रॅम्स (न्यूदिल्ली: ¤ß¯Ö ॲन्ड दीप,१९९७) पान नं.२९, ३०.

47. ±úÖ¸¡ ×›™»ÃÖ ÃÖß - http://www.saarc-sec.org./main.php?t=15.1

48. ×कãú¢ÖÖ, http://www.saarc-sec.org./main.php?t=15.1

49. ×कãú¢ÖÖ, http://www.saarc-sec.org./main.php?t=15.1

50. डिक्लेरेशन ऑफ फिफ्टीन्थ सार्कãÃÖ´´Öß™ : ±úÖ¸¡×›™»ÃÖÃÖß-http://www.saarc-sec.org./main.php?t=15.1

51. इनसायक्लोपीडीया ऑफ सार्क : पान नं.१३१, ५२.

52. ±úÖ¸¡ ×›™»ÃÖ ÃÖß-http://www.saarc-sec.org./main.php?t=15.1

53. ±úÖ¸¡ ×›™»ÃÖ ÃÖß-http://www.saarc-sec.org./main.php?t=15.1

54. ×कãú¢ÖÖ, http://www.saarc-sec.org./main.php?t=15.1

55. ±úÖ¸¡ ×›™»ÃÖ ÃÖß-http://www.saarc-sec.org./main.php?t=15.1

56. इनसायक्लोपीडीयÖ †Ö±ú ÃÖÖãú : पाननं.19.

57. ×कत्तापाननं.64

58. ×कत्तापाननं.163

59. ±úÖ¸¡ ×›™»ÃÖ ÃÖß-http://www.saarc-sec.org./main.php?t=2.2

60. ¤क्नं¢ÖÖ, http://www.saarc-sec.org./main.php?t=2.2

61. जाधव तुकाराम, एम.पी.एस.सी.राज्यसेवा मुख्य परीक्षा, सामान्य अध्ययन पेपर-2, ¤ युनिक अकॅडमी, पुणे २०११, पान नं.११८-124.

62. ¤क्नं¢ÖÖ, पान नं.118-124

63. ±ÖÖ¸ü ¤>™ü»ÃÖ ÃÖß-http://www.saarc-sec.org./main.php?t=2.2

64. ¤क्नं¢ÖÖ, http://www.saarc-sec.org./main.php?t=2.2

65. चौधरी ए.पी. आणि चौधरी अर्चना, राष्ट्रीय सुरक्षा, निराली प्रकाशन, पुणे, १९९९, पान नं.१३२-139.

66. Ã™ü™ü•Ößक्नं>ÖµÖ•ÖÃ™ü (न्यूदिल्ली) ¾ÆÖ»µÖ´Ö 38 नं.9 ÃÖ¯™ü²Ö¸ü 2008 पाननं.1131.

67. इनसायक्लोपीडीया ऑफ साक्नं¯ÖÖननं.190

68. ¤क्नं¢ÖÖ, पान नं.१९०.

69. ¤क्नं¢ÖÖ, पान नं.१९१.

70. ¤कत्तापाननं.241.

71. ¤कत्तापाननं.241

72. ¤क्नं¢ÖÖ, पान नं.२४१.

73. राहुल त्रिपाठी , रिओरन्टींगदरिजनलडिस्कोर्जऑनसाऊथएशिया : व्हिजनफॉर ¯Öß¯Ö»ÃÖ †Ö±ú ÃÖÖक्नं, साऊथएशियनसर्व्हे (न्यू दिल्ली) व्हॉल्यूम १३ नं.२, २००६ पान नं.३२५.

74. प्रीती सारन, रिजनल क्नंÖ-ऑपरेशन : इन्टरगव्हर्नमेंटलप्रोसेस, साऊथएशियनसर्व्हे, व्हॉल्यूम १३, नं.२, २००६ पान नं.३४२.

75. ¤क्नं¢ÖÖ, पान नं.३४३.

76. डॉ.देवळाणकर शैलेंद्र, आंतरराष्ट्रीय संबंध, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगबाद, जून २०१०. पान नं.३४६-362.

77. रायपूरकर वसंत,आंतरराष्ट्रीय संबंध, श्री.मंगेश प्रकाशन, नागपूर,२००६,पान नं.१७५-194.

प्रकरण ३

उपयोजित संशोधन पध्दती आणि संदर्भ साहित्याचा आढावा

3.1 प्रास्ताविक :

१९४५ ला दुसरे महायुध्द संपले. त्यावेळी पाश्चिमात्य साम्राज्यवादातून अनेक नविन राष्ट्र स्वतंत्र –ााली. या नविन स्वतंत्र –ाालेल्या राष्ट्रांची आर्थिक कुचंबना किंवा शोषण मोठ्या प्रमाणात –ाालेले होते. या नव्याने स्वतंत्र –ाालेल्या राष्ट्रांची गरज म्हणून किंवा सहकार्यासाठी संघटना स्थापन –ााल्या. कालांतराने अशाच प्रकारच्या संघटना वेगवेगळया प्रदेशात (Region)निर्माण –ााल्या. उदा. अफ्रिका खंडात Organization of African Unity (O.A.U.) ¾ÖOrganization of American States (O.A.S.).अशा प्रकारच्या संघटनांना आर्थिक जडणघडणीमध्ये बऱ्यापैकी यश मिळाले. या राष्ट्रांमध्ये देवाणघेवाण योग्य पध्दतीने होऊ लागली. अशा अनुभवांनी प्रेरित होण्यातुन **सार्कचा** (South Asian Association For Regional Co-Operation)^¤µÖ –Ö»Öß. यातील महत्वाची भूमिका सुरुवातीला छोट्या छोट्या देशांनी पार पाडली. दक्षिण आशियाचा सर्वांगिण विकास व्हावा त्यासाठी दक्षिण आशियाचे एखादे क्षेत्रीय संघटन असावे याची जाणीव सर्व प्रथम तत्कालीन बांग्लादेश अध्यक्ष **×–ÖµÖÖ-^¸|-रहमान** यांना –ााली. त्यादृष्टीने त्यांनी एक प्रस्ताव तयार केला व तो प्रस्ताव त्यांनी दक्षिण आशियातील सर्व राष्ट्रांना विचारासाठी पाठविला. डिसेंबर १९८५ ला बांग्लादेशाची राजधानी ढाका येथे सार्क (South Asian Association For Regional Co-Operation) संघटना स्थापन –ााली. या संघटनेमध्ये बलाढ्य देश भारत होता. त्यामुळे दक्षिण आशियातील राष्ट्रे मोठ्या अपेक्षेने (Big Brother Attitude) भारताकडे पाहू लागले. भारताचे सार्कमध्ये प्रस्थ वाढत गेले. याचे कारण भारत आर्थिक दृष्ट्या इतरांपेक्षा सबल होता. भारताचा भौगोलिक प्रदेशही विशाल आहे. शिवाय सार्कमधील सर्व देशांच्या सीमा भारताला लागून आहेत. त्यामुळे सार्क संघटनेत भारताचा दबदबा निर्माण –ााला. या संदर्भात भारताने सार्कमध्ये कोणती

भूमिका पार पाडली याचा अभ्यास या संशोधनामध्ये करणे गरजेचे आहे. म्हणूनच भारत आणि सार्क हा विषय चिकित्सक अध्ययनासाठी संशोधकाने निवडला आहे.

3.2 संशोधन समस्येची मांडणी :

सार्क ही प्रादेशिक संघटना आहे. त्यामुळे प्रादेशिकवाद म्हणजे काय? त्याचे फायदे व तोटे कोणते? प्रादेशिक एकात्मतेबरोबरच आर्थिक एकात्मता, सांस्कृतिक एकात्मता, राजकिय एकात्मता व प्रादेशिक एकात्मता (Alliance)यामध्ये तसेच प्रादेशिक व आर्थिक सहकार्यामध्ये भारताचे महत्वाचे योगदान आहे.

प्रादेशिक संघटनेमध्ये परस्पर संबंध टिकविण्यासाठी आवश्यक असणारा घटक म्हणजे परराष्ट्रीय धोरण होय. भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे निर्धारीत घटक कोणत याचाही साक्षेपी विचार या संशोधनात केला आहे. तसेच राजनीती कोणकोणत्या स्तरावर अवलंबिली जाऊ शकते याची चर्चा या संशोधनामध्ये केली आहे. दहशतवादाची सैध्दांतीक व प्रत्यक्षात कृतीमध्ये अवलंबणाऱ्या घटनांची संकल्पना तपासून घेतली आहे. प्रादेशिक सहकार्यात हा घटक अडथळा आणतो. या संशोधनात दक्षिण आशिया प्रादेशिक संघटनेत अंतर्भूत असलेल्या सांस्कृतिक, सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय स्थितींची चिकित्सा केली आहे.

3.3 संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :

हा संशोधन प्रकल्प हाती घेतांना संशोधनाची पुढील उद्दिष्ट्ये संशोधकाने निर्धारीत केली होतß.

1. भारताला आपला आहे तो प्रभाव टिकविण्यासाठी सार्कची कितपत मदत –ÖÖ»Öß µÖÖ“Ö अध्ययन करणे.
2. 3ÖÖ¸ŸÖÖ»ÖÖ †Ö¯Ö»µÖÖ ¿Ö•ÖÖ¸ß»Ö राष्ट्रांबरोबरील राजकीय, आर्थिक व सांस्कृतिक समानतेचा आर्थिक संबंध दृढ करण्यासाठी सार्क संघटनेचा कितपत उपयोग –ÖÖ»ÖÖ µÖÖ“Ö अध्ययन करणे.

3. सार्क विभागांतर्गत राष्ट्रां¾Ö¸ü †Ö¯Ö»µÖÖ उपजत सामर्थ्यांचा प्रभाव पाडण्यात भारत कितपत यशस्वी –ााला याची चिकित्सा करणे.
4. आर्थिक देवाणÖ-घेवाणीमध्ये वृध्दी होण्यामध्ये सार्क अंतर्गत राष्ट्रांचे योगदान कितपत आहे ते तपासून पहाणे.
5. अमेरिकेचा दक्षिण आशियामध्ये जो राजकिय प्रभाव आहे तो कमी करण्यात सार्कची कितपत मदत होते याचे अध्ययन करणे.

यासाठी भारत आणि सार्कच्या इतर सदस्य देशांमध्ये आर्थिक, सांस्कृतिक, सामरिक व राजकीय पातळीवर अभ्यास करणे गरजेचे आहे. भारताचा सार्कमधील सहभाग आणि त्या तुलनेत इतर सदस्यांना सार्कमुळे मिळणारा फायदा कसा होतो? याचा उहापोह या संशोधनातून केला आहे.

दहशतवाद, पर्यावरण, अमली पदार्थ वाहतूक, आरोग्य, दळण-वळण व पर्यटन असे वेगवेगळे विषय घेऊन ही संघटना निर्माण केली. तर या प्रत्येक क्षेत्रामध्ये भारताचा प्रत्यक्ष - अप्रत्यक्ष सहभाग चिकित्सक पध्दतीने मांडण्याचा प्रयत्न करता येऊ शकतो. प्रादेशिक असमतोल दूर करण्यासाठी भारताने सार्कमध्ये काय काय केले, त्याची कारणे कोणती व उपाय कोणते याचा अभ्यासदेखील कारणे गरजेचे आहे. सार्क संघटने अंतर्गत ÃÖÖ¯ÜÖÖ (SAPTA) आणि ÃÖÖ°ÜÖÖ(SAFTA) या उपसमित्या निर्माण केल्या. यामध्ये भारताची भूमिका काय आहे याची चर्चा या संशोधनात केली आहे.

3.4 गृहितकृत्ये :

प्रस्तुत अध्ययनात संशोधकाने पुढील गृहितकृत्ये तपासून पाहीली आहेत.

1. भारत आणि सार्क संबंध हे केवळ राजकीय किंवा आर्थिक निकषावर आधारलेले नसून हे स²Ö¯Ö एकंदर दक्षिण आशियायी प्रदेशाची ऐतिहासिक सांस्कृतिक, सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक पार्श्वभूमी व भारत केंद्रीत आणि सलग भौगोलिक संरचना यावर आधारीत आहे.
2. भारताचा सार्कमध्ये सहभागी होण्ÖÖ“ÖÖ ˆ§ü¿Ö ÃÖ±ú»Ö –ााला आहे कारण दक्षिण आशियामध्ये पाकिस्तानला एकाकी पाडण्याचा भारताचा हेतू थोड्याफार प्रमाणात सफल –ÖÖ»ÖÖ †ÖÆê.

3. आर्थिक व सांस्कृतिक दृष्ट्या इतर सदस्य देशांच्या तुलनेने सार्कच्या माध्यमातून भारताला एक बाजारपेठ मिळाली आहे. तसेच भारताचा वाणिज्य, व्यापार वृध्दीगंत होण्यासाठी मदत –ÖüÖ»ÖßÖ.

4. सार्क राष्ट्रांतर्गत राष्ट्रांमध्ये भारत आर्थिकदृष्ट्या प्रबळ सदस्य देश असल्याने मालदिव, नेपाळ, श्रीलंका, अफगाणीस्तान, बांग्लादेश व भूतान या आर्थिकदृष्ट्या मागासलेल्या देशांचाही सार्क ´Ö¬µÖ ÃÖ´ÖÖ¾Ö¿Ö †ÃÖ»µÖÖ´ÖÔ¡Ö ³ÖÖ¸üŸÖÖ“ÖÖ ±úÖµÖÖ¤üÖ –ााला. उदा. पर्यटन, आरोग्य व पर्यावरण इ. क्षेत्रामध्ये सार्कमधील सदस्यांचा भारताबरोबर असलेल्या सहकार्यामुळे विकास –ÖüÖ»ÖÖ.

3.5 संशोधन पध्दती व साधन सामग्री :

हे संशोधन करताना खालील तीन संशोधन पध्दतींचा वापर केला आहे.

1. **ऐतिहासिक पध्दती :** सार्क च्या निर्मितीची पार्श्वभूमी, हे संघटन अस्तित्वात येतांनाची मूळ ७ राष्ट्रांची स्थिती, निरनिराळया प्रादेशिक परिषदांमधून आजपर्यंतचे सदस्य राष्ट्रांचे योगदान यांच्या ऐतिहासिक नोंदी घेतल्या आहेत.

2. **वर्णनात्मक पध्दŸÖß :** सार्क ची स्थापना सदस्य राष्ट्रांची सामाजिक, आर्थिक स्थिती, राजकारण इत्यादींची मांडणी विस्ताराने करतांना सामान्य वाचकांना सहज आकलन व्हावे म्हणून विस्ताराने मांडणी करतांना ते वर्णनात्मक शैलीचे केले आहे.

3. **विश्लेषणात्मक पध्दती :** सार्क अंतर्गत परिषदांमधून जी धोरणात्मक चर्चा –ÖüÖ»ÖßÖ, ŸµÖÖ“Öê आर्थिक आणि राजकीय परिणाम संभवतात, त्यावर भाष्य करतांना विश्लेषणात्मक पध्दतीचा अवलंब केला आहे. या विषयाची व्याप्ती वैश्विक असल्यामुळे संपूर्ण अध्ययन दुय्यम स्त्रोतांवर आधारित असणे क्रमप्राप्त होते.

   1. विविध सरकारी व बिगर सरकारी संघटनांनी पारित केलेले किंवा तयार केलेले विविध धोरणे व कार्यक्रम.
   2. परराष्ट्र मंत्रालयाने प्रकाशित केलेल्या विविध श्वेतपत्रिका, भाषणे, वक्तव्ये व लिखीत स्वरूपातील दस्तऐवज यांचा उपयोग संशोधनासाठी केला आहे.
   3. त्याचबरोबर या क्षेत्रातील मान्यवरांना प्रत्यक्ष भेटून त्यांच्या मुलाखती घेण्यात येतील.
   4. या विषयाशी संबंधीत प्रकाशित –ालेली पुस्तके, विविध मासिके व जर्नल्समधून प्रकाशित –ालेले लेख यांचा संदर्भ साहित्य म्हणून उपयोग केला आहे.

5. ÃÖ²Ö×¬ÖŸÖ ×¾ÖÂÖµÖÖतील सद्यस्थिती तपासून पाहण्यासाठी त्या संदर्भातील विश्वसनीय Websites चा वापर केला आहे.

हे सर्व संबंध पहताना महाराष्ट्रातील तसेच नवी दिल्ली येथील विविध विद्यापीठातील ग्रंथालये व संसदेचे ग्रंथालय यांना भेटी दिल्या आहे.

3.6 माहितीचे संकलन व विश्लेषण :

¯ÖÃÝÖÝÖ अभ्यासाच्या अर्थपूर्ण मांडणीसाठी मांडण्यात आलेल्या गृहितकांच्या चौकटीत दुय्यम साधनांच्या आधारे माहीती संकलित केली आहे. विशेषतः कोलंबो स्टेटमेंट ऑन फूड सिक्युरिटी, ड्राफ्ट डिक्लेरेशन ऑन पार्टनरशीप फॉर ग्रोथ फॉर अवर पिपल्स, मीलन विकली सार्क स्पेशल इश्यूज, सार्क देशांच्या पर्यावरण मंत्री परिषदेचा अहवाल,इ. रिपोर्ट अभ्यासले आहेत. आणि ¤ãµµÖ´Ö साधनांच्या आधारे उपलब्ध साहित्याचे विश्लेषण केले आहे.

3.7 ¯Öकरणांची योजना :

या नियोजित प्रबंधातील प्रकरणे खालील प्रमाणे प्रबंधामध्ये एकूण ७ प्रकरणे †ÖÆêÝÖ. ÝµÖÖ““ÖÖ ÝÖ¯Ö×¿Ö»Ö ¯Öœê ×¤ü»ÖÖ †ÖÆê.

प्रकरण १ सार्क : आंतरराष्ट्रीय सहकार्याचे पावशतक

यामध्ये भारताने आपला सकारात्मक प्रभाव सार्कमध्ये कसा निर्माण केला ? तसेच भारत आणि सार्कच्या इतर सदस्य देशामध्ये आर्थिक, सांस्कृतिक, सामरीक व राजकीय या ´ÖªÖ““ÖÖ ¯Ö¸ü´Ö¿Ö ‘ÖÝÖ»ÖÖ †ÖÆê. तसेच दहशतवाद, पर्यावरण, अमली पदार्थ वाहतूक, आरोग्य, दळण-वळण व पर्यटन या विषयांमध्ये सार्क प्रदेशांतर्गत देशात विभागीय सहकार्य विकसित करण्याची गरज अधोरेखित केली आहे.

प्रकरण २ सार्क : उगम आणि विकास :

या प्रकरणामध्ये सार्कच्या उदयाची कारणे, सार्कचा विकास कशाप्रकारे –ÖÖ»ÖÖ? तसेच सार्कच्या यशापयशाची कारणमीमांसा या प्रकरणामध्ये चर्चिली आहे.

प्रकरण ३ ^¯ÖµÖÖ×•ÖÝÖ ÃÖशोधन ¯Öणाली आणि संदर्भ साहित्याचा आढावा :

यात संशोधन विषयाची ओळख, उद्दिष्टें, गृहित कृत्यें, आणि उपयोजित संशोधन पध्दती विस्ताराने मांडली आहे. तसेच संबंधित संदर्भ साहित्याचा धावता आढावा घेत»ÖÖ †ÖÆ.

प्रकरण ४ सार्कमधील सहकार्याची क्षेत्रे : राजकीय व सामׯ¸क

या प्रकरणामध्ये भारत आणि सार्कमधील राजकीय व सामरिक संबंधाबरोबरच सार्कला भेडसावणाऱ्या राजकीय आणि सामरिक प्रश्नाबाबत भारताची नेमकी भूमिका काय आहे ? याची सांगोपांग चर्चा केली आहे. उदा. सीमापार दहशतवाद व दक्षिण आशियातील सध्या होऊ घातलेला सशस्त्र उठाव यांना पायबंद घालण्यासाठी भारताने कोणते उपाय योज»Ö µÖÖ²ÖÖ²ÖÝÖ “Ö“ÖÖ केली आहे.

प्रकरण ५ सार्कमधील सहकार्याची क्षेत्रे : आर्थिक व सांस्कृतिक

या प्रकरणामध्ये भारत आणि सार्कमधील आर्थिक व सांस्कृतिक संबंधाबरोबरच सार्कला भेडसावणाऱ्या आर्थिक व सांस्कृतिक प्रश्नाबाबत भारताची नेमकी भूमिका कोणती आहे याची सांगोपांग चर्चा केली आहे. उदा. भारताने सार्क संघटनेच्या अंतर्गत उपप्रादेशिक आर्थिक सहकार्य व करार हे जे धोरण राबवले याची कारणे आणि यशापयश याबाबत चर्चा केली आहे.

प्रकरण ६ भारत आणि सार्क : इतर सदस्य देशांचा दृष्टीकोन

सार्क मध्ये असणाऱ्या भारताच्या सहभागाबाबत इतर सदस्य देशांची काय मते आहेत, याबाबत या प्रकारणामधµÖ †ÖœÖ¾ÖÖ ‘ÖÝÖ»ÖÖ †ÖÆ.

प्रकरण ७ ÃÖ´ÖÖ¸Ö¯Ö :

या प्रकरणात प्रस्तुत अध्ययनाचे निष्कर्ष, गृहित कृत्यें, पडताळणी आणि त्यांचा उपसंहार केला आहे.

3.7 ÃÖ¤ü³Ö ÃÖÖ×ÆüŸµÖÖ“ÖÖ †ÖœÖÖ¾ÖÖ :

मुनी एस.डी., मुनी अनुराधा[1] रिजलन कोऑपरेशन इन साऊथ एशिया, नॅशनल पब्लीशींग हाऊस, नवी दिल्ली, १९८४ या पुस्तकामधे सार्क चा उदय आणि विकास कसा –ÖÖ»ÖÖ सार्क ची घडण निर्माण करण्याच्या प्रक्रियेमध्ये कोणकोणत्या आव्हानांना सामोरे जावे लागले. व त्यातून या सात नियोजित सदस्य देशांनी कसा मार्ग काढला. या संबधात या पुस्तकामध्ये साधक-बाधक चर्चा केल»Öß †ÖÆê.

'इंडिया ॲण्ड सार्क', सुमन शर्मा, –ान पब्लिकेशन, नवी दिल»Öß 2001 Æê पुस्तक आठ प्रकरणंामध्ये विभागलेले आहे. मुख्यत्वे करुन दक्षिण आशियामध्ये भारताचे धोरण कसे †ÃÖÖ¾Öê µÖÖ“ÖÖ ×¾ÖÃÖŸÖÖ Ã¾Ö¹ý¯ÖÖŸÖ आढावा यापुस्तकात घेतलेला आहे. तसेच एक आधुनिक राज्य म्हणून भारताच्या दक्षिण आशियातील प्रादेशिक एकात्मीकरण प्रक्रियेसंदर्भात या पुस्तकामध्ये भर देण्यात आला आहे. शीत युद्ध समाप्तीनंतरच्या काळामध्ये सार्क मधील भारताची भूमिका ही काही †¿ÖÖ ´ÖÖ¾ÖÖôÖ –ााली आणि त्याचे परिणाम हे सार्कमध्येच उपप्रादेशिक संघटनेच्या निर्मीती मध्ये पाहवयास मिळतात. त्याचा एक आराखडा या पुस्तकाच्या समीक्षणातून जाणवतो.[2]

बी.सी.उपरेती यांनी सन २००० मध्ये संपादित केलेल्या आणि कलिंगा पब्लीकेशन न्यु दिल्ली यांनी प्रकाशित केलेल्या 'सार्क : डायनॅमिक्स ऑफ रिजनल कोऑपरेशनइन साऊथ एशिया : भाग -1ú' या पुस्तकातुन सार्क "µÖÖ Ã¾Ö¹ý¯Ö, ¾µÖÖ¯ÖŸÖß †ाणि दृष्टिकोनांची चर्चा करणµÖÖŸÖ †Ö»Öß †ÖÆê. आणि त्या"Öी ४ प्रकरणातुन विभागणी करुन त्यातुन १८ वेगवेगळ्या विचारवंत अभ्यासकांच्या संशोधनपर साहित्याचा सखोलतेने उलगडा केलेला दिसून येतो. यामध्ये प्रामुख्याने दक्षिण आशियातील प्रादेशिक संघटना, उपप्रादेशिक संघटना, सार्कचा उदय आणि सार्कच्या सहभागी राष्ट्रांच्या भूमिकेची मांडणी करण्यात आली आहे. या मांडणीत अधिक विस्ताराने भर घा»ÖŸÖÖ µÖÖ¾Öß या उद्देशाने संशोधकाने भारत आणि सार्क या अभ्यास विषयास हात घालण्याचा हा प्रयत्न आहे.[3]

याच वर्षी बी.सी.उपरेती यांनी याच पुस्तकाचा भाग २ प्रकाशित करुन सहा प्रकरणे व चौदा उपप्रकरणात विभागून सार्कच्या जागतिक स्वरुपाबरोबरसार्क"µÖÖ ¯Öभावी कार्यपध्दतीवर

प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. मुक्त व्यापाराचा सार्क सदस्य राष्ट्रांना उपयोग, साप्ता आणि साफ्ता यांची उपयुक्तता, जागतिकीकरणाच्या शर्ततीत सार्कने जागतिक व्यापार व उद्यमामधµÖê ‘ÖÖŸÖलेली भर आर्थिक घटकातील समतोल राखण्याच्या दृष्टीने सार्कचे प्रयत्न, वाढत्या लोकसंख्येमुळे निर्माण –ÖÖ»Ö»ÖÖ सर्वदूर संकटे यावर मात करण्यासाठी सार्कची भूमिका प्रस्तुत काळात संसूचन, वि–ान आणि तंत्र–ान यांच्यात समन्वय प्रस्थापित करण्याच्या हेतूने सार्क“ÖÖ असलेला दृष्टिकोण यांची सांगड घालण्याच्या दृष्टिने व त्यासंबंधी अभ्यासपूर्वक नवमताची मांडणी करण्याच्या कामी संशोधकाने त्यातील त्रुटी दूर करण्याचा हेतूने हे संशोधन आरंभीले आहे.[4]

‘सार्क अँड सुपर पॉवÃÖ’ हे १९९८ मध्ये वंदना मोहला यांनी लिहीलेले आणि दीप आणि दीप पब्लिकेशन, दिल्ली येथून प्रकाशित –ालेले पुस्तक सार्क×¾ÖÂÖµÖÖ –ानभांडारात भर घालणारे आहे. १९८५ मध्ये भारत, पाकिस्तान, श्रीलंका,भूतान, नेपाळ, मालदीव व बांगलादेश या भिन्न भिन्न संस्कृतीच्या वारस्यातून अस्तित्वात आलेल्या सार्कच्या विविध अंगाची चचा प्राध्यान्याने येथे करणµÖÖŸÖ †Ö»ÖÖ †ÖÆê. ×›ÃÖ²Ö¸ü 1985 ´Ö¬µÖê ×–ÖµÖÖ-˜¸ü-रहेमान यांच्या प्रेरणेने स्थापना –ाल्यानंतर दक्षिण आशियातील प्राप्त परिस्थितीचा आढावा घेण्यात आला आहे सार्कच्या विविधांगी †³µÖÖÃÖÖ²Ö¸üÖ²Ö¸ü“Ö सार्कच्या १९९५ पर्यंतच्या परिषदेच्या कार्याचा आढावा मांडला आहे. त्याच बरोबर सार्क आणि अमेरिका व रशिया यांच्या संबंधाचा सार्कच्या कार्यप्रणालीशी येणारा संबंध हा या अनुषंगाने महत्वाचा असल्याने या पुस्तकातील संदर्भाने अभ्यासकास ते उपयुक्त ठरणारे आहे.[5]

‘सार्क : साप्ता टु साफ्ता’ - हे गुप्ता अंशुमन यांनी लिहीलेले व जानेवारी २००२ मध्ये शिप्रा पब्लिकेशन ने प्रकाशित केलेले पुस्तक सार्क देशांतर्गत व्यापार व उद्यमाविषयी असलेल्या संबंधावर प्रकाश टाकते. सार्क संघटन मजबूत करण्याच्या दृष्टीने अंतर्गत व बÖÖÊ व्यापारीसंबंध वाढविणµÖÖ¾Ö¸ü सार्क सदस्य राष्ट्रांचा भर दिसून येतो. त्यामध्ये ÃÖÖ›ú अंतर्गत साप्ता आणि साफ्ता या संघटनावर विशेषत्वाने अभ्यासकाने भर दिलेला दिसतो.[6]

‘इनसायक्लोपेडीया ऑफ सार्क’ हा विरींदेर ग्रोव्हर यांचा सात पुस्तकांचा संच दीप आणि दीप पब्लिकेशन, न्यू दिल्ली यांनी प्रकाशीत केला असून त्यात भारत, पाकिस्तान, बांगलादेश, श्रीलंका, नेपाळ, भूतान आणि मालदीव या राष्ट्रांचÖÖ सार्क विषयी असलेला दृष्टीकोन विस्ताराने स्पष्ट करण्यात आला आहे. त्यात प्रामुख्याने सार्क सदस्य राष्ट्रातील घटनात्मक शासन

पध्दती आणि तेथील राजकीय परिस्थितीबरोबरच परस्परांतील व्यापार विषयक संबंधावर प्रकाश टाकला आहे.[7]

देवेंदर के. मदान यांचे ‘सार्क : ओरिजीन, डेव्हलेपमेंन्ट, प्रोग्रा´ÃÖ’ हे पुस्तक, न्यू दिल्ली येथुन दीप आणि दीप पब्लिकेशनने प्रकाशित केलेले आहे. या पुस्तकातून लेखकाने ÃÖÖकí“µÖÖ स्थापनेपासुन महत्वाचÖß कागदपत्र विषयक माहिती देण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. जे की काठमांडू येथील सचिवालयातील महत्वाच्या कार्यालयीन दस्तऐवजांच्या आधारे नमुद केले आहे. यात प्रामुख्याने सार्कच्या पहिल्या नऊ प्रमुख परिषदांमधील योजनांच्या कार्यप्रणालीचा आढावा घेण्यात †Ö»ÖÖ †ÖÆê.[8]

‘सार्क ट्रेड अँड डेव्हलेपमेंट’ हे जॉय पी.ए. लिखीत पुस्तक सार्क देशांदरम्यानच्या व्यापार विषयक महत्वाच्या अंगांना स्पर्श करणारे आहे. त्याचे प्रकाशन दिल्ली येथील दीप ॲन्ड दीप पब्लिकेशन द्वारे –ााले असुन लेखकाने सार्क सदस्य राष्ट्रांचे व्यापार विषयक मतप्रवाह, व्यापारी संबंध, व्यापाराअंतर्गत येणाऱ्या मµÖÖ¤üÖ, ŸµÖÖ¾Ö¸üß»Ö ŸÖ>ü•ÖÖ>üß ‡. “Öß ÃÖ×¾ÖÃŸÖरपणे चर्चा केलेली आहे. असे असले तरी अलिकडील जागतिकीकरणातील बदलते प्रवाह कसे राहतील याचे उत्तर हे पुस्तक वाचुन मिळत नाही.[9]

विजय शुक्ला लिखित ‘¾Ö»›ü बँक डेव्हलपमेंट ऑफ सार्क नेशन्स’ - पुस्तकातुन जागतिक बँकेच्या विविध उपक्रमातुन सार्क ÃÖ¤üÃµÖ ¸üÖÂ™Öü“µÖÖां सहभागावरील मर्यादांचा उहापोह कí¸ण्यात आला आहे. जागतिक बँकेच्या विविध धोरणांशी जुळüŸÖ-मिळते घेण्याच्या दृष्टीने सार्क ÃÖ¤üÃµÖ ¸üÖÂ™Öü“µÖÖां असलेल्या दृष्टीकोनावर देखील यात भर दिला असून त्यातुन सार्कसदस्यांचे आर्थिक प्रश्न अनुत्तरीतच राहील्याचे वाटतात.[10]

देवेंद्र के दास यांचे ‘सार्क : रिजनल को-ऑपरेशन ॲन्ड डेव्हलपमेंट’ ü Æü ¤üß¯Ö ॲन्ड दीप पब्लिकेशनच्या संग्रहातील आणखी एक दर्जेदार पुस्तक असून सार्क गटांतर्गत व्यापार व सामाजिक तसेच राजकीय बाबींचे चित्रण करणारे आहे. त्याचबरोबर या पुस्तकातून आर्थिक, व्यावहारिक दृष्टीकोन, त्यांच्यातील सहकार्याची शक्यता, अडथळे, संरचनात्मक समन्वय तसेच त्या अनुषंगाने उद्‌भवणारे प्रश्न मांडण्याचा प्रयत्न –ÖÖ»Ö»ÖÖ ×¤üÃÖŸÖÖ.[11]

‘³ÖÖ¸üŸÖßµÖ ¸üÖ•Öनीतिकाअन्य देशोंपर प्रभाव’या डॉ. डी. एस. यादव यांनी लिहीलेल्या आणि डिस्कव्हरी पब्लिशिंग हाऊस प्राईवेट लिमिटेड, न्यु दिल्ली, २०११ या पुस्तकातुन सार्कचा प्रमुख सदस्य असलेल्या भारताच्या राजकीय धोरणांचा अमेरिका, रशिया, चीन या प्रमुख राष्ट्रांवर नेमका काय परीणाम होताना दिसुन येतो तसेच सार्क ÃÖ¤ÃµÖ ¸üÖÂ™ÒüÖ»Ö ‡ŸÖ¸ü ÃÖ¤ÃµÖ ¸üÖÂ™Òü¾Ö¸ü देखील भारतीय परराष्ट्रीय धोरणाचा सर्वसाधारणपणे कसा प्रभाव राहीला आहे याची साधक बाधक चर्चा करण्यात आली आहे. मात्र प्रभावी क्षेत्राच्या बाबतीत इतर राष्ट्रांची तर अमेरिका व रशिया-चीन इ. तुलनेत भारताची उदासिनता का दिसून येते याचे समर्पक उत्तर मिळत नाही.[12]

‘†ÓŸÖ¸ü¸üÖÂ™ÒßµÖ ÃÖ²Ö¬Ö’हे डॉ. शैलेंद्र देवळाणकर लिखीत विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, २०१० येथुन प्रकाशित –ालेल्या पुस्तकातुन देवळाणकर यांनी आंतरराष्ट्रीय स्वरुपाच्या ´ÖÆüŸ¾ÖÖ“µÖÖ †¿ÖÖ विविध विषयांना स्पर्श केलेला आहे. त्याच बरोबर आंतरराष्ट्रीय स्वरुपाचे विविध प्रश्न सोप्या पध्दतीने मांडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. हे सर्व प्रश्न भारताच्या बाबत अभ्यासले असल्याने त्यांचा भारताबरोबरच इतर सार्क सदस्य राष्ट्रांच्या दृष्टिने व्यापक अर्थाने अभ्यासकास उपयोग होणार आहे.[13]

डॉ. वसंत रायपूरकर यांचे ‘†ÓŸÖ¸ü¸üÖÂ™ÒßµÖ ÃÖ²Ö¬Ö’ हे पुस्तक श्री.मंगेश प्रकाशन, नागपूर, २००६ मध्ये प्रकाशित –ÖलेलेFअसून या पुस्तकातुन लेखकाने आंतरराष्ट्रीय संबंधाबाबत व्यापक दृष्टिकोण मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. याच पुस्तकातुन आठव्या प्रकरणातील क्षेत्रिय संघटना, विशेषतः सार्क आणि एशियन या दक्षिण आणि आग्नेय आशियातील राष्ट्रांच्या संघटनांचा बारकाईने अभ्यास केला आहे. जागतिकीकरणाच्या युगात जे अनेक नविन प्रश्न उद्‌भवलेले आहेत त्या प्रश्नांना सार्क सदस्य राष्ट्र सामोरे जात असतांना भारताला त्याचा कसा उपयोग होणार आहे या दृष्टिने अभ्यासकास मार्गदर्शक होणार आहे.[14]

‘इंडिया ॲन्ड इटस् नेबरर्स’या विषयावर एस.व्ही.के.टी. कला, वाणिज्य महाविद्यालय, देवळाली कॅम्प, नाशिक †ÖµÖÖ×•ÖŸÖ 2011 ´Ö¬Öß»Ö ¸üÖÂ™ÒßµÖ चर्चासत्रामधून भारत आणि भारताच्या शेजारी असलेल्या राष्ट्रांचा भारताशी असलेल्या संबंधाचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे. या मध्ये प्रामुख्याने भारत-पाकिस्तान, भारत-चीन, भा¸üŸÖ-बांगलादेश, तसेच भारत-श्रीलंका या देशांच्या संबंधावर विशेषत्वाने भर देण्यात आलेला आहे. असे असले तरी पाकिस्तान,

बांगलादेश आणि श्रीलंका या सार्क सदस्य राष्ट्रांच्या अभ्यासास अधिक महत्व दिले असल्याने अभ्यासकास आपल्या संशोधन कार्यात त्याचा उपयोग होणे साहजिकच आहे.[15]

पेमराज सारडा महाविद्यालय, अहमदनगर येथुन ‘चेंजींग पॉलीटीकल सिनॅरीओ इनÖ साऊथ एशिया इन दी ट्वेन्टी फस्ट सेंच्युरी’ या विषयावर २०११ मध्ये प्रकाशित –ÖÖ»Ö»µÖÖ ¸ÖÂ™ÎßµÖ चर्चासत्राच्या स्मरणीकेतून दक्षिण आशियातील प्रमुख राष्ट्रांचे राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, घडामोडींचे चलचित्रण साकारण्याचा प्रयत्न –ÖÖ»Ö»ÖÖ †ÖÆ. µÖÖ´Ö¬µÖ विशेषत्वाने भारताचे दक्षिण आशियातील असलेले स्थान आणि सार्क संबंधित देशांवर भारताचा निर्माण होऊ पहात असलेला प्रभाव यांच्या अभ्यासावर भर देण्यात आलेला आहे. मात्र यासंबंधात सातत्याने बदल ÆÖÝÖ असल्याने अभ्यासकाने वरील विषयाचा विस्तृत पध्दतीने अभ्यास करावयाचे आरंभीले आहे.[16]

¯ÖÖ. ¤¾Ö¸¡ ÃÖ¸¡¿Ö, ÃÖ¯ÖÖ¤ßÝÖ ‘³ÖÖ¸ÝÖ ¾Ö ÃÖß´ÖÖ¾ÖÝÖá ¤¿Ö : ¯Ö¸Ã¯Ö¸¡ ÃÖ²Ö¬Ö’ २०११ साधना पब्लिकेशन,परभणी या शोधनिबंधपर पुस्तीकेतून भारत आणि भारताच्या शेजारील विविध देशांच्या संबंधाचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे. दक्षिण आशियातील देशांशी स्वातंत्र्यानंतर भारताचा आलेला संबंध हा एकुणच दक्षिण आशियातील राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक तसेच सैन्य विषयक बाबींवर प्रभाव टाकणारा असल्याने व त्याचा या ग्रंथातून सखोलतेने अभ्यास करण्यात आल्याने संशोधकांनी त्याची उपयुक्तता अभ्यासकाच्या दृष्टिने महत्वÖÖ“Öß †ÖÆ.[17]

प्रतिमा पब्लिकेशन, अहमदनगर यांनी प्रकाशित केलेली डॉ. डी.ए. मांढरे व सहकारी यांचे ‘भारताचे परराष्ट्र धोरण व राष्ट्रीय सुरक्षितता’ या पुस्तकातुन लेखकाने भारताच्या ¯Ö¸¸ÖÂ™ÎßµÖ ¬Öोरणावर अधिक विस्ताराने वर्णन केलेले आहे. त्याचबरोबर भारताने पाकिस्तान ÃÖ²Ö¬ÖÖ“ाा प्रामुख्याने विचार केलेला आहे. या शिवाय चीन आणि इतर महासत्ता यांच्या संबंधाचाही अभ्यास केलेला आहे. भ़ÖÖ¸ÝÖाचे परराष्ट्र धोरण दक्षिण आशियातील व विशेषतः सार्क सदस्य राष्ट्रांवर प्रभाव टाकणारे असल्याने या पुस्तकाची उपयुक्तता सार्क संबंधी अभ्यासात दिसुन येते.[18]

ईर्शाद अली व तेंडुलकर डी.के. यांनी २००९ मध्ये सादर केलेल्या “Preferential Trade among the SAARC Countries : Prospects and Challenges of Regional Integration in South Asia” अभ्यासपूर्ण लेखातुन (*JOAAG*, Vol.4 No.1-२००९) दक्षिण

आशिया व उर्वरित जग यांच्या तुलनात्मक अभ्यासावर भर दिलेला आहे. यामध्ये प्रामुख्याने भूक्षेत्र, लोकसंख्या, जननदर, दरडोई उत्पन्न, साक्षरता, आर्युमान, निर्यात, आयात इ. प्रमुख विषयांचा तुलनात्मक अभ्यास केलेला आहे. याशिवाय सार्क संघटनेतील सदस्य राष्ट्रांचा वरील विÖÂÖµÖÖ“µÖÖ अनुषंगाने साकल्याने मांडणी केलेली आहे. यामध्ये होणाऱ्या बदलांचा अभ्यासपूर्ण विचार करण्याच्या दृष्टिने अभ्यासकाने सार्क ¾Ö भारत यांच्या अभ्यासावर लक्ष केंद्रित केले आहे.[19]

प्रतिमा प्रकाशन, पुणे यांचे ‘भारतीय परराष्ट्र धोरण : सातत्य आणि ÛÃ£ÖŸµÖŸÖ¸’(2007)µÖÖ डॉ. देवळाणकर शैलेंद्र लिखित पुस्तकातुन भारताच्या परराष्ट्र धोरणाबरोबरच इतर राष्ट्रांशी असलेल्या संबंधाची चर्चा करण्यात आली आहे. या पुस्तकातील तिसऱ्या विभागात भारत आणि दक्षिण आशिया या नावाने मांडणी केलेल्या प्रकरणातुन - *दक्षिण आशिया राष्ट्रांपुढील ÃÖ´ास्या, दक्षिण आशियातील लोकशाहीला अपयश*, *भारतासाठी समस्या, दक्षिण आशियावर शस्त्रास्त्र स्पर्धेचे सावट, दक्षिण आशियाचे अण्वस्त्रीकरण, दक्षिण आशिया शांतता प्रक्रिया भारतासाठी उपकारक, दक्षिण आशियाई विभागीय सहकार्य संघटना (सार्क), सार्क : विभागßµÖ सहकार्यावर नवा प्रकाश, सार्कसंबंधी पाकिस्तानची भूमिका, सार्कचा खडतर मार्ग, साŸÖÖ : Ã¾Ö1ý¯Ö आणि उद्दिष्टे,* इ.विषयास प्राधान्य दिलेले आहे. याशिवाय भारत-पाकिस्तान, भारत-श्रीलंका, भारत-नेपाळ संबंधाची विस्ताराने चर्चा केलेली आहे.[20]

‘International Relations’, प्रकाशक- BOOKHIVE, New Delhi µÖÖ ग्रंथातुन ३१ व्या प्रकरणात दक्षिण आशियातील सहकार्य आणि संघर्ष यांचा समग्र अभ्यास करण्यात †Ö»Ö»ÖÖ †ÖÆê. Ÿµ ÖÖ´Ö¬ये प्रामुख्याने भारताचे इतर सार्क सदस्य राष्ट्रांशी अÃÖ»Ö»µÖÖ ÃÖ²Ö¬ÖÖ¾Ö¸ ³Ö¸ देण्यात आलेला आहे. सीमा तसेच सुरक्षेच्या प्रश्नांवरुन निर्माण होणारे संघर्ष भारताच्या दृष्टिने नवीन नाहीत. मात्र कालानुरुप त्यामध्ये होणारा बदल अभ्यासणे हे अभ्यासकाच्या दृष्टिने महत्वाचे †ÖÆê.[21]

प्रकाश चंद्रा यांच्या ‘International Relations’या विकास पब्लिशिंग हाऊस प्रा.लि. नवी दिल्ली येथून प्रकाशित –ालेल्या पुस्तकातून परराष्ट्र धोरण आणि प्रमुख शक्तीस्थाने तसेच प्रादेशिक संस्थांचा अभ्यास या दोन विभागातून मांडण्यात आलेल्या अभ्यासपूर्ण लेखातुन भारताबरोबरच इतर प्रमुख देशांच्या परराष्ट्रीय धोरणाचा अभ्यास करण्यात आल»ÖÖ †ÖÆê. ¤ÃÖ·µÖÖ

भागातील १३ ते १६ या प्रकरणातुन दक्षिण आशियाशी संबंधीत असणाऱ्या राजकीय, सामाजिक व आर्थिक घटकांची चर्चा करण्यात आलेली आहे.[22]

एम.आर.बिजू लिखित New Horizons of INDIAN FOREIGN POLICY (2007) Authorspress, New Delhi - पुस्तकातुन भारताच्या इतर राष्ट्रांशी आलेल्या संबंधाचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे. भारताचे शेजारील राष्ट्र आणि सार्क संघटनेतील सदस्य असलेल्या नेपाळ या राष्ट्राशी असलेल्या संबंधाची ११ व्या प्रकरणात सखोलाने चर्चा करण्यात आलेली आहे. याशिवाय भारतासारख्या लोकशाही प्रधान राष्ट्राला भविष्यातील विविध प्रश्नांना समोरे जाण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या धोरणांची आखणी करण्याचे आव्हान निर्माण –ÖÖ»Ö»ो असतांना त्यावर उपाय म्हणून अभ्यासकाच्या दृष्टिने महत्वाचे आहे.[23]

गोयल पब्लिशिंग हाऊस, मीरत (१९९७) 'INTERNATIONAL RELATIONS' हे श्रीवास्तव एल.एस. व जोशी व्ही.पी. लिखीत पुस्तकातुन आंतरराष्ट्रीय Ã¾Ö1ý¯ÖÖ“µÖा महत्वाच्या प्रश्नांची चर्चा करण्यात आली आहे. याच पुस्तकातुन दुसऱ्या भागातील ११ व्या प्रकरणातुन सार्क विषयक महत्वाच्या अंगाची साधक बाधक चर्चा करण्यात आली आहे. या शिवाय सदस्य राष्ट्रांदरम्यान –Öलेल्या महत्वाच्या परिषदांचे अवलोकनही करण्यात आलेले आहे. अभ्यासकाच्या दृष्टिने हा भाग महत्वपूर्ण असल्याने त्याची चिकित्सा करणे क्रमप्राप्त आहे.[24]

परांजपे श्रीकांत (१९८५) 'INDIA AND SOUTH ASIA SINCE 1971'µÖÖ पुस्तकातुन भारत आणि दक्षिण आशिया यातील विशेषतः १९७१ नंतर आलेल्या संबंधाचा चिकित्सक अभ्यास करण्यात आलेला आहे. त्यासाठी लेखकाने पाच प्रकरणात विभागणी केलेली असून त्यांची १९७१ ते १९८० व त्यानंतरच्या कालखंडातील संबंधावर भर दिलेला आहे. या अभ्यासीकेत महत्वाचा संदर्भग्रंथ म्हणून अभ्यासकाने त्याची चिकित्सा केलेली आहे.[25]

साधना : २३ ऑगस्ट, २००८ या साप्ताहिकातुन 'भारत आणि भारताचे शेजा¸ß' या टिकेकर मनीषा यांच्या लेखाचा समावेश करण्यात आलेला आहे. या लेखातुन अलिकडील दशकात भारताचे भारताशेजारील विशेषतः सार्क सदस्य राष्ट्रांशी आलेल्या सामाजिक,राजकीय,आर्थिक व सांस्कृतिक बदलत्या संबंधाचा अभ्यासपूर्वक आढावा घेण्यात आलेला आहे. सद्यःपरिस्थितीत भारताच्या सार्क सदस्य राष्ट्रांशी आलेल्या संबंधांचा अभ्यास

अभ्यासकाच्या दृष्टिने महत्वाचा असून या लेखास चिकित्सक अभ्यासात समाविष्ट करण्यात †Ö»Ö»Ö †ÖÆê.[26]

समाज प्रबोधन पत्रिका ऑक्टोंबर-×>ÃÖ2Ö¸ 2008 या त्रैमासिकातुन शीतयुध्दोत्तर भारतीय परराष्ट्र धोरण या मुख्य मथळयातुन भारताच्या दूरगामी परराष्ट्रीय धोरणाचा समर्पक असÖ आढावा घेण्यात आलेला आहे. यासाठी विविध अभ्यासकांचे अभ्यासपूर्वक मते नोंदविण्यात आलेले आहेत. या मध्ये प्रामुख्याने दक्षिण आशियातील अंतर्गत सुरक्षा बाबत प्रा.डॉ. देवळणकर शैलेंद्र यांनी बड्या राष्ट्रांपासून दक्षिण आशियातील राष्ट्रांना असलेला धोका ओळखून व तो महागडा ठरण्याअगोदर दक्षिण आशियाई राष्ट्रांनी पुन्हा एकवार साम्राज्यवादी शक्ती व दहशतवादी संघटनांकडून अंर्तगत सुरक्षा व सार्वभौमत्वावर होणारा घाला रोखण्यासाठी आपआपले परराष्ट्र धोरण शह-काटशहाच्या राजकारणातील एक हत्यार होणार नाही असा जो मोलाचा संदेश दिलेला आहे त्यातुन अध्यासकाला आपल्या संशोधन कार्यात भारताच्या सामर्थ्यांचा शोध घेता येणे शक्य †ÖÆê.[27]

वरील पुस्तक समीक्षणातून असे आढळून येते की, सार्क आणि भारताची सार्क मधील भूमिका यांच्यावर सांगोपांग चर्चा करण्यात आलेली आहे. मात्र भारताच्या सार्क मधील भूमिकेचे चिकित्सक विश्लेषण हे अभावानेच आढळते. त्याच बरोबर सार्कमधील भारताच्या भूमीकेबाबत इतर सार्क ÃÖदस्य देशांनी कोणती प्रतिक्रिया नोंदवली किंवा त्यांचे मत जाणून घेण्याचा प्रयत्न या पुस्तकामध्ये दिसून येत नाही.

आजपर्यंत उपलब्ध व प्रकाशित साहित्यामध्ये भारताचÖ आर्थिक व राजकिय योगदानावर भरपूर लिखाण –ाले आहे. मात्र सांस्कृतिक व सामरिक क्षेत्रामध्ये भारताचे सार्कदेशासाठी असलेल योगदान विशेषतः २००७ साली अफगानिस्तान सदस्य देश–ाल्यापासून भारताने अफगानिस्तानला केलेली मदत याचा टिकात्मक अभ्यास होणे गरजेचे आवश्यक आहे त्यामुळे नियोजित प्रबंधामध्ये उपलब्ध साहित्यामध्ये असलेल्या त्रृटी परिपूर्ण करण्याचा एक प्रयत्न क्êá»ÖÖ †ÖÆê.

ÃÖ¤¾Ö ÃÖ“Öß

1) मुनी एस.डी., मुनी अनुराधा, (१९८४), रिजलन कोऑपरेशनइनसाऊथएशिया, नॅशनलपब्लीशींगहाऊस, नवीदिल्ली.

2) शर्मा सुमन, (२००१) '‡×›¡µÖÖ †ण्डसार्क', -ाान ¯ÖÛ²»Öकेशन, नवीदिल्ली.

3) उपरेती बी. सी. (२०००), (संपा.) सार्क : डायनॅमीक ऑफ रिजनल को-ऑपरेश इन ÃÖÖ‰Ìú£Ö ‹×¿ÖµÖÖ-भाग १, कलिंगापब्लीकेशनन्युदिल्ली.

4) उपरेती बी. सी. (२०००), (संपा.) सार्क : डायनॅमीक ऑफ रिजनल को-ऑपरेश इन ÃÖÖ‰Ìú£Ö ‹×¿ÖµÖÖ-भाग २, कलिंगा पब्लीकेशन न्यु दिल्ली.

5) मोहला वंदना (१९९८) 'ÃÖÖकं †›ÃÖ¯Ö¸¡¯ÖÖ¾Ö¸ÃÖ',दीपआणिदीपपब्लिकेशन, ×¤»»Öß.

6) गुप्ता अंशुमन (२००२), सार्क : ÃÖÖ¯ÖÖ™ÃÖÖ°ÖÖ, ×¿Ö¯ÖÖ ¯ÖÛ²»Öकेशन.

7) ग‌ÖÖ¾Æ¸¡ ×¾Ö¸ä¤¸ (1998), इनसायक्लोपेडीया ऑफ सार्क,दीपआणिदीपपब्लिकेशन, न्यू ×¤»»Öß.

8) ¤×¾Ö¤¸¡ कं. मदान (१९९७),सार्क : ओरिजीन, डेव्हलेपमेंन्ट, प्रोग्रॅम्स, ¤ß¯Ö आणिदीप पब्लिकेशन, न्यूदिल्ली.

9) •ÖÖµÖ ¯Öß.‹. (1997), ÃÖÖकं™›¡†›¡›¾Æ»Ö¯Ö´Ö™, दीप आणि दीप पब्लिकेशन, न्यू ×¤»»Öß.

10) ¿ÖŒ»ÖÖ ×¾Ö•ÖµÖ(1998),वर्ल्डबँकडेव्हलपमेंट †Ö±Ìú ÃÖÖर्कनेशन्स, दीपआणिदीप पब्लिकेशन, न्यूदिल्ली.

11) ¤ÖÃÖ ¤Ø¾Ö¦¡ कं (1997),सार्क : रिजनलको-†Ö¯Öरेशन अॅन्ड डेव्हलपमेंट, दीप अॅन्ड दीप ¯ÖÛ²»Öकेशन, न्यू दिल्ली.

12) ›Ö. µÖÖ¤¾Ö ›ß. ‹ÃÖ.(2011), भारतीय राजनीति काअन्यदेशÖ¯Ö¸¡ ¯Ö³ÖÖ¾Ö, डिस्कव्हरी पब्लिशिंगहाऊसप्राईवेटलिमिटेड, न्युदिल्ली.

13) ›Ö. ¤¾Öôणकर ¿Ö»Ö¦(2010), †ÖŸÖ¸¸ÖÂ™ßµÖ ÃÖ²Ö−Ö, ×¾Ö‡Ö²ÖŒÃÖ¯ÖÛ²»Ö¿ÖÃÖ, औरंगाबाद.

14) ›Ö. ¸ÖµÖ¯Ö¸¡कं¸¡¾ÖÃÖÖŸÖ (2006), '†ÖŸÖ¸¸ÖÂ™ßµÖÃÖ²Ö−Ö' ÚÁÖß. मंगेशप्रकाशन, नागपूर.

15) एस.व्ही.के.टी कॉलेज(२०११)(संपा..स्मरणिका), इंडिया अॅन्ड इटस् नेबÃÖ, ¤¾Öô»Öß कॅम्प, नाशिक .

16) सारडा कॉलेज, अहमदनग्Ö¸¡ 2011)(ÃÖ¯ÖÖ.-स्मरणिका), 'चेंजींगपॉलीटीकलसिनॅरीओइन

साऊथएशियाइनदीटेन्टीफस्टसेंच्युरी’.

17) देवरे सुरेश(२०११)(संपा.), भारत व सीमावर्ती देश : परस्पर संबंध,साधना ¯ÖÛ²»Öकेशन,परभणी.

18) >Ö.´ÖÖœ¸ü >ß.<.(2005),भारताचेपरराष्ट्रधोरणवराष्ट्रीयसुरक्षितता, ¯ÖוֻÖ´ÖÖ ¯ÖÛ²»Öकेशन,अहमदनग¸ü.

19) ‡¿ÖÖ¤ü †»Öß ¾Ö Ÿö>ü»Öक¸ü>ß.क.(2009), Preferential Trade among the SAARC Countries : Prospects and Challenges of Regional Integration in South Asia, (JOAAG, Vol.4 No.1-2009)

20) डॉ. देवळाणकर शैलेंद्र(२००७), भारतीयपरराष्ट्रधोरण : सातत्यआणिस्थित्यंतर, ¯ÖוֻÖ´ÖÖ ¯Öकाशन, ¯Öण्Ö.

21) BOOKHIVE(Ed.)(1986),International Relations, BOOKHIVE Pub. New Delhi.

22) “Ö¦Ö ¯ÖकÖ¿Ö (1994),International Relations,विकासपब्लिशिंगहाऊसप्रा.×»Ö.नवी ×¤ü»»Öß.

23) ×²Ö•Ö <´Ö. †Ö¸ü. (2007), New Horizons of INDIAN FOREIGN POLICY Authorspress, New Delhi.

24) ÁÖß¾ÖÖÃŸÖ¾Ö <»Ö.<ÃÖ. ¾Ö •ÖÖ¿Öß ¾ÆÖß.¯Öß.(1997),INTERNATIONAL RELATIONS, गोयल पब्लिशिंग हाऊस, ´Öß¸üŸÖ.

25) ÁÖßकÖŸÖ ¯Ö¸Ö•Ö¯Ö (1985), INDIA AND SOUTH ASIA SINCE1971, RADIANT PUBLICATIONS, NEW DELHI.

26) ×™केकरमनीषा (2011),भारतआणिभारताचे शेजारी, साधना,पुणे.

27) समाज प्रबोधन पत्रिका ऑक्टोंबर-×>ÃÖ²Ö¸ü 2008

प्रकरण ४ थे

सहकार्याची क्षेत्रे : राजकीय आणि संरक्षण विषयक विश्लेषण

4.1 : प्रास्ताविक-

भारताने वसाहत वादाच्या काळात पिडीत नवस्वतंत्र राष्ट्रांच्या स्वातंत्र्य प्राप्तीत महत्वाची भूमिका निभावली होती. त्यातून अशा राष्ट्राचा एक हस्तक्षेपी गट निर्माण –ÖÖ»ÖÖ.त्यातून अशा राष्ट्रांची अलिप्ततावादी चळवळ निर्माण केली. या चळवळीचे मुळ १९४७ च्या स्वातंत्र्य संग्रामात ÆÖŸÖ. Ã¾ÖÖŸÖ¡योत्तर काळात १९५५ मध्ये नवी दिल्ली येथे –ÖÖ»ÖÖ»µÖÖ †Ö×¿ÖµÖÖ Ã Ö²Ö–ÖÖ ²ÖÖ²ÖŸÖ“Öß ÃÖ³ÖÖ आणि आशियन-अफ्रिकन परिषद बांडुग इंडोनेशिया येथे –ााली. त्यात भारत सहभागी होता. १९६१ मध्ये बेलग्रेंड येथे –ÖÖ»ÖÖ»µÖÖ ¯Ö×¸ÂÖ¤ŸÖÆß, •µÖÖŸÖ ‘ŸÖ™ÃÖ£ÖŸÖÖ “ÖôÖ¾ÖôÖß“ÖÖ ’उगम –ÖÖ»ÖÖ. ´ÖÖ¡Ö ŸµÖÖÓ¾ÖôÖß नेहरुंचा प्रभाव कमी –ााला असल्याने त्यांचा परिषदेवरील प्रभावही मर्यादित राहिला. एकोणिसशे साठ आणि सत्तरच्या दशकांत भारत आपले अंतर्गत प्रश्न सोडविण्यात व्यग्र राहिला, शेजारी»Ö राष्ट्रांशी द्विपक्षीय संबंध ×²Ö‘Ö›»Ö»Ö ÆÖŸÖ ¯Ö¸ŸÖ तटस्थ चळवळीचे सदस्यत्व टिकवून ठेवले. ही चळवळ अधिक कार्यप्रवण केली, कृतीमध्यें अमूलाग्र बदल केले. १९७९ च्या वादग्रस्त हवाना परिषदेत भारताने मवाळ गटातील राष्ट्रांबरोबर राहून "Ã´ÖÖ•Ö¾ÖÖ¤" (म्हणजे सोव्हिएत संघ) ŸÖ™ÃÖ£ÖŸÖÖ¾ÖÖ¤Ö“ÖÖ "नैसर्गिक मित्र" असल्याच्या क्यूबाचे अध्यक्ष ×±Ö›ल कॅस्टो यांच्या प्रस्तावास विरोध नोंदविला.

1980 "µÖÖ दशकाच्या आरंभी श्रीमती इंदिरा गांधीच्या नेतृत्वाखाली भारताने †×»Ö¯ÖŸÖŸÖÖ¾ÖÖ¤ß चळवळीत महत्वपूर्ण भूमिका निभावली. निःशस्त्रीकरण आणि विकास यांचा परस्पर सहसंबंधावर यावेळी भर दिला गेला. इंदिरा गांधी आणि त्यांच्या वारसदारांनी विकसनशील देशांची गाऱ्हाणी याकडे लक्ष देण्याचे त्यांनी विकसित राष्ट्रांना आवाहन केले. †×»Ö¯ÖŸÖŸÖÖ चळवळीवर इंदिरा गांधींच्या वारसदारांचा प्रभाव काहीसा सौम्य होता. त्यावेळच्या शीतµÖÖ¬¤ ×¾ÖÂÖµÖß“µÖÖ प्रश्नांऐवजी वादग्रस्त हवाना सभा १९७९ वर लक्ष वळवले. १९८३ मध्ये तटस्थ राष्ट्रांची परिषद निमंत्रित करुन या परिषदेत आपला प्रभाव वाढविला असला, तरी भारताचे सोव्हिएत संघाशी †ÃÖ»Ö»Ö घनिष्ठ संबंध आणि रशिया धार्जिणेपणा (अफगाणिस्तान आणि कंबोडिया बाबत) मुळे ³ÖÖ¸ŸÖ“ÖÖ ŸÖ™ÃÖ£ÖŸÖÖ ¯Ö×¸Â¤¾Ö¸ß»Ö ¯Ö³ÖÖ¾Ö ´ÖµÖÖÔ×¤ŸÖ –ÖÖ»ÖÖ.

शीतयुध्दाच्या अखेरीस †×»Ö¯ÝÖÝÖ³ÖÖ¤üß ¸ÖÂ™Ö“Öß “ÖôÖ¾ÖôÖ †Ö¯Ö»µÖÖ ´ÖôÖ उद्देशापासून ×¾ÖÓ“Ö×»ÖÓ¼ÖÖ –ÖÖ»Öß. †ÓŸÖ¸üÖÂ™Óüßय वादाच्या मुद्यांवरुन सदस्यांत फूट पडली. धोरणात्मक आणि संघटनात्मक वाद वाढले. १९९२ मध्यें जाकार्ता परिषदेत भारताने मध्यम मार्ग निवडला. विकसित ¸ÖÂ™ÖÓना आर्थिक मुद्यावर प्रखर विरोध न करता सहकार्यातून प्रश्नांची सोडवणूक करावी अशी ´Ö»Ö×¿ÖµÖÖ ¾Ö इंडोनेशिया या देशांसारखी भूमिका स्वीकारली. जरी जागतिक प्रश्नांवर तोडगा शोधण्यात किरकोळ भूमिका दिल्लीकरांनी घेतली असली, तरी †×»Ö¯ÝÖÝÖ³ÖÖ¤üß ¸ÖÂ™Ö“µÖÖ ¯Ö×¸ÂÖ¤üÓ¾Ö विकसनशील देशातील अर्थसहाय्य वाटप प्रश्न विकसित देशांनी मानवी हक्क संरक्षणाशी जोडला जाऊ नये हा मुद्दा मांडण्यात पुढाकार घेतला. १५ विकसनशील राष्ट्रांचा (G15)एक गट भारताने †×»Ö¯ÝÖ राष्ट्र परिषदेच्या ९ व्या बेलग्रेड परिषदेत १९८९ साली स्थापन केला, त्याच्या माध्यमातून आद्योगिक राष्ट्रांशी संवाद साधला जातो. मार्च १९९४ मध्यें G15 गटाच्या एका परिषदेचे यजमानपद भारताकडे होते.[1] या परिषदेत पंतप्रधान नरसिंह राव यांनी जागतिक खुलµÖÖ²ÖÖ•ÖÖ¸ü“Öê धोरण असतांना देखील विकसित देश विकसनशील देशांच्या व्यापारात अडथळे निर्माण करीत आहेत ही आपल्यासाठी चिंतेची बाब असल्याने नमूद केले.

4.2 भारताने ‘सार्क’ मध्यें सहभागी होण्याचे प्रभावी घटक.

शीतयुध्द काळात जगभर विभिन्न प्रादेशिक गटांमध्ये स्वतंत्र व्यापार गट होते. त्यामुळे गटागटांदरम्यान स्पर्धा निर्माण –ाली. एकमेव दक्षिण आशियामध्येच असा प्रादेशिक व्यापार गट नव्हता. कारण अशा गटबाजीला प्रदेशांतर्गत विरोधच कारणीभूत होता. दक्षिण आशियाई प्रादेशिक गट स्थापनेला दोन प्रमुख राष्ट्रें, भारत आणि पाकिस्तानचा विरोध नसेल, तरच तो अस्तित्वात येणे शक्य होते. स्वातंत्र्य प्राप्तीपासून १९८५ पर्यंत या दोन राष्ट्रात तीन युध्द –ÖÖ»Öß. तोच प्रादेशिक गट स्थापनेतील खरा अडसर होता. परस्परांचे शत्रू असलेल्या या दोन राष्ट्रांसह एखादा प्रादेशिक गट स्थापन होणे जगावेगळे आणि परंपरा सोडून जन्माला आलेले आर्थिक संघटन आहे. हे संघटन कितपत टिकेल हे देखील संशयास्पद होते. सार्क च्या स्थापनेपासूनच एक ना एक दिवस त्याचे पतन अटळ असल्याची भाकिते केली गेली. अस्तित्वात आल्यापासून आजतागायत सार्कची कामगिरी उत्साहवर्धक नव्हती. दक्षिण आशियात परस्पर संबंधाचे ताणतनाव तेंव्हाही होते

आजही आहेत. म्हणूनच, तिसऱ्या जगातील इतर कोणत्याही प्रदेशांच्या तुलनेत दक्षिण आशिया प्रदेशाची प्रगती मंदगतीने होत †ÖÆ.[2]

एखाद्या प्रादेशिक सहकार्य गटात मित्रांऐवजी शत्रूच एकत्र आणले तर त्यांच्यात परस्पर सहकार्य भावना किमान राहील हा सार्कचा अनुभव आहे. अशा प्रदेशातील संघटन कसे असावे या बाबतची संकल्पना मांडलेले साहित्यही उपलब्ध नाही. इतर प्रदेशांशी तुलना करता 'सार्क' संघटन कोणकोणत्या बाबतीत वेगळे आहे याचे विश्लेषण करतांना समन्वयासाठी कोणती तत्वे आवश्यक असतात आणि संघर्षाचे मुद्दे कोणते असतात ते लक्षात घ्यावे लागते. दुर्दैवाने अशा प्रकारचे आढावा घेणारे सिध्दांत किंवा वर्णनात्मक विश्लेषणही उपलब्ध नाही. अस ÃÖ¾Ö×ÛúÂÖ प्रादेशिक संघटन कसे असावे यावर व्यापक राज्यशास्त्रीय सिध्दांत अस्तित्वात आहेत. आणि तोच दक्षिण आशियायी एकात्मतेचे वर्णन करु शकेल.[3] जर दक्षिण आशियाचे प्रादेशिक संघटन एक प्रभावी व्यासपीठ बनावयाचे असेल तर त्यासाठी राष्ट्राराष्ट्रामधील ताणतणाव कमी करावे लागतील. त्यातून शत्रु पक्षाना एकत्र आणुनही त्यांचे सहकार्य कसे मिळवावे नेतृत्वाच्या लक्षात येईल. वादग्रस्त मुद्दे वेगळे काढता येतील. ज्यावर संघटनेबाहेर वादपक्ष×ÿÖ असलेल्या राष्ट्राना द्विपक्षीय चर्चेतून ते ÃÖÖê›ü¾ÖÖµÖÖ µÖÖ¾ÖÖß»Ö.

पारंपारिक शत्रुना प्रादेशिक संघटनांनी सामावून घेतल्यानंतर त्यांचा चर्चासहभाग मिळविण्यात प्रणाली विषयक अनेक समस्या निर्माण होतात. त्यातील सर्वात कठीण ÃÖ´ÖÃµÖÖ †ÃÖÖ¾Ö 'तणावमुक्ती'. संघर्षाऐवजी समन्वय किंवा तडजोड प्रक्रिया स्विकारल्यामुळे समन्वय घडवू शकतो. ही प्रक्रिया अवघड असली तरी असाध्य नसते. संघर्षाच्या वेळी एखादी मध्यस्थ संस्था समन्वय साधू शकते. तो साधतांना गैरसमज आणि कोणत्याही पक्षातून युध्दाची घोषणा होणार नाही. µÖÖ ¿ÖŒµÖता किमान होतील अशी व्यवस्था करावी लागेल. जरी अशा संस्था अस्तित्वात नसल्या तरी तणाव कमी करु शकणारी इतर माध्यमे आहेत. उदा. ›ü¾ÖÃÖ¯µÖÖ ¤ü¿ÖÖ¾ÖÖß»Ö ´Ö¬µÖÃ£Ö †£Ö¾ÖÖ ^³µÖ देशातील राजदूतांकरवी तडजोड करणे, याबाबतीत प्रादेशिक संघटन देखील आंतरराष्ट्र संदेश वहनातून लोकमत प्रभावीत करुन विरोधाची तीव्रता कमी करु शकते. प्रतिकूल जनमत अनुकूलतेकडे वळवू करते. जेंव्हा प्रादेशिक संघटनांच्या कार्याचे मूल्यांकन केले जाते तेंव्हा शत्रू राष्ट्रांच्या तडजोडी घडविण्यात त्यांची किती शक्ती आणि वेळ खर्ची पडला ते मोजणे कठीण असते. इतक्यावरही कधी कधी अशी परिस्थिती निर्माण होते, जी प्रादेशिक संघटनांच्या आवाक्या बाहेर

असते. सहाजिकच प्रदेशातील लोकांचे जीवनमान उंचावण्याचा संघटीत प्रयास अपूरा पडतो. जर संघर्ष मिटविण्यातील संघटनेचे वेळ आणि सÖ´ÖÛ£µÖ ¾ÖÖ“Ö»Ö ŸÖ¸ü त्यातून विकास कार्ये वाढू शकतात. ŸµÖÖ´ÖÖôê लोककल्याणात भर पडू शकते.

†ÖŸÖ¸üÖÂ™ÒßµÖ सहकार्याचे परिणाम दोन प्रकारचे असतात. एक अल्पकालीन आणि दुसरे दिर्घकालीन. अल्पकालीन हस्तक्षेपाचे साधन म्हणुन वार्षिक परिषदा भरविल्या जाव्यात- ŸµÖÖŸÖ राष्ट्र प्रमुखांना निमंत्रित केले जावे.[4] या परिषदांमुळे तणाव निवळणारा संवाद सुलभ होतो. शत्रु राष्ट्रात युध्द सुरु होण्याचा धोका टळतो. समस्या व्यापक असेल परंतु दिर्घ काळाचा विचार करता ती महत्वाची असेल तर लोकमत अनुकूल बनविणे आणि त्यासाठी प्रादेशिक संघटनांनी पुढाकार घेणे आवश्यक असते. मात्र ही प्रक्रिया दिर्घकाळ चालणारी असते. प्रदेशांर्तगत वाद मिटवण्यासाठी ²ÖÆü¸üÖÂ™Òßय लवाद नेमणे यामुळे शत्रुराष्ट्रांमध्ये सन्मान्य तडजोड घडू शकते. याही पेक्षा आधुनिक उपाय म्हणÖ•Ö ¯Ö¤üÖ¿Ö ²ÖÖÆü¸üß»Ö ¡ÖµÖस्थांचे गैरसमज दूर करणे आणि परस्पर सहकार्य करण्याची भावना निर्माण करण्यासाठी मध्यस्थी चा आधार घेणे.[5] दक्षिण आशियातील राजकारण धर्मावरुन होते. निराळ्या शब्दात ते धर्माचे राजकारण करतात. आणि तरीही तो संघर्ष मिटवणे संबंधित राष्ट्राचे सरकार आणि प्रादेशिक संगठन या दोघानांही शक्य होत नाही. दक्षिण †Ö׿ֵÖÖŸÖß»Ö ¸üÖÂ™Òü´Ö¬µÖê सातत्याने कुरबूरी होतात आणि शेजारी»Ö राष्ट्रातील लोकमत त्यात भर घालते. तरी देखील प्रत्येक राष्ट्र लोकांना यथाशक्ति शेजार धर्माची शिकवण ¤êते. एकीचे बळ त्यांचा आत्मविश्वास वाढविल किंवा सैन्यबळाच्या बाजूने विचार करता शक्यतो त्याचा वापर करायचा नाही असेच धोरण भारत आणि पाकिस्तान यांनी जोपासले आहे. जरी प्रादेशिक संगठणात सुरक्षेचा प्रांत आर्थिक सहकार्यापेक्षा कठिण मानला जात असला तरी आशिया खंडातील बहूतेक देश सुरक्षेबाबत पूर्णपणे स्वतंत्र आहे. काही राज्यात निरंकूश राजसत्ता आहे.[6] आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील अनेक क्षेत्रात उदाहरणार्थ गट आणि सार्क यातील सहभागाबाबत सभासद राष्ट्रांची विरोधाची तीव्रता किमान असते. म्हणूनच सार्कची निर्मिती एक आर्थिक सत्ता म्हणून सदस्य देशांच्या दरम्यान परस्परहित संबंध जपण्याची भावना निर्माण करु शकेल. सैन्यबळ आणि आर्थिक विषµÖ µÖÖ ²ÖÖ²ÖŸÖßŸÖ ´ÖŸÖ³Öê¤ü असले तरी ते संघर्षाचे मूळ कारण नाही. फक्त धार्मिक भावनांमुळे निर्माण होणारे संघर्ष सभासद रार्ष्ट असह्य आहे. परंपरेने प्रादेशिक सहकार्य घडवून आणि प्रदेशांतर्गत संघर्ष मिटवण्यात दोन मार्ग अवलंबिले गेले. एक परस्पराविरुध्द सैन्यबळाचा वापर न करणे आणि दुसरा सांस्कृतिक आदान-

प्रदान वाढविणे. आणि आर्थिक देवाण घेवाण वाढवणे. त्यातल्यात्यात आर्थिक एकात्मता चांगल्या प्रकारे साध्य –ाली. ती संख्यात्मक असल्या´ÛÔ वाढ मोजता येते. सांस्कृतिक विषयात मात्र त्याची व्याख्या करणे आणि त्यातील संघर्ष प्रबंध भाग ओळखून समन्वय साधणे कठीण असते. सैन्य सुरक्षेतील आत्मविश्वास उभारण्याचेउपाय सदस्य राष्ट्रांचे समाधान करणारे ठरु शकते. छोट्या राष्ट्रांना मोठ्या राष्ट्रांनी केलेली सैन्य मदत हवीच असते. मोठी राष्ट्र प्रसंगी ती चटकन देऊही शकतात. असे अनेक उपाय करुन दक्षिण आशियातील सदस्य राष्ट्रांदरम्यान संघर्ष व्यवस्थापन केले जाऊ शकते. भारतासह सार्कमधील सात राष्ट्रांचा समूह भारताची १०० कÖ™Öपेक्षा अधिक लोकसंख्µÖÖ आणि ´ÖÖ»Ö¤üß¾ÖचÖी लोकसंख्या •Ö´ÖÖ´Ö 1,10,000 ‡ŸÖ–ÖÖß ¯Ö“Ö> ŸÖ±üÖ¾ÖŸÖ लोकसंख्य´Ö¬µÖ †ÖÆê. ह्यापैकी मूलभूत राजकीय मतभेद असलेले देश भारत आणि पाकिस्तान आहे. ही उभय राष्ट्रे परस्परांना सतत धमकावत असतात.[7] भारतीय सैन्याला सामोरे जाण्याची क्षमता दक्षिण आशियात फक्त पाकिस्तानकडे आहे. तरीही सदस्य राष्ट्र भारताच्या आर्थिक आणि राजकीय हितसंबंधांना बाधा आणू शकतात. त्यांचे विदेश धोरण आणि अंतर्गत धोरण देखिल प्रभावित करु शकतात. "ोट्या राष्ट्रांच्या विरोधामुळे भारत सार्कवर प्रभुत्व सादर करु शकलेला नाही.[8] "Ö™¶Ö ¸ÖÂ™Ö“Öß µÖÖŸÖß आहे खरी, पण त्यांचे एकत्रित बळ भारताच्या आर्थिक आणि सैन्य बळाच्या जवळपासही नाही. तरीही जागतिक शीतयुध्दानंतरच्या काळात पश्चिमेकडील शक्ती भारतीय महासत्तेला क्षीण करण्याचा एकही मार्ग सोडत नाही. वरकरणी पाहता एक लोकशाही देश म्हणून भारताचे कौतूक ÆÖŸÖ. ¯Ö¸ü¿ÖÖŸÖÖß»Ö ‡ŸÖ¸ü ¸üÖÂ™ü †ÛÃ£Ö¸ü सैन्य बळाच्या प्रभावा खाली आहेŸÖ. विदेशी सत्तांना एक संघर्षविहीन प्रदेश म्हणून दक्षिण आशियाई संघटनेचे अस्तित्व हवे आहेत.[9] ³ÖÖ¸üŸÖÖµÖ †£Ö¾µÖ¾ÖÃ£Ö“Ö सापेक्ष स्वावलंबन आणि त्याचे स्वतंत्र विदेश धोरण इतर कोणत्याही राज्यापेक्षा विदेशी प्रभावापासून अलिप्त ठेवते. भारतामध्ये सार्ककडे वळू शकणारा विदेशी निधीचा प्रवाह खंडीत करण्याची क्षमता आहे. या क्षमतेचा भारत सार्कमधे सत्तानियंत्रण घडˆवण्यासाठी वापर करु शकेल असेही भय आहे. मात्र अलिकडील आर्थिक सुधारणांमुळे भारताच्या या स्वातंत्र्यावर बंधन µÖŸÖÖß»Ö †ÃÖ ¾ÖÖ™üŸÖ. ¿ÖßŸÖµÖ¬¤üÖ“ÖÖ ¿Ö¾Ö™ü –ाल्यामुळे दक्षिण आशियाई प्रदेशात विदेशी गुंतवणूकीचे आकर्षण कमी होईल †ÃÖ ¾ÖÖ™üŸÖ.

सार्क राष्ट्रांतर्गत विभिन्न राजकीय आणि आर्थिक हिमसंबंध असल्यामुळे सदस्य देश ¯ÖÖ¤ü×¿Öाक वादात दोन दृष्टिकोन स्वीकारतात. कार्यात्मक दृष्टिकोन जो भारताने पुरस्कृत केला आहे.

या दृष्टिकोणात प्रदेशात शांतता आणि सुरक्षितता , आर्थिक आणि सामाजिक विकास आणि प्रदेशात सांस्कृतिक समन्वय राहील या भूमिकेतून सार्क कडे पाहतात. पाकिस्तान, श्रीलंका आणि इतर »Öहान राज्य शस्त्रबंदीवर अधिक भर देतात. भारताचा भर आर्थिक क्षमता वाढविण्यावर आणि आर्थिक एकीकरणाचे फायदे मिळवण्यावर आहे. सांस्कृतिक आघाडीवर मात्र प्रत्येक राष्ट्रांना आपल्या परंपरा, संस्कृति जपाव्यात. एक मोठा गट भारताच्या संरक्षण खर्चावर मÖÖ¤Ö ‘ÖÖ»ÖÖ¾ÖÖ †ÃÖ ÃÖ“Ö¾ÖÖŸÖÖ.[10] हे मतभेद सार्कला आर्थिक सहकार्याच्या कामास प्रतिबंध करणारे नाही. सर्वांच्या सामूहिक हिताच्या प्रश्नाबाबत सदस्य राष्ट्रÖ“ÖÖ ÃÖÆ´ÖŸÖß †ÖÆê.

दक्षिण आशियातील प्रादेशिक सहकार्य निर्माण करण्याबाबत भारताकडे असलेल्या क्षमता आणि त्यावरील मर्यादांची चर्चा हे संघटन अस्तित्वात येण्या अगोदर १९८३ पासून होत असे. जरी दक्षिण आशियाई प्रदेशात भारताचे स्थान आगळेवेगळे असले तरी शत्रुराष्ट्रांची उपस्थिती हा ही घटक त्याच्या जोडीला आहे. सर्वाधिक मोठा आकार, मध्यवर्ती स्थान आणि आर्थिक क्षमता दक्षिण आशियाई प्रदेशात भारताकडे नैसर्गिक नेतृत्वाची भूमिका येईल असे आहे. हे न खपणारी राष्ट्रे याच ¯Ö¤¿ÖÖŸÖ †ÖÆêŸÖ.[11]

सद्यःस्थिती एका प्रादेशिक संघटनेच्या तुलनेत सार्क संघटन फारसे प्रभावी ठरलेले नाही. कृषी, ग्रामीण विकास, वाहतूक, संदेशवहन, हवामान, आरोग्य आणि लोकसंख्या नियंत्रण, ¯ÖÖÃ™»Ö ÃÖê¾ÖÖ, ×¾Ö–ान आणि तंत्र–ज्ञान, संस्कृति आणि क्रीडा, विकासातील स्त्रियांचे योगदान, अंमली पदार्थांची तस्करी आणि नियंत्रण आणि दहशतवादाचे नियंत्रण इत्यादि विषय सार्क संघटनेच्या कार्यकक्षेत आहेŸÖ. परंतु संघटनात्मक राष्ट्रांचा परस्परावरील अविश्वास आणि हितसंबंधांचा अभाव µÖÖ´ÖãôÖê सार्क संघटन कधीच यशस्वी होणार नाही असाÆê एक मतप्रवाह आहे. त्या बरोबरच आपण काही महत्वाच्या मुद्यांकडे दुर्लक्षही करु शकत नाही. भारताची सीमारेषा सर्व दक्षिण आशियाई राष्ट्रांना स्पर्शून जाते. दक्षिण आशियाई राष्ट्रांचा ७२% भूपृष्ठ भारताच्या बाज“Ö †ÖÆê. ¯Ö¤¿ÖÖŸÖß»Ö ७७% लोकसंख्या भारत निवासी आहे.[11] प्रदेशातील ७५% आर्थिक आदाने भारताची आहेत.[12] थोडक्यात भारताची आर्थिक क्षमता आणि संरक्षण सज्जता ही दक्षिण आशियाई प्रदेशाच्या क्षमतेत ÃÖ¾ÖÖÔ×–Ö्क महत्वाची आहे. दक्षिण आशियाई राष्ट्र आणि विशेषतः वैश्वीक शक्तीस्थाने असे गृहित धरुन चालतात की भारताने प्रादेशिक विकासाची आणि समन्वयाची अतिरिक्त जबाबदारी स्विकारावी. सार्क संघटनेच्या उद्घाटन समारंभात राष्ट्र प्रमुखांची विधाने अशाच आशयाची होती

की विभागातील सर्वात मोठे राष्ट्र म्हणुन भारताने ही जबाबदारी घ्यावी. चांगली सुरुवात करण्यासाठी कृती आणि शब्दातून हा आत्मविश्वास भारताने निर्माण करावा. भारत हीच सार्कच्या प्रगतीची गुरुकिल्ली असावी. प्रदेशबाह्य सत्ताधिशांनी देखील भारताची ही क्षमता ओळखली. भारताचे आकारमान आणि स्थान त्याला जागतिक व्यासपीठावर दक्षिण आशियाचे प्रश्न मांडण्याचा विशेष कार्यभाग भारत पार पाडू शकेल असे मानले.[13] शीत युध्दाविरामानंतर जागतिक राजकारणामध्ये जे सर्वसाधारण बदल –ााले, तेंव्हा पुनः एकदा दक्षिण आशियातील भारत या घटकावर लक्ष केंद्रित करण्याची प्राथमिकता स्पष्ट –ााली. याखेरीज महासत्तांचे स्वरुप पाहता दक्षिण आशियाई संबंधात भारताकडे एक प्रादेशिक महासत्ता म्हणून त्याने अधिक उघडपणे व्यवस्थापकीय भूमिका सांभाळावी अशा अपेक्षÖÖ ¾µÖŒŸÖ –ााल्या. काही देश असे मानत की दक्षिण आशियात लोकशाहीची जोपासणा आणि मानवी हक्कांचे संरक्षण साध्य करण्यात भारत हा महत्वपूर्ण घटक †ÃÖ»Ö.[14]

अशा संमिश्र परिस्थितीतही भारताने सार्कच्या उपक्रमात सक्रिय सहभाग नोंदविला. त्यात व्यापार विकासासह आर्थिक, सामाजिक आणि तंत्रवै–ाानिक क्षेत्र सार्क प्रदेशात सहकार्य आणण्यासाठी कठोर परिश्रम घेतले. प्रदेशांतर्गत लोकांमध्ये परस्पर समजूत आणि सद्‌भावना जागृत व्हावी यासाठी लोकांमध्ये दृढ संबंध निर्माण होतील अशा उपक्रमांचे आयोजन केले. भारत हा प्रदेशांतर्गत एकमेव असा देश आहे ज्याच्या खुष्की (भू मार्गे) सीमा लगत ४ राष्ट्रे आणि सागरी मार्गाने दोन देश सीमावर्ती आहेत. व्यापार उद्योजिकी, गुंतवणूक इ. साठी भारतात चांगल्या संधी आहेत. सार्क अंतर्गत अन्य राष्ट्रांच्या गुंतवणूकी, तंत्र–ाान आणि अंतिम उत्पादनांसाठी भारत ही †Ö¤ü¿Ö ²ÖÖ•ÖÖ¸ü¯Öêšü †ÖÆê.

दक्षिण आशियात सर्वात महत्वाची समस्या दारिद्र्य निवारणाची आहे. जानेवारी २००४ मध्ये इस्लामाबादेत भरलेल्या सार्कच्या १२ व्या परिषदेत भारताने दारिद्र्य निवारण कार्यक्रमासाठी १० कोटी अमेरिकी डॉलरचा निधी भारता बाहेरील कार्यक्रमासाठी देऊ केला. असाच निधी विभागांतर्गत राष्ट्रांमध्ये व्यवहार्य प्रकल्पांसाठी देऊ केला आहे. सार्क सदस्य राष्ट्रांसाठी भारताने जास्तीत जास्त जकात सवलती घोषित केल्या आहेत.

4.3 राजकीय आणि संरक्षण विषयक प्रश्नांवर भारताची भूमिका :

बांगलादेश मुक्ती चळवळ १९७१, श्रीलंकतील १९८७ चा धार्मिक संघर्ष आणि १९८९ मध्ये मालदीव मध्ये छुपा हल्ला करण्याचा सशस्त्र सैनिकांचा प्रयत्न भारताने विभागांतर्गत संरक्षणात्मक पाऊल उचलले होते. भारताने केलेली राजनैतिक विधाने "बलुचिस्तान मधील ढासळती सुरक्षा व्यवस्था, पाकिस्तानने लक्ष घालून आटोक्यात आणावी" हिचा चुकीचा अन्वयार्थ लावला गेला. ती भारताने केलेली अंतर्गत व्यवस्थेतील ढवळाढवळ असे संबांधिण्यात आले.[15] भारताने बांगलादेशच्या प्रश्नात लक्ष घातल्याचे असे समर्थन केले की त्याबाबतीत भारताने अगोदर या प्रश्नांत संयुक्त राष्ट्रसंघाने पाकिस्तान विरुध्द कृती करावी अशी विनंती केली ÆÖêŸÖß. ×ŸÖ»ÖÖ अनुकूल प्रतिसाद मिळाला नाही. तेंव्हाच हा हस्तक्षेप करावा लागला. 'गार्डियन'या मुखपत्राने पाकिस्तान सैनिकांच्या उग्र कृतीचे 'मानवता आणि मानवी भावनांच्µÖÖ विरोधी एक उध्दट गुन्हा' µÖÖ ¿Ö²¤ÖŸÖ वर्णन कê»Öê ÆÖêŸÖê.[16]त्या काळचेपूर्व पाकिस्तान राष्ट्रीय सुरक्षा आणि मानवतावादाचा ऱ्हास या दुहेरी आरिष्टांमुळेच भारताला बांगलादेश निर्मितीच्या प्रक्रियेस मदत करावी लागली, सैन्य बळ पाठवावे लागले. भारताच्या या सैनिकी हस्तक्षेपाचे आणखी एक समर्थन असे आहे की त्यासाठी शेख मुजिबुर रेहमान यांनीच भारत सरकारला तशी विनंती केली होती.[17] ´ÖÖ¡Ö †Öê•ÖÆß ³ÖÖ¸üŸÖÖ“µÖÖ µÖÖ कृतीकडे प्रदेशांतर्गत राष्ट्रे संशयास्पद हस्तक्षेप म्हणूनच पाहतात. मात्र या घटनेने हे दाखवून दिले की भारत प्रदेशांतर्गत एखाद्या राष्ट्राचा नकाशा बदलू शकतो इतपत ÃÖÖ´ÖÔ£µÖ †ÖÆê. 1971 ÃÖÖ»Ö“Öß ÆÖß घटना कदाचित अपवाद म्हणून भारत दुर्लक्षित करील, पण अन्य सदस्य राष्ट्रांसाठी तो प्रदेशातील भारताच्या अस्तित्वाची आठवण करुन देणारा एक दृष्य पुरावा आहे.

भारतावर असाही दावा केला जातो की, १९८७ चा भारत-श्रीलंका संरक्षण कê¸üÖ¸ü“ÖÖ आपले संरक्षण समर्थ्य दाखविण्यासाठी वापर केला या करारानुसार श्रीलंकेतß»Ö ØÃÖÆ»Öß आणि तामिळ वंशातील संघर्ष मिटविण्यासाठी भारताने राजनैतिक मध्यस्थी करावी. अगदीच आणीबाणीच्या परिस्थितीत मदतीसाठी भारतीय सैन्यबळ वापरावे. अशी ¾ÖÖô Œ¾Ö×“ŸÖ“Ö µÖÖê¾Öß †¿Öß अपेक्षा होती. जेंव्हा श्रीलंकेची सुरक्षा धोक्यात आली आणि प्रेमदासांचे धरसोडीचे धोरण मार्ग काढण्यात अपयशी ठरले, तेंव्हाच श्रीलंका बेटावर भारतीय सैन्य पोÆÖ“Ö»Öê.[18] मात्र या घटनेने श्रीलंकेत सैन्यबळास विशिष्ट मर्यादेतच कृती करण्याच्या सूचना होत्या. त्यामुळे श्रीलंकेतील सुरक्षा फारशी सुधारली नाही. प्रदेशांतर्गत अन्य राष्ट्रांच्या मनात भारतीय सैन्याच्याही आगंतुक कृती एक मानसशास्त्रीय भय निर्माण करती –ाली. भारतीय सैन्याची शांततामय कृतीचा इतक्या मोठ्या

प्रमाणावर पाडाव –ााला की त्यानंतर सार्क कृतीशील करण्यासाठी मंत्री परिषदांवर देखील त्यांचा प्रतिकूल परिणाम –ÖÖ»ÖÖ.

नोव्हेंबर १९८८ मध्यें मालदीव बेटावर –ाालेल्या आकस्मिक हल्ल्याचे दमन करण्यासाठी भारताने सैन्यबळ पाठवावे अशी तेथील हंगामी सरकारने विनंती केली. ही घटना एकमेव असती तर तिच्याकडे कुणाचे लक्षही गेले नसते. परंतू श्रीलंके पाठोपाठ एक वर्षाच्या आŸÖ“Ö या घटनेची पुनरावृत्ती –ााली. त्यामुळे भारतीय सैन्याच्या वारंवार हस्तक्षेपाने प्रतिकूल समजुती प्रदेशात पसरल्या. मालदीव मधील हा हस्तक्षेप दक्षिण आशियाच्या राजकीय आणि संरक्षण विषयक सहकाराला अशोभनीय असे 'ठिगळ' असल्याची प्रतिमा आणखी ठळक –ÖÖ»Öß.[19]

भारताचे दक्षिण आशियाशी असलेल्या संबंधाबाबत वेगवेगळे द्विपक्षीय संदर्भ †ÖÆेत. प्रत्येक सदस्य देशाशी स्वतंत्र द्विपक्षीय करार करणे भारताला सोईचे वाटते. पण त्यात आपली सौदाशक्ती कमी पडेल आणि भारत आपले शोषण करील असे भय शेजाऱ्याला वाटते. त्यांना बहुराष्ट्रीय करार सुरक्षित वाटतात. या उलट बहुपक्षीय करारात राष्ट्रगट आपल्याला एकटे पाडून भारतीय हितसंबंधांना बाधक निर्णय घेतील असे भारताला भय वाटते.[20] ¿Ö•ÖÖ¸ßÖ»Ö ¸ÖÂ™ भारताच्या उदारीकरणात दडपशाहीची राजनीती अवलंबिŸÖÖŸÖ. बहुपक्षीय तडजोडीत आपल्याकडून गैरÃÖÖ‡“µÖ आणि न परवडणाऱ्या तरतूदीं सदस्य देश पदराŸÖ ¯ÖÖ›न घेतील असे भय भारताला वाटते. शिवाय ते घडवून आणण्यातील सार्कची प्रक्रियाही किचकट आणि वेळखाऊ असेल. आंतर प्रादेशिक सहकार्य बहुआयामी असते. ज्यात द्विपक्षीय, बहुपक्षीय आणि प्रादेशिक असा विविध संबंधांचा समावेश असतो. दक्षिण आशियाई संबंधात असे आढळून येते की सामुहिक हितासाठी आवश्यक असलेल्या बाबींमध्ये मतप्रवाहाला अनेक फाटे फुटतात, सहमती क्वचितच पण मतभेदच अधिक होतात. द्विपक्षीय संबंध भारताच्याच हिताचे आणि बहुपक्षीय करार, कितीही सामुहिक हिताचे असले, तरी ते दबाव तंत्राचे राजकारण ठरते.

‡×¤¸Ö ŸÖÖŸवानुसार भारताच्या भावना उघडपणे प्रादेशिक सहकार्याला पाठिंबा देणारे †ÃÖ»µÖÖ“Ö ÃÖÂ¯Öष्ट उदाहरण म्हणून सांगता येईल.[21] µÖÖ ŸÖÖŸ¾ÖÖ“Ö ´ÖÖô 1988 ´Ö¬Ö߻֠†Ö×¸ÂÂ™ÖŸÖ सापडते. तेंव्हा भारताने असे स्पष्ट केले होते की प्रदेशांतर्गत विदेशी शक्तींचे अस्तित्व किंवा प्रभावÖ प्रदेशाच्या हितसंबंधांना बाधक असेल. भारताच्या या भूमिकेचे समर्थन असे केले की प्रदेश शीतयुध्दाबाहेर ठेवण्यासाठी, त्याचे दुष्परिणाम टाळण्यासाठी ते उपयुक्त ठरेल. परंतू शेजारी»Ö

राष्ट्रांनी असा अर्थ लावला की भारताने प्रदेशात आपली भक्कम स्थिती टिकून रहावी म्हणून विदेशी शक्ती प्रदेशाबाहेर ठेवण्याची भारताला आवश्यक वाटŸÖ.

सार्कची रचनाच अशी केली आहे की ज्यामुळे प्रादेशिक सहकार्य कठिण बनावे. एखाद्या प्रादेशिक संघटनेत जर एखादेच राष्ट्र इतरांच्या तुलनेत अधिक सामर्थ्यवान असेल तर त्यांच्या दरम्यान समानपातळीचे सहकार्य संभवत नाही.[22] सार्क प्रदेशाच्या संदर्भात भारत हा सर्वात ¿ÖŒÏÖमान देश आहे. त्याच्या आर्थिक सामर्थ्य, सैन्यबळ आणि आंतरराष्ट्रßµÖ ¯Ö³ÖÖ¾Ö µÖÖ ÃÖ¾Ö¼ü“Ö बाबतीत भारत सर्व श्रेष्ठ आहे. भारतामध्ये दक्षिण आशियाई सार्क संगठन हाताळण्यासाठी आगळेवेगळे आणि गतिमान असे संगठन असल्यामुळे प्रादेशिक सहकार्याचे प्रश्न हाताळण्याची गर्भीत क्षमता आहे. ही क्षमता ASIANµÖÖ प्रादेशिक संगठनेपेक्षÖÖÆß ÃÖ¸ÃÖ †ÖÆê. ÃÖã¹ý¾ÖÖŸÖßÃÖ पाकिस्तान सार्कमध्ये शामिल होण्यास तयार नव्हता. कारण भारतीय सामर्थ्यापुढे आपला प्रभाव फिका पडेल असे वाटले. अर्थात सार्कमध्ये भारताने प्रमुख भुमिका निभावली. सार्क´Ö¬µÖê †Ö¯Ö»Öê प्रभूत्व भारत आपल्याच स्वार्थासाठी वापरेल अशी शंका होती. सदस्य राष्ट्र विशेषतः छोटी राज्ये या आशेने भारताकडे पहात होती की त्यांच्या आर्थिक वृध्दीत भारताची मदत होईल, पण त्यांना ¤ãüÃÖ»Öê ³ÖÖ¸üŸÖÖ“Öê सार्कवरील वर्चस्व सुसह्य नव्हतेच.

µÖÖ खेरीज सदस्य राष्ट्रातील तंटा मिटवणारी यंत्रणा ही सार्ककडे नव्हती की, •ÖêÞ“µÖÖ ÃÖÖÆüÖµµÖÖने प्रश्न समाधानकारक सुटतील. राष्ट्रादरम्यानचे संबंध मिटवण्यात सार्कला कसे अपयश आले याची दोन उदाहरणे देता येतील. पहिले उदाहरण १९८६-१९९० या काळात भ्ांरताने श्रीलंकेत केलेला हस्तक्षेप. या चार वर्षात लिबरेशन टायगर आणि ŸÖÖ×´Öôû ‡»Ö´Ö µÖÖंच्यातील संघर्ष कमी करण्यासाठी भारताने सैन्यदल पाठवले, त्यामुळे ³ÖÖ¸üŸÖ-श्रीलंका संबंधात या काळात तणाव निर्माण –ााला. परिणामी भारत-श्रीलंका दरम्यान राजकीय गैरसमज निर्माण –ाले आणि श्रीलंकेचा आर्थिक-सामाजिक सहकार्यातील सहभाग देखील क्षीण –ााला. ही परिस्थिती श्रीलंकेचे भारताशी ÃÖ²ÖÓ¬Ö सुधारेपर्यंत टिकून होती.[23] दुसरे अधिक महत्वाचे उदाहरण आÆê, ³ÖÖ¸üŸÖ-पाक संघर्षातील तीव्रता कमी करण्यात सार्क निष्क्रीय राहिले. वास्तविक पाहता या दोन्ही राष्ट्रासाठी आपआपल्या बाजुने अंतर्गत प्रश्न होतात. पाकिस्तानने अशी मागणी केली की नवी दिल्लीच्या व्या¯ÖÖ¸ü Š¸üÖ¾ÖÖ¾Ö¸ü “Ö“ÖÖ होण्यापूर्वी काश्मिर प्रश्नावर चर्चा घडवून आणावी. पाकिस्तान ने जागतिक व्यापार संघटनेच्या

नियमांची पायमंल्ली करुन भारताला जकात सवलत नाकारली. हे WTO “µÖÖ MFN धोरणाच्या ×¾Ö¸Ö–ÖÖÜÖ ÆÖÜÖ.[24]

अनेक कारणांमुळे सार्क अंतर्गत देश या ना त्या कारणांमुळे भारतासह काम करण्यास नाखुष आहेत. त्यांच्या मध्ये असे सहकार्य अस्तित्वात आले तर भारताचे वर्चस्व मान्य केल्यासारखे ÆÖ‡»Ö.[25] अशा विरोधी मताच्या पार्श्वभूमिवर भारताने शेजारी राष्ट्रांची भिती कमी करण्यासाठी फारसे काही केले नाही. मधून - मधून आपल्या शक्तीचे प्रदर्शन केले जाते. तसेच पूर्वी ही ते केले •ÖÖÜÖ ÆÖÜÖ. †Ö¯Ö»Öे सैन्य बल आणि आर्थिक साम्राज्य केंव्हाही आपल्याला सरस ठरवू शकते. हे भारताने उध्दटपणे आणि तडजोड विरहित पध्दतीने दाखवून दिले आहे. बांगलादेशाला अशी भिती वाटते की भारत आपल्या भौगोलिक वैशिष्टांमुळेच, पाण्याचे प्रवाह अडवून शोषण करील, कारण ³ÖÖ¸ÜÖÜÖन बांगला देशाला जाणाऱ्या पाण्यावर तेथील कृषी उत्पादन आधारित आहे. नेपाळ आणि भूतान ला भारताचे विदेश व्यापारातील वर्चस्व खु¯ÖÜÖ. ÜµÖÖ“ÖÖ ×¾Ö¤¿Ö ¾µÖÖ¯ÖÖ¸Ö“ÖÖ ¾ÖÃÖÜÖ ¯Ö¾ÖÖÖÆ भारताच्या भूमिवरुन देशाबाहेर जाते. भारता²ÖÖ²ÖÜÖ“Ö असे धोरण त्या राष्ट्रांना खूपते. सहाजिकच ¿Ö•ÖÖ¸ß ¸ÖÂ™Ö“µÖÖ µÖÖ ÃÖ´Ö•ÖÖ´ÖÖê सार्कचे व्यवहार कमी होतातच. तसेच सार्कमध्ये भारताला महत्वपूर्ण अशी भूमिकाही राबवता येत नाही. सार्कला प्रदेशांतर्गत व्यापार वाढविण्यात मर्यादित य¿Ö आले. सदस्य राष्ट्रांमधील मतभेद आर्थिक, सामाजिक सहकार्य निर्मितीत अडथळा आणत आहेत. µÖÖ ¯Ö¤¿ÖÖÜÖß»Ö ¸ÖÂ™-राष्ट्रांतर्गत संघर्ष मिटवू शकत नाही. ही प्रादेशिक व्यापार विकासातील ´ÖÖŠß अडचण आहे.

अलिकडील क¿ÖÆß वर्षात भारताने प्रदेश बाह्य व्यापाराचे धोरण स्वीकारले असून सार्क व्यतिरिक्त इतर प्रादेशिक गटातही आपली उपस्थिती नोंदवली आहे. १९४७ मध्ये पाकिस्तानातील राष्ट्रीय निवडणूक प्रक्रियेवर कॉमनवेल्थ महासचिव आणि युरोपियन युनियन निवडणूक निरिक्षण मंडळ यांनी सहभाग घेतला. २००२ मध्ये युरोपियन युनियनने निरीक्षणे केली. २००१ च्या सार्वत्रीक निवडणूका बांगलादेशात –ाल्या. तेंव्हा संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या सचिवालयाने आणि युरोपियन युनियन (EU)निवडणूक निरीक्षण मंडळ यांनी निरीक्षणे नोंदवली. अमेरिकन आणि भारतीय वकीलातीने संयुक्त प्रयत्नाद्वारे नेपाळमध्ये बहुपक्षीय लोकशाही आंमलात आणली.[26]

भारताचे तत्कालीन पंतप्रधान इंद्रकुमार गुजराल यांनी असे धोरण अवलंबले की दक्षिण आशियातील राष्ट्रांना त्यांच्या भारतातील व्यापाराबाबत एकतर्फी सवलती द्याव्यात. मात्र ही

उपाययोजना अतिशय सौम्य ठरली. शेजारील राष्ट्रांचे गैरसमज दूर करण्यास ते पुरेसे नव्हते. अल्ताफ गऊहर µÖî ख्यातनामी पाकिस्तानी स्तंभलेखकाने अशी टिपणी केली की “ग֕Ö¸ÖÖ»Ö µÖÖ“Ö तत्व चांगला शेजारधर्म निभावण्याचा नसून तो शांतपणे शेजाऱ्याला गिळण्याचे भारतीय नियोजन †ÖÆê.[27]”

संरक्षणाच्या भूमिकेतून पहाता भारत-पाकिस्तानात तीन वेळेला युध्द –ाले. आणि दोन्ही देशांच्या दरम्यान नेहमीच कडक सुरक्षा निर्बंध असतात. दीर्घकाळ टिकलेला संघर्ष µÖÖŸÖ भारताने निर्विवाद विजय मिळवूनही तडजोडीचा मार्ग म्हणून युध्द पूर्वप¸ßस्थिती जैसे थे स्वीकारली. न्यूक्लीअर शस्त्रअस्त्र निर्माण करण्यात राष्ट्रांची तीव्रता अधीक पटीने वाढते. अशा शस्त्रांच्या निर्मितीवर बंधने घालणे यासाठी सुरक्षीततेचा उपाय म्हणून संबंधीत राष्ट्रांनी बोलाचालीतून शस्त्रसंधी करावी हा मुद्दा सार्कच्याही चर्चेत असतो.

दक्षिण आशियात अलीकडे सामरीक प्रश्नांना नवी धार आली आहे. भारत आणि पाकिस्तान ह्या दोन्ही राष्ट्रांत अणूअस्त्र निर्मितीची क्षमता आहे. परिणामी अण¾Öस्त्रयुध्दाचे संकट आणि त्याच्या माध्यमातुन सैन्यावरील खर्चाचा प्रश्न कमी करण्याची शक्यता वाढली आहे. अणुअस्त निर्मिती क्षमतेत वाढ –ÖÖ»µÖÖÃÖ †शा देशांची विध्वंस क्षमता अमाप असते.[28] Ÿµ ÖÖ´ÖÖô •Ö¸ß एखाद्या देशाला आण¾ÖÃ¡Ö निर्मितीमुळे आपले अस्तित्व टिकवता आले तरी संघर्षाची धार वाढल्यामुळे होणारे नुकसानही वाढते. भारताने पाकिस्तानला अणूअस्त्र क्षमता विकसित करण्याची परवानगी दिली. मात्र त्याने भारतावर हल्ला करु नये हे गर्भीततत्व स्विकारले आहे. नंŸÖ¸¡ µÖÖ ÃÖ²Ö–Öß जो औपचारिक करार –ाला त्यानुसार या राष्ट्रांनी परस्परांची अणुअस्त्रे निर्मिती केंद्र उध्वस्त करु नये †ÃÖÆê ŠÓ¸»Ö.

दक्षिण आशिया हा सर्वस्वी एकाकी प्रांत नव्हे. आणि चीनची सामरिक क्षमता भारताच्या क्षमतेत मोठी कपात करु शकŸÖ. “भारताच्या बाजुने पाकिस्तान असूनही.[29]” म्हणूनच नि:शस्त्रीकरणाचा आणि परस्परावर सैनिकी हल्ले न करण्याचा चीनसह सर्व आशियायी राष्ट्रांशी करार करावा लागेल. या तीन देशांची अण्वस्त्र निर्मिती क्षमता कोणत्याही क्षणी संघर्षाची ठिणगी टाकू शकेल आणि या उपखंडात आरिष्ठ निर्माण करु शकेल. म्हणूनच आर्थिक विकास प्रक्रियेसाठी समन्वयाची आणि व्यापक सहकार्याची गरज आहे. एप्रिल १९९१ मध्ये भारत आणि पाकिस्तान यांच्या दरम्यान जो करार –ाला त्यात काही महत्वÖÖ“µÖÖ Ÿ֏¸ŸÖ¤üß †ÖÆêत. सैन्यदलÖ“µÖÖ ÆÖ»Ö“ÖÖÙ»Ö“Öß

पूर्वसूचना, लढाऊ विमाने उतरविण्याच्या बाबतचा अधिकार, हवाई क्षेत्राचे निर्बंध हे ¯Ö¸üÃ¯Ö¸ü विश्वास वाढीच्या दृष्टीने केलेले परंपरागत उपाय होत.[30] ŸÖ¸üßÆüß ¸üÖÂ™üÖ“µÖÖ ÃÖÖß´ÖÖ¾Ö¸üß»Ö ¾ÖÖ¤ü ×´Ö™ü»Öê»Öê नाही. सैनिकांकडून सीमापार गोळीबार आणि परस्परांची जिवीत आणि वित्तहानी सुरुच राहिल्याने शांततेला तडा जाण्याची प्रक्रिया सुरुच आहे.

दक्षिण आशियाई विदेशी सैन्यसाठ्या बाबत कोणतेही सुसंगत आणि आदर्श अध्यासन नाही. ऐतिहसकि घटनांनुसार जशी गरज भासेल तसे शीतयुध्द काळात विदेशी सैन्यसहाय्य घेण्यात आले. त्यामुळे दक्षिण आशियाई प्रादेशिक वाद मिटविण्यात आंतरराष्ट्रीय सैनिकी सहाय्य मिळविणे शक्य –ाले आहे. त्यातून संघर्ष मिटविण्याचा मार्ग सुकर होईलही. परंतु एक दीर्घकालीन उपाय म्हणून आंतरराष्ट्रीय सैनिकी हस्तक्षेपापेक्षा प्रादेशिक हस्तक्षेप केंव्हाही अधिक ÃÖÖÃÖÖÊ †ÃÖÖ»Öê.

भारताच्या दृष्टीने शस्त्र कपातीच्या करारात चीनचा देखील समावेश असायला हवा. कारण भारताची उत्तरसीमा चीनने व्यापली आहे. जर भारत, चीन आणि पाकिस्तान यांच्या दरम्यान शस्त्र कपातींचा त्रीपक्षीय करार होऊ शकला तर दक्षिण आशियाच्या संरक्षण खर्चात मोठी बचत होईल. या बचतीत आणखी भर पडू शकेल. जर दक्षिण आशियातील लहान शेजारी राष्ट्रांनाही देखील द्वीपक्षीय करारात बांधून घेतले तर भारताने अलीकडे उर्वरीत दक्षिण राष्ट्रांशी आपले संबंध सुधारण्याचा प्रयत्न केला आहे. गुजराल तत्वानुसार भारताने बांगलादेशाशी तीस वर्षाचा पाणी वाट¯Ö करार केला आहे. नेपाळशी असाच करार व्यापार आणि प्रवासाबाबत केला आहे. सार्क अंतर्गत असलेल्या एका उपगटात, ज्यात ²ÖांगलादेशÖ, नेपाळ, भूतान आणि भारत यÖ“ÖÖ ÃÖ´ÖÖ¾Öê¿Ö †ÖÆê.[31] व्यापारात राजकीय अडथळे असूनही भारतातून पाकिस्तानकडे तृतीय पक्षांच्या मध्यस्थीने प्रतिवर्षी साधारणपणे २५०-५०० दशलक्ष रुपये किंमतीच्या वस्तुंची तस्करी होते. जर या देशांच्या दरम्यान व्यापार खुला –ाला तर पाकिस्तानला या वस्तु स्वस्तात मिळू शकतील. कारण वाहतूकीचा खर्च आणि मध्यस्थांची दलाली हे खर्च उद्भवणारच नाहीत. या वरुन असे स्पष्ट होते की भारत आणि पाकिस्तान दरम्यान लाभप्रद व्यापार होण्याची गर्भीत क्षमता आहे. हे दोन देश सार्क मधील सर्वाधिक ¯Ö²ÖÔê †ÖÆê. •Ö¸ü यांच्या दरम्यान सहकार्य विकसित करता आले तर प्रदेशातील इतर राष्ट्र ही त्यांच्या ²Ö¸üÖ²Ö¸ü •ÖÖŸÖß»Ö. ³ÖÖ¸üŸÖ-पाकिस्तानातील काश्मिर प्रश्नांवर असलेले संघर्ष हे सार्क निष्प्रभ

ठरण्याबाबतचे एकमेव कारण आहे. या प्रश्नांवरुन भारत-पाकिस्तान सहकार्यात अडथळा निर्माण होतो. म्हणून सार्क अंतर्गत इतर राष्ट्र देखील मर्यादीत सहकार्य करतात.

www/mapsofworld.com

4.4 सार्क अंतर्गत शेजारीÖ»Ö राष्ट्रांबाबत भारताची धोरणे :

सध्याच्या क्षणी भारताच्या ¿ÖÖ¸üÖ»Ö राष्ट्रांची परिस्थिती प्रचंड गोंधळाची आहे. आगामी भविष्यकाळात ती अनिश्चितच राहील असे दिसते. भारताने शेजारीÖ»Ö ¸üÖÂ™Ö¿ÖÖ †Ö¯Ö»Ö संबंध सुधारण्याचा प्रयत्न केला आहे. भारताने आपली शेजारी राष्ट्राविषयीची भूमिका निर्धारित करण्याचे प्रादेशिक सहकार्य एक महत्वाचे साधन आहे. शेजारी राष्ट्र देखील भारताला सहकार्य करण्याच्या दृष्टीने वाटचाल करत आहे. विशेष करुन नेपाळ,भूतान आणि श्रीलंका या देशांचे भारताशी असलेले संबंध सुधारणे सोपे आहे. नजीकच्या भूतकाळात पाकिस्तान, नेपाळ,भूतान, मालदीव आणि बांगलादेशात निवडणूक शांततेत पार पडल्या आहेत. दक्षिण आशियातील लोकशाहीचा उदय सामान्यपणे भारत आणि त्यांच्यातील चांगल्या संबंधाचा पाया ठरु शकेल. मात्र µÖÖखेरीज अनेक आव्हाने शिल्लक आहे. सार्क मधील शेजारी राष्ट्रांदरम्यान भारतविरोधी मानसिकता प्रभावी आहे. सार्क अंतर्गत प्रादेशिक सहकार्यात दक्षिण आशियाई सामान्य माणसांचा जीवनमानात दृष्य फरक –ालेला नाही. भारताच्या शेजारीÖ»Ö राष्ट्रांदरम्यान लोकशÖÖÆÖ ÃÖÓÃ£ÖÖ ¯Ö¸ü¿µÖÖ विकसित नाहीत. चीन, दक्षिण आशियात शिरकाव करण्याच्या प्रयत्नात आहे. भारताच्या सीमा अनिश्चित आणि अयोग्य व्यवस्थापित आहेत. दहशतवाद, मानव आणि शस्त्राअस्त्रांची तस्करी बेकायदेशीर वस्तुंची पाठवणी किंवा आवक आणि संगठीत गुन्हेगारी प्रचंड प्रमाणात अस्तित्वात आहे. पाकिस्तान, नेपाळ आणि बांगलादेशांचा दहशतवादी भारतात घुसवण्यासाठी वापर करत आहे. श्रीलंका आणि मालदीव मध्µÖê ŸÖÖ×´ÖôÖ ¤üÆü¿ÖŸÖ¾ÖÖ¤üß धिंगाणा घालीत आहे.[33] सागरकिनाऱ्याची सुरक्षा भारतापुरती मर्यादित असणारी समस्या आहे. याच पार्श्वभूमीवर भारताला आपले दक्षिण †Ö×¿ÖµÖÖ‡ ¿ÖêÖÖ¸üß-µÖÖ²ाबत धोरण ठरविले ¯ÖÖ×Æü•Öê.

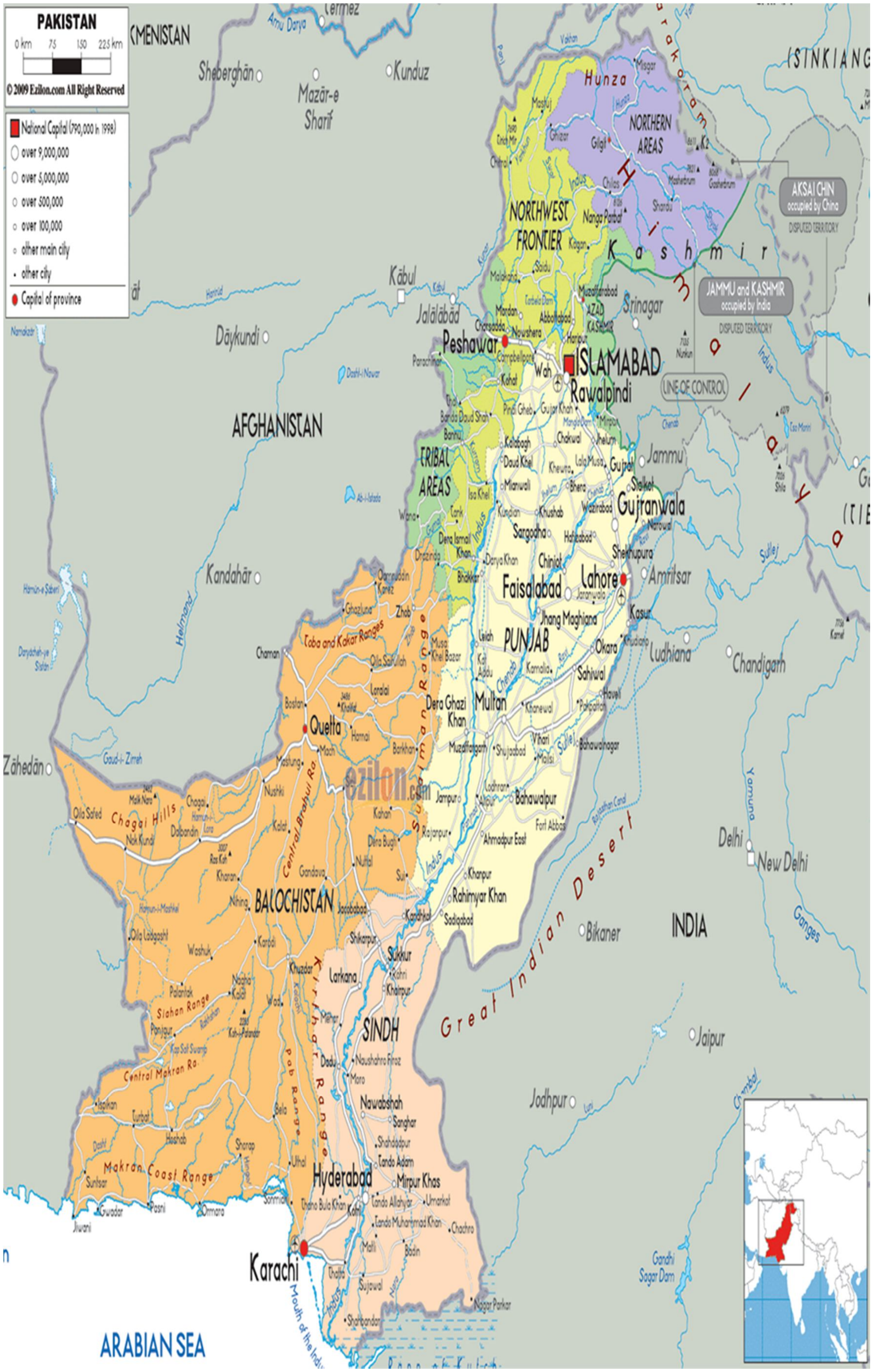
PAKISTAN
0 km 75 150 225 km
© 2009 Ezilon.com All Right Reserved
National Capital (790,000 in 1998)
over 9,000,000
over 5,000,000
over 500,000
over 100,000
other main city
other city
Capital of province
AFGHANISTAN
INDIA
ARABIAN SEA
ISLAMABAD
Rawalpindi
Peshawar
Lahore
Karachi
Hyderabad
Quetta
Multan
Faisalabad
Gujranwala
Sargodha
Bahawalpur
Sukkur
Larkana
Nawabshah
Mirpur Khas
Sialkot
Sheikhupura
Kabul
Kandahar
Jalalabad
Kunduz
Mazar-e Sharif
Sheberghan
Daykundi
Zahedan
Srinagar
Jammu
Amritsar
Ludhiana
Chandigarh
Delhi
New Delhi
Bikaner
Jodhpur
Jaipur
NORTHERN AREAS
NORTHWEST FRONTIER
TRIBAL AREAS
PUNJAB
SINDH
BALOCHISTAN
AZAD KASHMIR
AKSAI CHIN occupied by China
DISPUTED TERRITORY
JAMMU and KASHMIR occupied by India
LINE OF CONTROL
Kashmir
Himalaya
Great Indian Desert
Chagai Hills
Central Makran Ra.
Makran Coast Range
Siahan Range
Central Brahui Ra.
Kirthar Range
Pab Range
Sulaiman Range
Toba and Kakar Ranges
Hunza
Indus
Helmand
ezilon.com

Ezilon.com

पाकिस्तान :

पाकिस्तानात प्रचंड राजकीय उलथापालथी होत आहे. तालिबान्यांनी FATAबाहेरील काही प्रदेशावर नियंत्रण मिळवीले आहे. तालिबान्यांनी पाकिस्तानला आंतरराष्ट्रीय दहशतवादाचे केंद्र बनविले आहे. पंजाब मधील तालिबानांचा प्रभाव देखील वाढत आहे. अमेरिकेच्या दबावाखाली पाकिस्तानचे सैन्य तालिबान गटांशी युध्दात गुंतलेले आहे. त्यामुळे पाकिस्तानातील संरक्षण विषयक परिस्थिती आणखीन बिघडली आहे. १० लाखांपेक्षा अधिक व्यक्ति हरवले आहेत. ही परिस्थिती हाताळण्यात पाकिस्तानी सैन्यदलाच्या Æö»Ö“ÖÖ»ÖÖ ÃÖ¿ÖµÖÖÃ¯Ö¤ü †ÖÆüÖê. µÖÖ संदर्भात कठोर सैनिकी कार्यवाही करावयाची –ाल्यास क्षेपणास्त्रे वापरावी लागतील. आणि त्यात निरपराध लोकांचे बळी पडतील. याशिवाय सैन्यदलात विभाजन घडवून येईल. याचवेळी पाकिस्तान गंभीर आर्थिक अनुत्थान मधून जात आहे. त्यामुळे या परिस्थितीला सामोरे जाण्याची क्षमता ŸµÖÖ ¤ü¿ÖÖ“ÖÖ ´ÖµÖÖÔ¤üßŸÖ †ाहे. पाकिस्तानचे विदेशांवरील अवलंबन वाढत †ÖÆê. Æê ¯Öx¸üÛÃ£ÖŸÖß एका वास्तव धोक्याची जाणीव करुन देते. ते म्हणजे पाकिस्तानची आण्वीक अस्त्रे आत्मघातकी गटांच्या हाती पडल्यास काय होईल ! म्हणूनच या परिस्थितीचा सामना करण्यासाठी अमेरिका पूर्ण ¯Öाठबळ पाकिस्तानला पुरवत आहे. अमेरिकेचे पाकिस्तान बाबतचे हे धोरण आहे. खुद्द अमेरिका प्रशासनाची आत्मीयता वाढवीत आहे. आगामी काळात भारताने हे गृहित धरुन आपले हे धोरण Š¸üx¾Ö»Öê ¯ÖÖ×Æü•Öê की पाकिस्तान अस्थिरच रहाणार असून तेथील परिस्थिती उत्तरÖ¢Ö¸ü बिघडत जाणार आहे. पाकिस्तानात अंतर्गत संघर्ष उसळण्याची शक्यता ही नाकारता येत नाहß. ³ÖÖ¸üŸÖÖ¾Ö¸ü पाकिस्तान प्रणीत आत्मघाती गटांचे हल्ले मुंबई हल्ल्याप्रमाणे भविष्यातही होत रहाणार.

AFGHANISTAN
0 km 50 100 150 km
© 2009 Ezilon.com All Right Reserved
National Capital (2,450,000 in 2002)
over 100,000
over 50,000
over 25,000
other main city
other city
UZBEKISTAN
TAJIKISTAN
TURKMENISTAN
PAKISTAN
Dushanbe
Külab
Qürgonteppa
Khorugh
Termez
Mazār-e Sharīf
Kunduz
Sheberghān
Fayzābād
Baghlān
Meymaneh
Herāt
Chaghcharān
Bāmīān
KĀBUL
Jalālābād
Dāykundi
Ghazni
Gardēz
Khowst
Farāh
Zaranj
Lashkar Gāh
Kandahār
Tarīn Kowt
Qalāt
Peshawar
Islamabad
Srinagar
Faisalabad
Lahore
Multan
Quetta
LINE OF CONTROL
JAMMU
Pamir
Wakhan
Hindu Kush
Paropamisus
Kūh-e Bābā
Hazārajāt
Dasht-e Mārgow
Dasht-e Arbu Lut
Helmand
Amu Darya
Karakum Canal
Indus
Chenab

Ezilon.com

अफगाणिस्तान :

Ã0¸¡क्षणाचा दुसरा महत्वाचा भाग आहे की पाकिस्तानी तालिबानी गटांवर परिणामकारक कारवाई करण्यासाठी पाकिस्तानवर दडपण आणणे. अमेरीकेने पाकिस्तानला सामग्री ¯0¸¾0Š¶0Ã00Šß पर्यायी मार्ग शोधले आहे. रशिया आणि मध्य आशियातून तो पूरवला जातो. पाकिस्तानने असा बोभाटा केला आहे की भारताची अफगाणिस्तानातील वकीलात पाकिस्तानात अस्थैर्य निर्माण करण्यासाठी वापरली जात आहे. दुर्दैवाने या अपप्रचाराला अमेरीकेने उघड उघड आळा घातलेला नाही. भारताकडे अफगाणिस्तानच्या पुर्नवसन आणिपुर्नबांधणीसाठी १.२ ´0Æ0पद्मअमेरिकी डालर्सचा कार्यक्रम आहे.[34] µ00“0 अफगाणिस्तानने आणि तेथील लोकांनी स्वागत केले आहे. मात्र अफगाणिस्तान»00 तालिबान विरोधाच्या लढ्यात सहाय्य करण्यासाठी भारतीय सैन्य पाठविण्याच्या दबावाला भारताने टाळले पाहिजे. भारताचा दृष्टीकोन मदत कार्यापुरताच मर्यादित असावा. आणि तो अधिक परिणामकारक व्हावा यासाठी वेळोवेळी त्याचा आढावा घ्यावा. भारतात काही यशस्वी –ालेले प्रयोग उदा. भारतात यशस्वी ठरलेल्या राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार कार्यक्रम अशाच केंद्रात प्रायोगिक तत्वावर राबवावा जेथे सुरक्षा परिस्थिती गंभीर नाही.[35] भारताने प्रादेशिक सत्तेबाबतचे विषय अफगाणिस्तानशी चर्चा करुन सोडवावे आणि तटस्थ अफगाणिस्तान ही कल्पना रुजवावी. ज्यामुळे बाह्य हस्तक्षेप थांबवता येईल. अफगाणिस्तानची तटस्थत0 †0Ÿ0¸¡¸0Â™ßµ0 Ã0´0दायाकडून प्रमाणीत केली जाईल.

BANGLADESH
RAJSHAHI DIVISION
DHAKA DIVISION
SYLHET DIVISION
KHULNA DIVISION
BARISAL DIVISION
CHITTAGONG DIVISION
DHAKA (DACCA)
Rajshahi
Khulna
Barisal
Chittagong
Sylhet
Rangpur
Dinajpur
Bogra
Pabna
Mymensingh
Tangail
Narayanganj
Comilla
Jessore
Kushtia
Faridpur
Noakhali
Cox's Bazar
Chittagong Hills
Sundarbans
Mouths of the Ganges
INDIA
MYANM
(BURMA
Calcutta
Shillong
Agartala
Brahmaputra
TROPIC OF CANCER
National Capital (5,640,000 In 2001)
over 2,000,000
over 800,000
over 200,000
other main city
other city
Chief town of division
0 km 30 60 90 km
© 2009 Ezilon.com All Right Reserved

Ezilon.com

बांगलादेश :

बांगलादेशातील सध्याचे अवामी लीग शासन शेख हसीना वाजिद ह्यांच्या नेतृत्वाखाली आहे. परंपरेने हा पक्ष भारताशी मैत्रीपूर्ण संबंधाचा आहे. हसीना ¾ÖÖ×•Ö¤चे वडिल शेख ´Ö•ÖÖ²Ö-‰ú¸- रहेमान हे देखील भारताचे मित्र होते. बांगलादेशाशी द्वीपक्षीय विषयांवर चर्चा करुन त्यावर उपाय शोधले तर सध्याचे सरकार अस्तित्वात असतांना शक्य आहे. भारताने इस्लामीक ×ÆüŸÖÃÖ²ÖÓ¬Öीत गट बांगलादेशात असल्याचा मुद्दा उपस्थित करुन ŸÖ भारतात घुसखोरी करीत आहे. •µÖÖ´ÖÔ ³ÖÖ¸üŸÖÖ“µÖÖ ^¢Ö¸ü¯ûूर्व राज्यातील लोकसंख्येचा समतोल बिघडत चालल्याचा मुद्दा पुढे केला आहे. या खेरीज उत्तरपूर्वेकडे जाण्यासाठी भारताचा मार्ग बांगलादेशातून आहे. आणि Æü•ÖÖ[36] “Ö हितसंबंध भारतात दहशतवादी कारवाया घडवत आहे. काही राजकीय पक्षांचा भारत विरोधी कल ज्यात बांगलादेश नॅशनल पार्टी, जमाते इस्लामी आणि माजी अध्यक्ष जनरल इर्शाद यांच्या नेतृत्वाखाली जातीय पार्टी या लोकांची भारता विरुध्द न×¸üÖ•ÖÖ †ÖÆü. ‡×¤ü¸üÖ ´Ö•ÖÖ²Ö तहनामावर न – ाालेली कारवाई, संस्कृति भिन्नतेची व सुटलेले प्रश्न आणि बळकावलेली जमीन.[37] बांगलादेश नॅशनल पार्टीच्या अंमलाखाली जे भारतविरोधी गंभीर संशयाचे वातावरण निर्माण –ÖÖ»Ö ŸµÖÖ´ÖÔ वरील समस्या समजूतीने समजावण्यास अडचणी येत आहे.

बांगलादेशाकडून निर्माण होणारे सुरक्षा धोके काही प्रमाणात कमी –ÖÖ»Ö †ÖÆüŸÖ. पण जे अस्तित्वात आहे ते पश्चिमेकडून पाकिस्तानने निर्माण केलेल्या धोक्यांपेक्षा कमी नाही. बांगलादेश कडून इतरही धोके संभवतात. जे सैन्यबळाच्या मदतीने सोडवीता येण्यासारखे नाही. आवामी लीग सरकार अस्तित्वात आहे तो पर्यंत बांगलादेश प्रादेशिक सहकार्याबाबत बोलाचाली आणखी पुढे नेण्याची शक्यता आहे. यासाठी भारत सरकारने बांगलादेशाला आपल्या प्रमाणिक ÆüŸÖ²Ö¦ल जाणीव करुन दिली पाहिजे. व्यापारावरील जकात निर्बंध, जकातेतर निर्बंध कमी केले पाहिजे. तसेच भारतीय सैन्य आणि बांगलादेशी सैन्य यांच्यात संवाद वाढविला पाहिजे. भारताने ¯ुढाकार घेऊन आणखी काही पाऊले पुढे टाकली पाहिजे. उदा. बेकायदेशीर बळकावलेल्या जमीनीची देवघेव, खुष्की आणि सागरी सीमाबाबतचे तंटे लवकरात लवकर मिटवणे. खरा प्रश्न †ÖÆü ŸÖÖ ³ÖÖ¸üŸÖ-बांगालादेश पाणी वाटपाचा आणि पाण्याच्या सुरक्षीततेचा. हा प्रश्न अतिशय जागृततेने सोडवावा लागेल. बांगलादेशात जे प्रखर इस्लामवादी हितसंबंधीत गट आणि इस्लामी

´Ö»ÖÖŸÖÖŸ¾ÖÖÖ¤üß µÖÖंच्या विरुध्द कारवाई करण्यासाठी बांगलादेश सरकारचे मन वळवावे लागेल. दुसऱ्या बाजुस भारताने आपली सीमा सुरक्षा बळकट करुन देशात येणाऱ्या अवैध बांगलादेशी लोकांना प्रतिबंध केला पाहिजे. भारतीय लोकसंख्येला ओळखपत्रे आणि कामकाजासाठी येणाऱ्या विदेशी लोकांना काम करण्याचे परवाने दिले गेले पाहिजेत. बांगलादेशात अस्तित्वात असलेले कोणतेही सरकार सध्याच्या अवामी लीगÖचे सरकार देखील भारताला अनुकूल अशी भूमिका उघडपणे घेऊ शकत नाही. म्हणूनच बांगलादेशाशी संबंधीत कोणताही प्रश्न हाताळतांना भारताने संवेदनशील राहीले पाहीजे. एक वाट पाहण्याचे धोरण म्हणून भारताने म्यानमारशीही आपले संबंधÖ ¾ÖÖœüx¾Ö»Ö पाहिजे. ज्यामुळे भारताशी संबंध जुळवण्याबाबत बांगलादेशात वातावरण निर्मिती होईल.

NEPAL
0 km 30 60 90 km
© 2009 Ezilon.com All Right Reserved
National Capital (670,000 in 2001)
over 100,000
over 50,000
over 30,000
other main city
other city
Capital of province
C H I N A
(TIBET)
Barga
Brahmaputra
MAHAKALI
SETI
KARNALI
BHERI
RAPTI
DHAULAGIRI
GANDAKI
LUMBINI
BAGMATI
NARAYANI
JANAKPUR
SAGARMATHA
KOSI
MECHI
KATHMANDU
Pokhara
Bhadgaon (Bhaktapur)
Patan (Lalitpur)
Biratnagar
Dharan Bazar
Mahendranagar
Dhangarhi
Nepalganj
Tulsipur
Dipayal
Jumla
Butwal
Bhairawa
Hetauda
Birganj
Janakpur
Rajbiraj
Dhankuta
Ilam
Damak
Bhadrapur
Darchula
Tansen
Baglung
Gorakhpur
Dundwa Range
Mt Everest
Kangchenjunga
Gangtok
Ghaghara
Gandak
Sarda

Ezilon.com

नेपाळ :

भारत आणि नेपाळ दरम्याने संबंध दिर्घकालीन भौगोलिक, ऐतिहासिक, सांस्कृतिक, सामाजिक आणि आर्थिक बंधनांचे आहे जे उभय देशातील नागरिकांनी आयुष्यभर जपलेले आहे. या दोन देशांमधील सीमारेषा १८०० कि.मी.ची आहे. सीमेच्या दोन्ही बाजूकडील लोकांमध्ये परस्परांबद्दल जवळीक आणि मैत्रीपूर्ण संबंध आहे. सहाजिकच भारत आणि नेपाळचे संबंधही समान पातळीवरचे आहे. सार्क पूर्वी देखील भारत-नेपाळ संबंध होते. सार्कच्या अस्तित्वाबद्दल परस्पर सहकार्य आणि सल्ल्यांची देवघेव यांच्या माध्यमातून नूतनीकरण –ÖÖ»Ö»Ö †ÖÆ.[38]

नेपाळ मध्ये राजेशाहीचे निर्मुलन –ााल्यानंतर लोकशाही अद्याप प्रस्थापित –ÖÖ»Ö»Ößü नाही. लोकप्रतिनिधींच्या निवडणूका २००८ च्या एप्रिलम¬µÖ –ााल्या. मात्र त्यांनी देशाची घटना करण्याचे काम अद्याप हाती घेतले नाही. माओ वाद्यांचे युती शासन २००९ मध्ये पराभूत –ÖÖ»Ö. नेपाळच्या सैन्यात माओवादी चळवळीचे एकत्रीकरण करण्याच्या संवेदनशील मुद्द्Ö¾Ö¸ü ´ÖÖ †Ö¾ÖÖªÖ“Ö युतीशासन पराभूत –ााले. तत्कालीन पंतप्रधान प्रचंडा यांना राजीनामा द्यावा लागला. नेपाळमध्ये नागरी प्रशासनÖचे सैन्यÖतील संबंध हा लक्षणीय मुद्दा आहे. नेपाळ मधील राजकीय पक्षांच्येÖ कार्यक्रमांमध्ये सारखेपणा नाही कोणत्याही आणीबाणीच्या विषयांवर एक मत नाही. त्यामुळे देशात राजकीय अस्थीरता आहे. माधेसीस समस्या ही एक अस्थिर नेपाळ मधील गंभीर समस्या आहे. नेपाळमध्ये देखील भारत विरोधी भावना वाढीस लागत आहे. नेपाळी लोकसंख्येचा एक भाग प्रामुख्याने माओवाद्यांचे पाठीराखे भारत, नेपाळमध्ये हस्तक्षेप करत असल्याचा आरोप करतात. सत्येवर असतांना माओवाद्यांनी चीनशी संबंधाला विशेष पंसती दिली होती. चीनने देखील पुढाकार घेऊन नेपाळयांना मदतीचा हात दिला आणि नेपाळमध्ये आपले अस्तित्व निर्माण केले. भारतासाठी याचे गंभीर दुष्परीणाम संभवतात. भारतात नेपाळ मधून प्रवेश करणारे दहशतवादी भारतीय सुरक्षा व्यवस्थेला आव्हान देत आहे. येथे इस्लामिक गुप्त संघटना देखील सक्रीय आहे. इस्लामीक मूलतत्ववाद निर्मितीसाठी तराई सीमेवर मदरसा (इस्लामीक शिक्षण देणाऱ्या शाळा) स्थापन –ÖÖ»µÖÖ आहे. अशा नेपाळशी संबंध विकसित करण्याचे करण्याबाबतच्या धोरणÖ»ÖÖ ³ÖÖ¸üŸÖÖ»ÖÖ †×ŸÖ¿ÖµÖ काळजी घ्यावी लागेल. कारण येथेही भारताचा हस्तक्षेप वाढत असल्याचा गैरसम•Ö ¯Ö¬¤üŸÖ¿ÖßÖ¸ü ¯Ö¸ü»ÖÖ

†ÖÆ.[39] भारताने विविध राजकीय पक्षांशी संवाद साधून संमन्वय साधला पाहीजे. आपल्या राज्याची घटना घडवण्यास प्रेरीत केले पाहीजे.

भारताने नेपाळच्या अंतर्गत व्यवस्थेबाबत तटस्थ ¸ÖÆß»Ö ¯ÖÖÆß•Ö. ŸÖ¸¡“Ö ×ŸÖ£Ö गुंतागुंतीचे प्रश्न हाताळता येतील. सध्या भारत नेपाळला मदत आणि आर्थिक सहाय्य करŸÖ. ŸÖ“Ö धोरण कायम ठेऊन भारताला नेपाळशी सहकार्य करण्याचे धोरण अवलंबावे लागेल. नेपाळ कडून भारताच्या सुरक्षेची अपेक्षा करतांना असाही आग्रह धरला पाहीजे की भारत-नेपाळ संबंधाबाबत पाश्चात्य देश किंवा संयुक्त राष्ट्रसंघ यांचा नेपाळमध्ये हस्तक्षेप नसावा. भारत-नेपाळ दरम्यानचे सीमासुरक्षा केंद्राचे आधुनिकीकरण आणि कार्यक्षम तंत्राचे बनवावे. भारताच्या बाजुने पायाभूत सुरक्षा विकसित कराव्यात. तसेच भारताने नेपाळ, बांगलादेश आणि भारत µÖÖत त्रिपक्षीय सहकार्य निर्माण करण्यात पुढाकार घ्यावा. भूतानचे काही निर्वासीŸÖ ³ÖÖ¸ŸÖÖŸÖ ŸÖ¸¡ काही नेपाळमध्ये आहे. त्यांच्या पुर्नवसना बाबत भारताने संवेदनशील भूमिका घ्यावी.

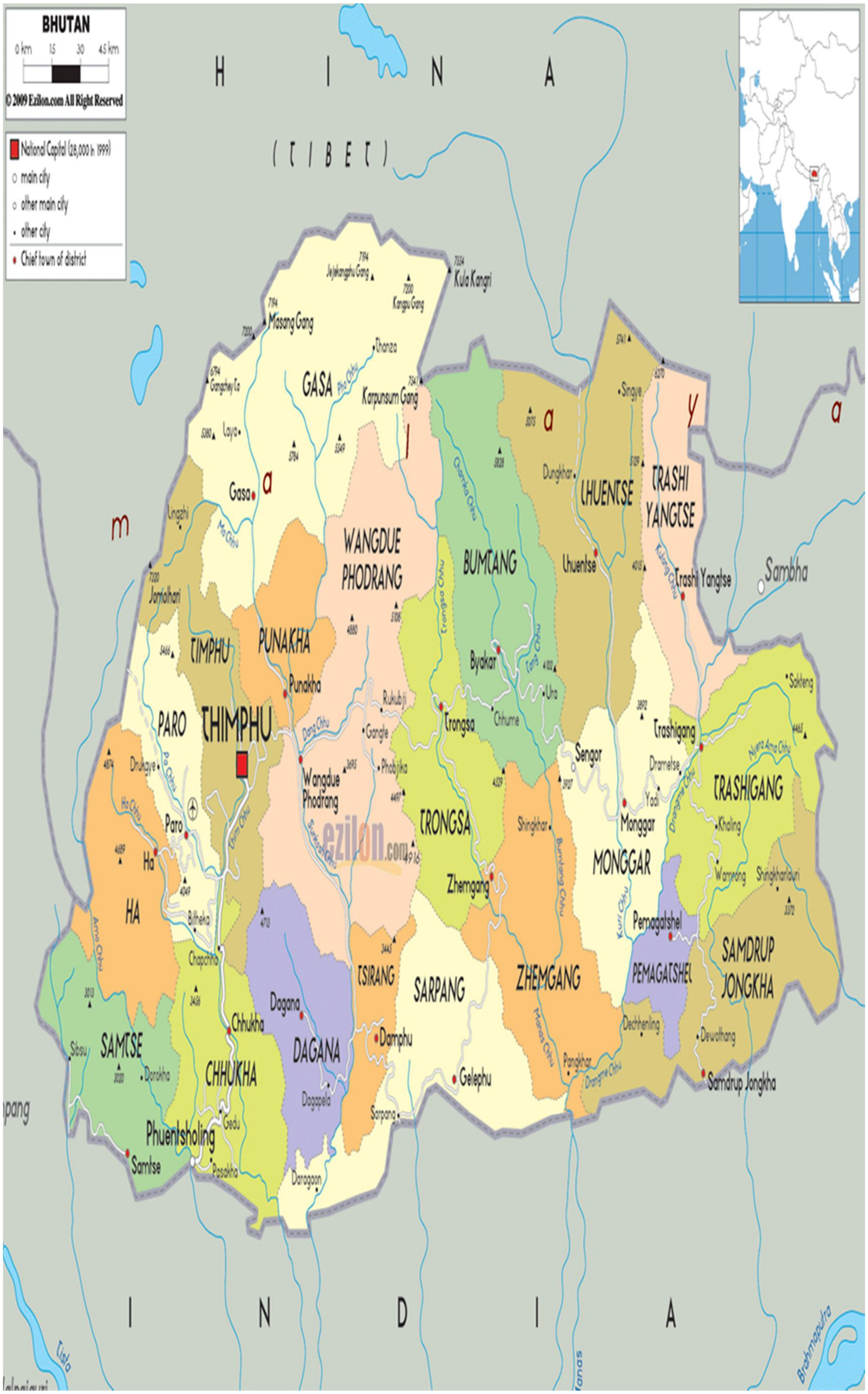
BHUTAN
0 km 15 30 45 km
© 2009 Ezilon.com All Right Reserved
National Capital (28,000 h 1999)
main city
other main city
other city
Chief town of district
C H I N A
(T I B E T)
I N D I A
GASA
Gasa
Laya
Masang Gang
Jejekangphu Gang
Kangpu Gang
Kula Kangri
Thanza
Karpunsum Gang
LHUENTSE
Lhuentse
Dungkhar
Singye
TRASHI YANGTSE
Trashi Yangtse
Sambha
WANGDUE PHODRANG
Wangdue Phodrang
BUMTANG
Byakar
Ura
Chhume
PUNAKHA
Punakha
TIMPHU
THIMPHU
Jomolhari
Lingzhi
PARO
Paro
Drukgye
HA
Ha
Bitheka
Chapcha
Trongsa
TRONGSA
Rukubji
Gangte
Phobjika
Sengor
Trashigang
TRASHIGANG
Sakteng
Dramtse
Yadi
Khaling
Wamrong
Shingkharlauri
Monggar
MONGGAR
Shingkhar
Zhemgang
ZHEMGANG
Pemagatshel
PEMAGATSHEL
SAMDRUP JONGKHA
Samdrup Jongkha
Dewathang
Dechhenling
Pangkhar
TSIRANG
Damphu
SARPANG
Sarpang
Gelephu
DAGANA
Dagana
Daga
Daragaon
CHHUKHA
Chhukha
Gedu
Pasakha
Phuentsholing
SAMTSE
Samtse
Sibsu
Dorokha
Brahmaputra
Tista

Ezilon.com

भूतान :

±ú²Ö¾ÖÖ¸üß 2007 ´Ö¬µÖ एक नवीन संधी करार केला, ज्यात भूतानला विदेशी प्रकरणांमध्ये अगोदरच्या संधी मध्ये असलेल्या स्वातंत्र्यापेक्षा अधिक स्वातंत्र बहाल करण्यात आले. भूतानचे राजे घटनात्मक प्रमुख म्हणून अस्तित्वात आले.[40] »Öोकशाही शासन यंत्रणा येथे मूळ धरु लागली. नव्या घटनेखाली निवडणूका –ााल्या. भारत आणि भूतान दरम्यानचे संबंध मैत्री पूर्ण आहे आणि उत्तरोत्तर बळकट होत आहेŸÖ. भूतानमध्ये राबविल्या जाणाऱ्या भारतीय प्रकल्पांमुळे भूतानचे स्थूल देशांतर्गत उत्पादन लक्षणीय प्रमाणात वाढले आहे.[41] भूतानशी असलेले हे मैत्रीचे बंध अधिक घट्ट करण्यासाठी भारताने हेच धोरणÖ ¯Öœü Š¾ÖÖ»Ö ¯ÖÖ×ÆüÖ•Ö. µÖÖ देशापुढे नेपाळमध्ये भूतानी निर्वासितांचा प्रश्न चीन आणि भूतानच्या सीमावादाबाबत चालु असलेली बोलणी त्या“µÖÖ¿Öß ³ÖÖ¸üŸÖÖ“µÖÖ सुरक्षेचा गंभीर प्रश्न जोडला गेला आहे. निर्वासितांच्या प्रश्नांवर भारताला ही काळजी घ्यावी लागेल की भूतान आणि नेपाळचे संबंध दुषीत होणार नाहीत. नेपाळमध्ये निर्वासितांच्या प्रश्नांवरुन सहानुभूतीला मारक असे वर्तन होणार नाही. चीन-भूतान सीमा प्रश्नी जी बोलणी चालू आहे त्यात ³Öूतान भारताच्या सुरक्षेचा प्रश्न मांडणार असला तरीही भारताने भूतान सरकार कडून तसे आश्वासन ‘µÖÖ¾Öê.

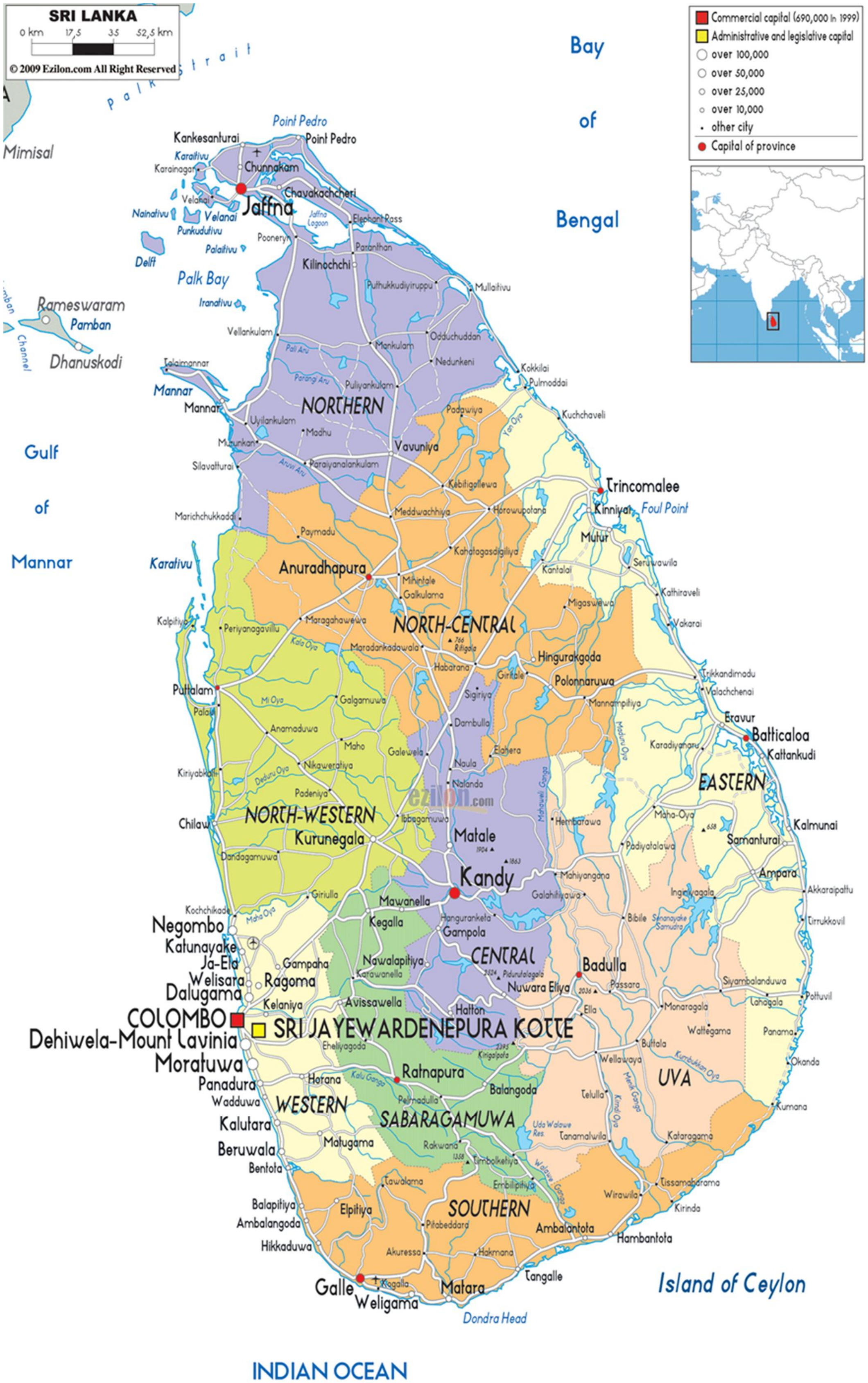

SRI LANKA
0 km 17,5 35 52,5 km
© 2009 Ezilon.com All Right Reserved
Commercial capital (690,000 in 1999)
Administrative and legislative capital
over 100,000
over 50,000
over 25,000
over 10,000
other city
Capital of province
Bay of Bengal
Gulf of Mannar
Palk Strait
Palk Bay
INDIAN OCEAN
Island of Ceylon
Point Pedro
Dondra Head
Foul Point
Mimisal
Rameswaram
Pamban
Dhanuskodi
NORTHERN
NORTH-CENTRAL
NORTH-WESTERN
EASTERN
CENTRAL
WESTERN
SABARAGAMUWA
SOUTHERN
UVA
Kankesanturai
Chunnakam
Jaffna
Chavakachcheri
Elephant Pass
Kilinochchi
Mullaitivu
Mannar
Vavuniya
Trincomalee
Kinniya
Mutur
Anuradhapura
Mihintale
Hingurakgoda
Polonnaruwa
Puttalam
Batticaloa
Kattankudi
Chilaw
Kurunegala
Matale
Kandy
Kalmunai
Samanturai
Ampara
Negombo
Katunayake
Ja-Ela
Welisara
Dalugama
Gampaha
Ragoma
Kelaniya
Mawanella
Kegalla
Gampola
Nawalapitiya
Avissawella
Badulla
Nuwara Eliya
Hatton
COLOMBO
SRI JAYEWARDENEPURA KOTTE
Dehiwela-Mount Lavinia
Moratuwa
Panadura
Horana
Ratnapura
Balangoda
Kalutara
Matugama
Beruwala
Bentota
Balapitiya
Ambalangoda
Hikkaduwa
Elpitiya
Ambalantota
Hambantota
Tangalle
Galle
Weligama
Matara

Ezilon.com

श्रीलंका :

³ÖÖ¸üÖ-श्रीलंका संबंध अलिकडे भिन्न मार्गक्रमण करीत आहे. श्रीलंकेत LTTE “ÖÖ पाडाव आणि प्रभाकरन आणि त्याच्या सहकाऱ्यांची हत्या या मुद्यावर भारताने मानवी हक्कांचा मु§Ö उपस्थित केला. भारतात मोठ्या प्रमाणावर तामिळी निर्वासित श्रीलंकेतुन तामिळनाडूमध्ये आले.[42] या नागरी युध्दाच्या काळात युध्द प्रदेशात अनेक नागरी सदस्य अडकले. भारताने प्रभावित लोकसंख्येसाठी मानवतावादी सहाय्य पाठविले. तामिळनाडू सरकार आणि इतर मानवतावादी संस्थांकडून मागणीच्या दबावाखाली हे धोरण आजही सुरु आहे. भारतापुढे असलेले आव्हान हे आहे की श्रीलंका शासक सन्मान्य तोडगा काढील आणि तेथे तामिळींना समान अधिकारांची हमी मिळेल. भारताच्या दृष्टीने आणखी एक चिंतेची बाब म्हणजे तामिळनाडू मध्ये एल.टी.टी.ई. विषयी निर्माण –ाालेली अनुकूल भूमिका आणि त्याला लाभलेली भारतीय तामिळींची सहानुभूती.[43]

³ÖÖ¸üÖ-श्रीलंका संबंधाबाबत आणखी एका मुद्याची गांभीर्याने नोंद घेण्याची गरज आहे ती आहे पाकिस्तान आणि चीनचा या प्रदेशावर पडणारा प्रभाव. श्रीलंकेच्या शासनाने त्या दोघांना अनुकूल प्रतिसाद दिला आहे. म्हणूनच भारत सरकारने श्रीलंकेतील समाजाच्या सर्व थरात बोलणी करुन या प्रश्नी राजकीय तोडगा शोधला पाहिजे. µÖ¸ü खेरीज श्रीलंकेतील LTTE“Ö †ÛÃÖŸÖŸ¾Ö हे भारत श्रीलंका संबंध बिघडवू शकते. LTTE “ÖÔवळी नंतर भारत श्रीलंका संबंध सुधारण्याची •ÖÖ ÃÖ¬ÖÖ ^¯Ö»Ö²¬Ö –ाली आहे तिचा भारताने पुरेपूर वापर करावा. भारताने सहकार संरक्षण सहकार्यात आतापर्यंत श्रीलंकेत अंतर्गत शांतता आणि सुरक्षेसाठी •ÖÖ ŸÖ¡Ö वापरली गेली त्याचा विस्तार करावा. ज्यामुळे चीन आणि पाकिस्तानचा या क्षेत्रातील प्रभाव कमी होईल. भारत आणि श्रीलंका दरम्यानचे आर्थिक सहकार्य इतपत वाढले पाहीजे की ज्यामुळे श्रीलंका आणि भारŸÖÖµÖ अर्थव्यवस्था एकात्मिक होतील. त्या दिशेने श्रीलंकन सरकारने एक पाऊल टाकले आहे. भारतीय पर्यटकांना श्रीलंकेत जाण्यासाठी आता पासपोर्टची गरज राहीलेली नाही.[44] या खेरीज श्रीलंकेने ³ÖÖ¸üŸÖÖµÖ ¾µÖाावसायिक आणि भांडवल श्रीलंकेकडे आकर्षित करण्यासाठी नवे धोरण स्वीकारले आहेत. भारतीय धोरण कर्त्यांसाठी ही एक सुवर्णसंधी आहे. श्रीलंकेशी आर्थिक व्यवहार आणि पर्यटनाचे व्यवहार वाढवून µÖÖ ÃÖ¬Öीचे सोने करावे.

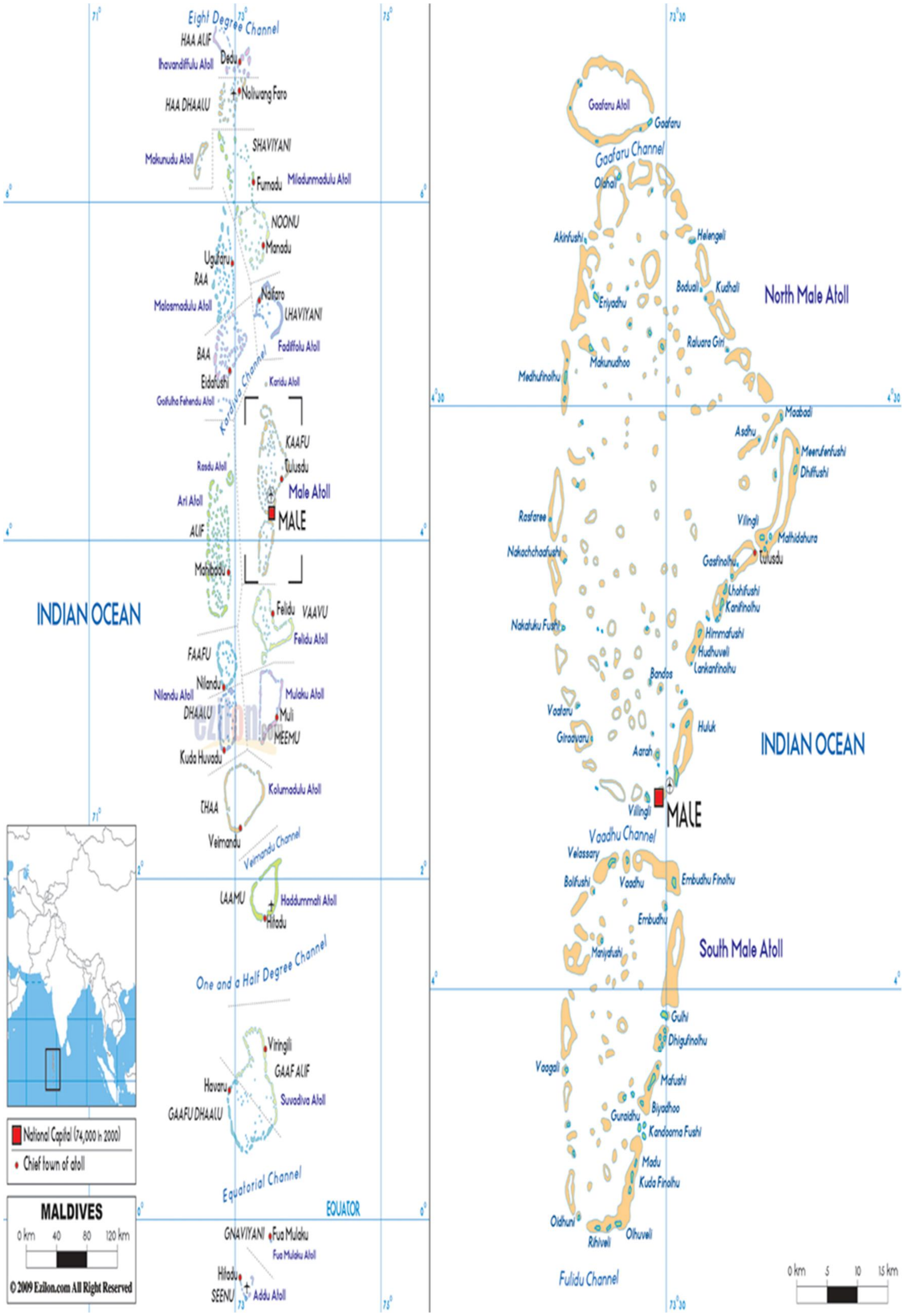
Eight Degree Channel
HAA ALIF
Ihavandiffulu Atoll
Dedu
Noliwang Faro
HAA DHAALU
SHAVIYANI
Makunudu Atoll
Funadu
Miladunmadulu Atoll
NOONU
Manadu
Ugulfaru
RAA
Maloamadulu Atoll
Nalfaro
LHAVIYANI
Fadiffolu Atoll
BAA
Eidafushi
Kardiva Channel
Goifulha Fehendu Atoll
Karidu Atoll
KAAFU
Tulusdu
Rasdu Atoll
Male Atoll
Ari Atoll
MALE
ALIF
Mahibadu
INDIAN OCEAN
Felidu
VAAVU
Felidu Atoll
FAAFU
Nilandu
Nilandu Atoll
Mulaku Atoll
DHAALU
Muli
MEEMU
Kuda Huvadu
Kolumadulu Atoll
THAA
Veimandu
Veimandu Channel
LAAMU
Haddummati Atoll
Hitadu
One and a Half Degree Channel
Viringili
GAAF ALIF
Havaru
Suvadiva Atoll
GAAFU DHAALU
Equatorial Channel
EQUATOR
GNAVIYANI
Fua Mulaku
Fua Mulaku Atoll
Hitadu
SEENU
Addu Atoll
National Capital (74,000 in 2000)
Chief town of atoll
MALDIVES
0 km 40 80 120 km
© 2009 Ezilon.com All Right Reserved
Gaafaru Atoll
Gaafaru
Gaafaru Channel
Olahali
Akirifushi
Helengeli
Bodubandos
Kudhali
North Male Atoll
Eriyadhu
Rahuara Giri
Makunudhoo
Medhufinolhu
Madbadi
Asdhu
Meerufenfushi
Dhiffushi
Rasfaree
Vilingili
Mahidahura
Nakachchaafushi
Gasfinolhu
Tulusdu
Lhohifushi
Kanifinolhu
Nakatuku Fushi
Himmafushi
Hudhuveli
Lankanfinolhu
Bandos
Vaafaru
Giraavaru
Huluk
INDIAN OCEAN
Aarah
Villingili
MALE
Vaadhu Channel
Velassary
Bolifushi
Vaadhu
Embudhu Finolhu
Embudhu
South Male Atoll
Maniyafushi
Gulhi
Dhigufinolhu
Vaagali
Mafushi
Biyadhoo
Guraidhu
Kandooma Fushi
Madu
Kuda Finolhu
Oidhuni
Rihiveli
Olhuveli
Fulidu Channel
0 km 5 10 15 km

Ezilon.com

´ÖÖ»Ö¤üß¾Ö :

मालदीव मध्ये निवडणूका –ााल्या आणि अत्यंत शांततापूर्ण बदलातून नवे सरकार सत्तेवर आले. मालदीवचे नवे अध्यक्ष भारताशी पूर्ण परिचित आहेत. आणि ³ÖÖ¸üŸÖ ´ÖÖ»Ö¤üß¾Ö ÃÖÓ²ÖÓ¬Ö दृढ करण्याच्या संधीकडे ते पहात आहे. भारतासाठी देखील मालदीवशी संबंध सुधारण्याची ही संधी आहे. तिचा पुरेपुर वापर करावा. भारतीय गुंतवणूक, व्यापार आणि तांत्रिक सहाय्µÖ ¾ÖÖœüß¾Ö प्रमाणातून मा»Ö¤üß¾Ö †£ÖÔ¾µÖ¾ÖÃÖ£ÖêŸÖ †ÖÛ¯Ö»Ö अस्तित्व वाढवावे. मात्र त्याबरोबरच या प्रदेशात चीनचे वाढते अस्तित्व आणि इस्लामीक मुलतत्व वाद्यांचा वाढता प्रभाव यावरही लक्ष केंद्रीत केले पाहीजे. ¾ÖÖŸÖÖवरण बदलाच्या पार्श्वभूमीवर भारताने µÖÖ क्षेत्रात पर्यावरण सहकार्य वाढविले पाहीजे.[45]

ÃÖ´ÖÖ¸üÖê¯Ö :

वर उल्लेखल्या प्रमाणे भारत हे राष्ट्र दक्षिण आशियाच्या मध्यवर्ती स्थानी वसलेले आहे आणि त्याची सीमा प्रदेशातील अन्य राज्यांना स्पर्शून जाणारी आहे. या सीमावर्ती प्रदेशाचे काही अंगभूत प्रश्नही आहेत. या सीमाभूमी समुद्री, नदीकाठ आणि पर्वतांच्या आहेत. प्रचंड लांबीच्या µÖÖ सीमा आखलेल्या मात्र नाहीत. आजपर्यंत सीमारेषेचा वाद मिटलेला नाही. परिणामी शेजारी»Ö राष्ट्रांच्या दरम्यान“या काही समस्या आहेत त्यापैकी ५०% समस्या भारत आणि शेजारी»Ö ¸üÖÂ™Òü¿ÖÖ असलेल्या समस्यांपैकी सीमावर्ती भागातß»Ö वादग्रस्त भूमिबाबतच्या आहेत. भारत-बांगलादेश ४३५० कि.मी., भारत-नेपाळ १७५० कि.मी. सीमा पूर्णपणे असुरक्षित आहे. जेथून वस्तु आणि माणसे यांची बेकायदेशीर वाहतूक चालते. याखेरीज शेजारी»Ö ¸üÖÂ™Òांच्या सामाजिक, आर्थिक परिस्थितीत आणि राजकीय प्रणालीत असलेली भिन्नता भारतासाठी गंभीर चिंतेचा विषय आहे.

³ÖÖ¸üŸÖÖ“Öê •ÖÖ¾ÖôûÖ¯ÖÖÃÖ †Ö–Öá ¿Öê•ÖÖ¸üß»Ö ¸üÖÂ™Òü ÆüßŸÖ †¿ÖÖ¾ÖôûßŸÖ ¤ü²ÖôûßŸÖच नव्हे तर फसलेली राष्ट्रे म्हणून नोंदलेली आहेत. µÖÖ शिवाय राष्ट्र उभारणीच्या कार्यात राष्ट्र बाह्य घटक वेगाने वाढत आहेत. ज्याचा संपूर्ण प्रदेशाला गंभीर धोका निर्माण –ााला आहे. दुर्दैवाने ÆüÖ ¸üÖÂ™Òü ²ÖÖÊ ¿ÖŒŸÖß ¸üÖÂ™ÒüÖपेक्षा प्रबळ –ÖÖ»Ö †ÖÆêü. Ÿµ֖ӓÖ †ÖŸÖÓ¸üÖÂ™ÒüßµÖ ÃÖÓ²ÖÓ¬Ö †ÖÆêüŸÖ. LTTE ची वायुसेना आणि सागरी सेना देखील आहे. जिचा भारतीय सागर क्षेत्राला धोका आहे. बांगलादेशात आंतरराष्ट्रीय संगठण बांधणी असलेला इस्लामिक आत्मघाती गटांचा प्रभाव वाढत आहे. या अतिरेक्µÖÖÓ“Öê ÃÖÓ²ÖÓ¬Ö अलकायदा, तालिबान इत्यादींशी असलेला संबंध केवळ त्या त्या राज्यांत समस्या नसून संपूर्ण ¯ÖϤêü¿ÖÖŸÖ ŸÖÖê ØÆ“ÖÖ“ÖÖ ×¾ÖÂÖµÖ –ाालेला आहे. नेपाळ मध्µÖê 1990 »ÖÖ सत्ता पालट होऊनही तेथे अद्याप

घटनाच अस्तित्वात आलेली नाही. माओवाद्यांनी तेथे रक्तरंजीत क्रांती केली. तरी देखील लोकशाही कार्यप्रवण –ालेली नाही.

सार्कला भारत आणि पाकिस्तान संघर्षावर तोडगा शोधण्यास अपयश आले आहे. या दोन्ही देशात आजही असमाधान आहे. आजतागायत सार्क हे प्रभावित प्रादेशिक संगठन बनू शकले नाही. µÖाचे मुख्य कारण भारत आणि त्याचे शेजारी राष्ट्र µÖांच्या दरम्यान प¸Ã¯Ö¸¯ †×¾ÖÀ¾ÖÖÃÖ Æ“Ö †ÖÆê. ³ÖÖ¸ŸÖÖने सार्क घटक राष्ट्रांना जे काही थोडेफार पाठबळ दिले ते सार्कच्या यशाचे गमक ठरण्यापेक्षा भारताविषयी गैरसमज निर्माण करणारेच अधिक –ाले. भारतासह सर्वच घटक ¸ÖÂ™ÒÒ सार्कचे व्यासपीठ आपले अंतर्गत वाद मिटविण्यासाठी वापरु शकले नाही. त्याचा परिणाम म्हणून सार्क ला दक्षिण आशियातील आर्थिक आणि राजकीय समस्या सोडवीता आल्या नाहीत.

सार्कला अद्याप प्रभावी प्रादेशिक संगठन बनवायचे आहे.

ÃÖ¤ü³Ö ÃÖ“Öß

1) डॉ. वसंत रायपुरकर, इन्टरनॅशनल रिलेशन्स ॲन्ड पॉलिटीक्स, श्री. मंगेश प्रकाशन, नागपूर (सेवंन्थ एडिशन-2006) ¯ÖÖ¯Öß.175-194.

2) मुनी ॲन्ड मुनी, रिजनल को-ऑपरेटिव्ह इन साऊथ एशिया, (न्यू दिल्ली : नॅशनल, 1984). पान नं.१२३-126.

3) मांढरे, पाटील, तोडकर, भारताचे परराष्ट्रीय धोरण व राष्ट्रीय सुरक्षितता, प्रतिमा पब्लिकेशन्स, अहमदनगर, २००५, पान नं.११६-130.

4) ॲलन, डग्लस (एडि) : रिलिजीयन ॲन्ड पॉलिटीकल कन्फ्लीक्ट इन साऊथ एशिया, (इंडिया, पाकिस्तान ॲन्ड श्रीलंका), वेस्टपोर्ट, ग्रीनवूड प्रेस, २००४.पान नं.६८-93.

5) कित्ता.,पान नं.६८-93.

6) कित्ता.,पान नं.६८-93.

7) पेंडसे अरुणा आणि उत्तरा सहस्त्रबुध्दे, आंतरराष्ट्रीय संबंध, शीतयुध्दोत्तर व जागतिकीकरणाचे राजकारण, ओरिएन्ट लॉंगमन प्रा. लि. मुंबई, पान नं.१८८.

8) कित्ता.,पान नं.१८९-191.

9) ‘ÖÖÃÖ, ¯ÖÖ£Ö ‹ÃÖ. : कोऑपरेशन ॲन्ड कन्फ्लिक्ट इन साऊथ एशिया, न्यू दिल्ली, मनोहर पब्लिकेशन्स, १९८९.पान नं.५८-59

10) कित्ता.,पान नं. ५८-59.

11) धर्माधिकारी अविनाश, एम.पी.एस.सी. राज्यसेवा मुख्य परीक्षा, सामान्य अध्ययन ¯Öê¯Ö¸ü-१ आणि २, चाणक्य मंडळ परिवार पुणे, २००८, पान नं.४८०-487.

12) कित्ता.,पान नं.४८०-487.

13) कित्ता., ¯Öान नं.४८०-487.

14) चतुर्वेदी के. ॲन्ड ईटी.एएल.(एडि), इनसायक्लोपिडिया ऑफ सार्क : व्हॉल्यूम.३, सार्क : द समीतस्, (न्यू दिल्ली, प्रगुन पब्लि., २००६), ¯Öान नं.२१६-228

15) भबानी सेन गुप्ता,इंडिया इन द ट्वेन्टि-±úÃ™ Ãö“µö¸ß, *इन्टरनॅशनल अफेअर्स,* (¸öµö»ö ‡न्स्टिटयूट ऑफ इन्टरनॅशनल अफेअर्स १९४४), व्हॉल्यूम.७३, नं.२ एशिया ॲन्ड द पेसिफीक (एप्रिल, १९७७), पीपी.२९७-314.

16) फ्रान्सिस्को ओबिनो, सार्क : द पॉलिटीकल चॅलेंज फॉर साऊथ एशिया ॲन्ड बियाँड, *इकॉनॉमीक ॲन्ड पॉलिटीकल विकली*, व्हॉल्यूम.४४, नं.९ (फेब्रु.२८-´öö“ö6, 2009) ¯öß¯öß.118-125).

17) कित्ता., ¯öन नं.११८-125

18) कित्ता., ¯öन नं.११८-125.

19) भबानी सेन गुप्ता,इंडिया इन द टेन्टि-±úÃ™ Ãö“µö¸ß, *इन्टरनॅशनल अफेअर्स,* (¸öµö»ö इन्स्टिटयूट ऑफ इन्टरनॅशनल अफेअर्स १९४४), व्हॉल्यूम.७३, नं.२ एशिया ॲन्ड द पेसिफीक (एप्रिल, १९७७), पीपी.२९७-314.

20) कित्ता, ¯öन नं.२९७-314.

21) शर्मा, सश्मी, इनसायक्लोपिडिया ऑफ सार्क ॲन्ड मेंबर कंट्रीज, न्यू दिल्ली : रिगल पब्लिकेशन, २००७. ¯öन नं.१०६-113.

22) कित्ता, ¯öन नं.106-113.

23) मदन, देविंदर (एडि) सार्क : ओरिजीन, डेव्हलपमेंट ॲन्ड प्रोग्रॅमस् (न्यू दिल्ली, दीप ॲन्ड दीप, १९९७). ¯öन नं.५३-68.

24) चतुर्वेदी के. ॲन्ड ईटी.एएल.(एडि), इनसायक्लाŸ¯öडिया ऑफ सार्क : व्हॉल्यूम.३, सार्क : द समीतस्, (न्यू दिल्ली, प्रगुन पब्लि., २००६), ¯öन नं.७३-77.

25) कित्ता, ¯öन नं.७३-77.

26) तोडकर बी.डी. एम.पी.एस.सी.राज्यशास्त्र ऐच्छिक पेपर-२, डायमंड पब्लिकेशन, पुणö, 2010,¯öन नं. ३५४-360.

27) कित्ता, ¯öन नं.३५४-360.

28) कित्ता, ¯öन नं.३५४-360.

29) फ्रॉम सार्क टू सार्क : माईलस्टोन्स इन द इव्होल्यूशन ऑफ रिजनल को-ऑपरेटिव्ह इन ÃÖÖ‰ú£Ö <×¿ÖµÖÖ (1980-८८) व्हॉल्यूम.१, (काठमांडू : सार्क सेक्रेटरिएट, डिसेंबर, 1988), ¯Öन नं.६१-62.

30) गोन्सालवीस, एरिक, रिजनल कोऑपरेशन इन साऊथ एशिया, साऊथ एशियन सर्व्हे, *ÃÖ¯™.2006, ¾ÆÖ»µÖ´Ö., 13, ¯ÖÖ¯ÖÖ.203-209 .*

31) केनड्डी, ङि ई., द सिक्युरिटी ऑफ सदर्न एशिया (लंडन : चाटो ॲन्ड विन्दूज, फॉर †ÖµÖ.†ÖµÖ.<ÃÖ.<ÃÖ., 1965), ¯Öन नं.६६.

32) कित्ता., ¯Öन नं.६७.

33) भूयान अयुब्बूर, आर. रिजनल कोऑपरेटिव्ह इन साऊथ एशिया : आऊटलुक ॲन्ड प्रॉस्पेक्ट्स अन्डर साप्ता, साऊथ एशियन सर्व्हे, ´ÖÖ“Ö 1996 : ¾ÆÖ»µÖ´Ö.3 : ¯ÖÖ¯ÖÖ.197-217.

34) दीक्षित, जे.एन., द फ्यूचर ऑफ सिक्युरिटी इन साऊथ एशिया, साऊथ एशियन सर्व्हे, ´ÖÖ“Ö 2001, ¾ÆÖ»µÖ´Ö.8, ¯ÖÖ¯ÖÖ.125-133.

35) कित्ता., ¯Öन नं.१२५-133.

36) हरकत-ˆ»Ö-×•ÖÆÖ¤ü-†»Ö ‡Ã»ÖÖ´ÖÖ ¤ü बॅनड् एक्स्ट्रीमीस्ट आर्गनायजेशन ऑफ बांगलादेश, २००५. ¯Öन नं.४८.

37) कित्ता., ¯Öन नं.४८.

38) फ्रॉम सार्क टू सार्क : माईलस्टोन्स इन द इव्होल्यूशन ऑफ रिजनल को-ऑपरेशन इन ÃÖÖ‰ú£Ö <×¿ÖµÖÖ (1980-88) ¾ÆÖ»µÖ´Ö.1, (काठमांडू : सार्क सेक्रेटरीएट, डिसेंबर, 1988), ¯Öन नं.६१-62.

39) फ्रान्सिस्को ओबीनो : सार्क : द पॉलिटीकल चॅलेंजेस फॉर साऊथ एशिया ॲन्ड बियाँड *इकॉनॉमीक ॲन्ड पॉलिटिकल विकली,* व्हॉल्यूम.४४, नं.९ (फेब्रु.२८-´ÖÖ“Ö 6, 2009), ¯ÖÖ¯ÖÖ.118-125.

40) संद्रा देसत्रादी : इंडिया ॲन्ड श्रीलंकाज् सिव्हील वॉर : द फेल्यूअर ऑफ रिजनल कन्फिक्ट मॅनेजमेंट इन साऊथ एशिया, *एशियन सर्व्हे*, व्हॉल्यूम.५२, नं.३ (मे-•Öून 2012), ¯ÖÖ¯ÖÖ.595-661.

41) कित्ता., पान नं.५९५-661.

42) शर्मा, रश्मी : इनसायक्लोपिडिया ऑफ सार्क ॲन्ड मेंबर कंट्रीज, न्यू दिल्ली : रिगल पब्लिकेशन, २००७, पान नं.८०-83.

43) कित्ता., पान नं.८०-83.

44) गोकुळेश शर्मा, कॉन्स्टिटयूशन्स ऑफ सार्क नेशन्स : न्यू दिल्ली, *दीप ॲन्ड दीप पब्लिकेशन्स, २००८.* पान नं.११३-119.

45) रुथस्टेन, रॉबर्ट आय., अलायन्स ॲन्ड स्मॉल पॉवर्स *(न्यूयॉर्क ॲन्ड लंडन कोलंबिया युनिव्हर्सिटी,प्रेस, १९६८).* पान नं.३७-48.

प्रकरण : ५

सहकार्याची क्षेत्रे - आर्थिक आणि सांस्कृतिक विश्लेषण

5.1 प्रास्ताविक :

आर्थिक आणि सांस्कृतिक एकात्मता साध्य करणे हे दक्षिण आशियाई क्षेत्राचे मुलभूत ध्येय आहे. भारताजवळ केवळ व्यापक बाजारपेठेच नव्हे तर अधिक वैविध्यपूर्ण आर्थिक पाया देखिल आहे. ज्याच्या आधारावर शेजारी»Ö ¸ÖÂ™ÖŸÖ ³ÖÖ¸ित औद्योगिक विकास साधू शकतो. भारताच्या शेजारी असलेल्या लहान राष्ट्रांचे हितसंबंध जोपासण्यासाठी भारताला काही प्रमाणात संरक्षण जकातीच्या उत्पन्नाचा त्याग करावा लागेल एवढेच. निराळ्या शब्दात भारताने लहान राष्ट्राकडून केल्या गेलेल्या आयात जकाती कमी केल्या तर त्या देशांची निर्यात वृध्दी होऊ शकेल.

5.2 सार्क मधील भारताचे आर्थिक हितसंबंध :

सार्क मध्ये सामील –ाल्यानंतर भारताने प्रथम स्वतःच्या आर्थिक विकासावर लक्ष केंद्रीत केले.१९९१ मध्ये विदेशी कर्जाचे संकट गंभीर –ÖÖ»µÖÖ´ÖÖô भारताला बाजारप्रेरित आर्थिक सुधारणावर लक्ष केंद्रीत करावे लागले. भारताने ट¯µÖÖ™प्याने आपली अर्थव्यवस्था जागतिक बाजारपेठेसाठी खुली केली.[1] दरम्यानच्या काळात भारताची वाटचाल बंदिसŸÖ Ã´ÖÖ•Ö¾ÖÖ¤ß अर्थव्यवस्थेकडून, केंद्रीय नियोजनाकडून खाजगीकरणाकडे वाटचाल करु लागली. विदेश व्यापारावरील जकातींचे दर कमी होऊ लागले. परिणामी १९९४-९७ या काळात सुधारणांमुळे आर्थिक वृध्दी दर ७ % पर्यंत वधारला. हा वृध्दी दर टिकविण्यासाठी नवी दिल्ली नवीन बाजारपेठांच्या शोधात होती. ज्यामुळे भारतात विदेशी गुंतवणूक वाढवू शकेल. १९९१ मध्ये भारतातील विदेशी गुंतवणूक ६८ दशलक्ष अमेरिकी डॉलÖ¸ Æ֟ÖÖß. ŸÖß 1996-97[2] मध्ये ५ महादक्ष डॉलर पर्यंत वाढली. भारताची विदेशनिती गुंतवणूक प्रेरीत करणारी असणे महत्वाचे होते. ज्यामÖô आर्थिक वृध्दीचे लक्ष साध्य करता यावे. भारत चीनशी आपला व्यवहार वाढवीत आहे. आणि दक्षिण आशियाई राष्ट्रांशी (ASIAN) व्यापारी संबंध प्रस्तापित करण्याचा प्रयत्नही करत आहेत.[3] भारत एक आर्थिक महासत्ता बनविण्याच्या दृष्टीने हा विषय गांभिर्याने घेतला पाहीजे असे नवß

दिल्लीत ठरविण्यात आले. क्रयशक्ति (PPP) क्षमतेच्या दृष्टीकोनातून भारत जगातील “ÖÖ£µÖÖ क¾´ÖÖक¾Öची आर्थिक महासत्ता होईल अशी अपेक्षा होती.[4] न•Ößकच्या भविष्यकाळात भारत µÖÖ लक्षापासून ढळ¾»Ö असे चिन्ह नाही. १९९१ पासून सुरु –ÖÖ»Ö»µÖÖ ²ÖÖ•ÖÖ¸¯Öê¸ÌÖ †£ÖÔ¾µÖ¾ÖÃ£ÖÖ“Öß “ÖÔ¾ÖÔß´ÖÔ भारताच्या आर्थिक विचारांच्या बैठकीत अमुलाग्र बदल घडवून आला. असा बदल ज्यामुळे जागतिक अर्थव्यवस्थेत भारत नेहमीच सक्रीय राहिल.[5] भारतातील बहुतेक नेते, मग त्यांचा राजकीय पक्ष कोणताही असो ते सर्व अशाच मताचे आहे की भारतातील प्रचंड बेकारी रोखण्यासाठी जागतिकीकरण आणि खाजगीकरण हाच एकमेव उपाय आहे.[6] या भूमिकेमुळे भारतात क्रमशः व्यापारावरील जकातींचे दर कमी –ाले. व्यापारावरील संख्यात्मक निर्बंधही कमी –ÖÖ»Ö. ´ÖÖ¡Ö ³ÖÖ¸ÌÖ व्यापार विस्तार करु पहाणारा दक्षिण आशियातील एकमेव देश नव्हे. सार्कमध्ये अन्य राष्ट्र देखिल जगभर आपला व्यापारी संबंध विस्तार क¹Ö पहात आहेत. भारताचा उघड उघड शत्रू पाकिस्तान नवीन बाजारपेठात प्रवेश करु पहात आहे. युरोपियन समुदायाकडून आणि जपान कडून †×-Öकाधिक मदत पदरात पाडून घेत आहे.[7] मध्यवर्ती आशिया या क्षेत्रातही व्यापार विस्ताराचे प्रयत्न सुरु आहे. मात्र या भागात जपान युरोपियन समुदाय आणि रशिया या देशांकडून होणाऱ्या ÝÖß¾Ö Ã¯Ö-Ö»ÖÖ µÖÖ ¾µÖÖ¯ÖÖ¸Ö»ÖÖ सामोरे जावे लागते. नेपाळ आणि श्रीलंका हे दोन्ही देश भारतावर अवलंबून आहे. भारतातून त्यांना निर्यात होते. आणि भारतात त्यांच्या देशातून आयाती पण होतात. या देशांशी प्रदेशांतर्गत व्यापार आणि गुंतवणूकींची संधी प्राप्त होत आहेत. बांगलादेश देखिल त्याच्या निर्यात वस्तुंसाठी भारतीय बाजारपेठेकडे आशाळभूतपणे पहात आहे.[8] सार्क अंतर्गत बहुतेक राष्ट्रांना आंतरप्रादेशिक वृध्दी हवी आहे आणि या परिस्थितीत कुणीही अशीच अपेक्षा व्यक्त करील की त्यांच्या अपेक्षापूÖÝÖसाठी सार्क दक्षिण आशियाई राष्ट्रांच्या आर्थिक सहकार्याकडे अधिक लक्ष ¤ê‡»Ö.

प्रत्यक्षात प्रादेशिक सहकार्यांची किंमत ³ÖÖ¸Ìतालाच मोजावी लागणार होती. प्रदेशांतर्गत इतर राष्ट्रांना भारताशी व्यापार करतांना जकात सवलती दिल्या गेल्या तर त्याचा आर्थिक भार भारताने उचलावा आणि त्या मोबदल्यात सार्क संघटनेतील भारताचा प्रभाव वाढावा. प्रादेशिक ऐक्यामुळे संरक्षण खर्चातही बचत अपेक्षित होती. केवळ राजकीय प्रभावासाठी ही किंमत मोजण्याची तयारी भारताने दाखवली. फसव्या प्रतिष्ठेच्या मोहापायी भारताने आपली मर्यादिÝÖ साधनसामुग्री खर्चात टाकणे भारताला योग्य वाटले नाही. राजकीय फायद्यासाठी विकास खर्चात वाढ

करणे µÖÖ ÃÖ¸ÔÖ देवघेवीच्या व्यवहारात अनेक फाटे आहेत. कारण आंतरराज्य संबंध गुंतागुंतीच्या Ã¾Ö¹Ý¯पाचे आहेत. जे त्यासाठी क्षेत्रनिहाय विकास खर्च आणि त्याचे दृष्य फायदे पडताळून पहात आले पाहीजेत. सवलतींच्या देवघेवी बोलाचाली करतांना त्यातील सामुहीक हीताच्या मुद्यांवर एकमत –ÖÖ»Ö ¯ÖÖÆß•Ö. ¤दैवाने दक्षिण आशियातील व्यासपीठ परस्पर स्पर्धक आहे.[9] प्राथमिक वस्तु उपभोग्य वस्तुंबाबत दक्षिण आशियातील सर्वच राष्ट्रांची उत्पादने सारखी असल्याने परस्पर पूरकता कमी आणि स्पर्धाच अधिक दिसते. केवळ प्राजाती निर्यात वस्तु आणि भांडवल वस्तु एवढेच क्षेत्र स्पर्धायुक्त बाजारासाठी उपलब्ध आहे. या क्षेत्रात एकमेव भारताचे निर्विवाद वर्चस्व आहे. त्याच्याकडे उपभोग्य आणि भांडवली वस्तुंच्या निर्मितीची क्षमता आहे.

जरी भारतात उपभोग्य आणि भांडवली वस्तु निर्माण होत असल्या, त्यावरील वाहतूक खर्चही कमी असला तरी त्या विदेशी वस्तुंच्या तुलनेत गुणवत्तेच्या आणि आवश्यकपणे क´Ö खर्चाच्याही नसतात. अशा वस्तु लहान देशांनी भारतातून आयात करणे निर्वाह्य नसते. यावर सार्कचा स्वतंत्र चलन गट निर्माण केला तर प्रदेशांतर्गत व्यापारात महागडे विदेशी चलन खर्चून वस्तु आयात कराव्या लागणार नाहीत. भारताशी व्यापार केल्याने त्यांच्या विदेशी संग्रहाची बचत होईल. त्यामुळे लहान राज्यांचे विदेशी चलन संग्रह वाढतील.[10] या कारणांने प्रादेशिक व्यापार वाढत नाही. तरीही काही क्षेत्र †¿ÖÖ आहेत ज्यात सदस्य राष्ट्रांचा फायदाच होतो. उदा. नेपाळ मधील जलविद्युत निर्मितीची क्षमता. भारताचे ऊर्जा क्षेत्र नेपाळची वीज वापरते आणि त्या बदल्यात भारतीय ¾ÖÃÝÖ“ÖÖ पुरवठा करते. व्यापारातील अशी परस्पर पुरकता सर्वच राष्ट्रांच्या बाबत वापरुन पहाता आली तर प्रदेशांतर्गत उद्योगांचे पर्याप्त स्थानियीकरण होईल. उद्योगांच्या स्थान निश्चितीचे राजकीय निर्णय औद्योगीक उपक्रमांना तोट्यात घालेल. हे टाळण्यासाठी मजबूत प्रादेशिक राजवट हवी जी निःपक्षपाती पणे कमी खर्चात विकास कार्यक्रमांची अंमलबजावणी करेल.

प्रादेशिक-आर्थिक सहकार्याचे सार्कसाठी सर्वाधिक मोठे योगदान मिळणे शक्य आहे. परस्पर विरोधी मतांऐवजी रचनात्मक बदल सार्कच्या माध्यमातून घडू शकतात. सार्कच्या सामुदायिक विकास योजनेतुन राष्ट्रा-राष्ट्रामधील पूरकतेचा मुद्दा चर्चेत आणÖÝÖÖ µÖ‡»Ö. †¿ÖÖ नियोजनातून उत्पादक आणि उपभोगतेयांच्या हितसंबंधाची प्रादेशिक सहकार्याच्या भावनेतून जपणूक होईल. विभागात आर्थिक तफावती आहेत. या परिस्थितीत मुक्त व्यापार अस्तित्वात आला त¸ गरीब देशांचा अधिक तोटा होईल ही अडचण परस्पर लाभाचे प्रादेशिक नियम करुन विषमता कमी

करता येईल. मात्र त्यासाठी सार्कचे नियोजन साक्षेपीपणे परस्पर हिताचे राहील याची सार्कने काळजी घेतली पाहीजे. संस्कृति अथवा विशेष करुन राजकीय प्रादेशिकता वाद µÖÖ´Öã़ळे दक्षिण आशिया दोन भागात विभागलेले आहे- (१) ब्रिटिश सत्तेच्या प्रशासनाखाली असलेला समाज आणि (2) राष्ट्र भावना प्रबळ †ÃÖ»Ö»ÖÖ ÃÖ´ÖÖ•Ö.[11]

सांस्कृतिक भिन्नतेत सार्क अंतर्गत दक्षिण आशियातील संघर्ष घडून येतात. ŸµÖÖ“µÖÖŸÖ समन्वय साधण्यासाठी सांस्कृतिक समजुतीचा एक दृष्टीकोन अवलंबीणे आवश्यक असते. मात्र धर्माच्या राज्य कर्माने ग्रस्त असलेला समाज सांस्कृतिक समन्वयास सहजासहजी तयार होत नाही. संस्कृति आणि धर्मानेच दक्षिण आशियात संघर्ष आहेत. संघर्षाचा मुद्दा धर्मांध गट बहुसंख्येने असलेल्या धार्मिक गटांच्या विरोधात राहतात. अल्पसंख्यांक ठरणार विकासाच्या संधी पासुन मुकतील अशी भावना निर्माण होते. मार्क्सÃ¾ÖÖªÖ“Ö ¬Ö´ÖÖबाबतचे राजकारण असे की ¬Ö´Ö ÆÖ ÃÖ¯ÖÖ®Ö लोकांचीच पाठराखण करतो ही एक भ्रम निर्माण करणारी एक संकल्पना आहे. तरी देखील कम्युनिस्ट राष्ट्रांत धर्म टिकून राहीला आणि दक्षिण आशियांत तर वर्ग युध्दाचे सतत चर्वण ÆÖŸÖ ¸ÖÆßü»Öê. µÖÖ ˆ»Ö™ ´ÖÖŒÃÖवादी नसलेले लोक धर्म आणि तत्वावर आधारीत समाज हेच ÃÖÖ‘ÖÂÖÖ´ÖµÖÖ मुलभूत घटक आह असे मानतात.[12] धर्म आणि संस्कृति बाबतचा सै¬¤ÖÖतिक युक्तीवाद असे सांगतो की, पुराण मतवादी धर्माचे असे राजकारण करतात की कोणत्याही आधुनिकतेला त्याचा विरोध असतो. मात्र ही प्रतिक्रिया उग्रवादी नसावी. काही संस्कृतीत होणाऱ्या बदलांशी चटकन जमुन घेतात परंतु त्यामुळे बदलांचा स्वीकार करणारे आणि न करणारे अशा दोन गटांचा संघर्ष होतो.[13] बदलांना प्रतिबंध करणारे धार्मिक पुरातन मतवादी कोणताही बदल स्वीकारण्यास तयार नसतात. या ²ÖÖ²ÖŸÖ ÃÖÖÖ¾ÆÖएत अनुभव आठवावा. ग्रामीण लोकसंख्येत लोक ग्रामपातळीवर शासनाचा प्रभाव शून्य असतो. लोकांचे अल्पशिक्षण आणि क्षीण संदेश ग्रहण क्षमता यामुळे त्यांचा कोणत्याही चांगल्या बदलास प्रतिसाद मिळणे कठीण असते. अशा देशांचे सरकार, लोकांचे मत प्रादेशिक संघटनांच्या धोरणांशी सुसंगत राखण्यात †¯Öयशी ठरते. जर धार्मिक भावनेमुळेच स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या वेळी भारताचे धार्मिक विभाजन –ÖÖ»Ö ŸÖ¸ÖßÆß वसाहत वादानंतर राष™ßय ऐक्याच्या प्रयत्नात तो सर्वात मोठा अडथळा ठरला. पाकिस्तान-भारत आणि श्रीलंका या राष्ट्रांत धर्माच्या वेगळेपणामुळे उठाव – ाले. ज्यांचा पाठींबा राष्ट्रीय सरकारांनी केला. विशिष्ट धार्मिक गटांना जेव्हा सरकारी पाठिंबा मिळाला नाही तेंव्हा समान धर्माच्या सरकारांनी त्यांचा उग्रवाद आणि राष्ट्रीय दुफळीची भावना

¾ÖÖœßÃÖ »ÖÖ¾Ö»Öß.[14] धर्म आणि भाषेच्या आधारावर जे सांस्कृतिक राजकीय लढे –ÖÖ»Ö Ÿ¾µÖÖ“Ö Ã¾Ö¹ý¯Ö देशांतर्गत आणि आंतरराज्य संघर्ष या दोन्ही प्रकारचे असतात. तसेच दक्षिण आशियात दिसू लागले. अशा धार्मिक आणि सांस्कृतिक संघर्षाला संधी असण्याचा आर्थिक पाया असला तरß “ÖÔ¾ÖÔ¡Ö“ÖÖ ‡×ŸÖÆÖÃÖ †ÃÖÖ ¯Ö¸Ö¾ÖÖ ¤ŸÖ की केवळ आर्थिक सवलतींची खैरात करुन धार्मिक-सांस्कृतिक विचारसरणी बदलता येत नाही. प्रादेशिक संघटनांच्या माध्यमातून राजकीय आरिष्ठांवर निर्णय मिळणे मर्यादित होते. मात्र शेजारी राष्ट्रांतील अंतर्गत आरिष्ठांने उग्र स्वरुप धारण करु नये यासाठß ते सदस्य राष्ट्रांना मदत करु शकतात. म्हणूनच परस्परांच्या संस्कृतिंची ओळख पटावी या हेतूने सार्क संघटना आंतरप्रादेशिक सांस्कृतिक कार्यक्रमांचे आयोजन करत असते.[15]

दक्षिण आशियात अशी प्रवृत्ती आढळून आली की परस्परांना समजून घेण्यापेक्षा धार्मिक मूलतत्व वाद्यांचा धूडगूस घालण्याचा कल अधिक आहे. त्याला धार्मिक अस्तित्वाची जाणीव करण्यासाठी जागतिकीकरण असे गोंडस नाव दिले जाते. आता µÖीला धर्म आणि सांस्कृतिक प्रणालीच्या उणीवा म्हणाव्यात की राजकीय इच्छाशक्तीचा अभाव हा मुद्दा वादाचा असू शकतो. कारणे काहीही असो, धर्म भावनेत सुसह्यता आणण्यात सार्कला कितपत यश येईल अशी शंका निर्माण होणारे वातावरण सार्क मध्ये आहे. हे असेच ठेवणे हीताचे नाही. दक्षिण आशियातील राष्ट्रीय नेतृत्व , धार्मिक सद्भावना निर्माण करण्याबाबत उदासिन आहे. इस्लामीक संघटना अमर्याद धर्मांतर घडवून आणतात. हिंदू धर्मात अनेक जातß आहे, धर्मांतर केलेल्या लोकांना कोणत्या जातीत सामावून घ्यावे हा प्रश्न मुळात धर्मांतरातून या धर्मात येणे हा प्रकार कमी आहे. उलट हिंदू धर्मातß»Ö खालच्या जाती इतर धर्मात सहज प्रवेश करु शकतात.मात्र इस्लामिक पाकिस्तान प्रादेशिक सत्तेत दुय्यम स्थानावर आहे. आणि अल्प संख्यांक धर्मीयांची प्रथा सार्क समाजावर लादू शकत नाही. या ¯Ö×¸ÛÃ£ÖŸÖßŸÖ –Ö´ÖÖŸÖ¸Ö“µÖÖ ¯ÖÖŸÖôß¾Ö¸¡Ö ÃÖ´ÖŸÖÖ»Ö साधला गेला आहे. सध्या आढळणारी ठळक प्रवृत्ती अशी की समन्वयाच्या कोणत्याही प्रक्रीयेला अडथळा निर्माण करतांना जातीवादाचे घोडे पुढे क¸¾Ö.[16] समाजातील धार्मिक प्रत्यक्ष करणे समस्यांमुळेच ठरते. आणि व्यापक प्रमाणÖ¾Ö¸¡ समाजाशी संवाद साधतांना त्यांची निरक्षरता आणि समाजापासून तुटलेपण या प्रमुख अडचणी आहे. अशा परिस्थितीत प्रदेशात संस्थात्मक उभारणी करणे तर राजकीय हस्तक्षेप किमान ठेवला तर सामुदायिक उठावाला उत्तेजन मिळते. त्यावर नियंत्रण करणे शासन आणि खाजगी संस्थांच्या आवाक्याबाहेर ठरते. समाजातील समृध्द व्यक्तिंचा लोकमतावरील प्रभाव मर्यादीत आहे. परंतु

शासकीय धोरणात पुरेशी लवचिकता ठेवणे शक्य आहे. मात्र ही तफावत प्रदेशांची संस्थात्मक बांधणी करण्यात लाभाचे ठरु शकते. या संस्थात्मक बदलाद्वारे लोकमताची पर्वा न करता एकात्मिकीकरण कार्यक्रम राबवावा. मात्र अशा एकात्मीकता धोरणाविरुध्द लोकमत प्रतिकूल –ÖÖ»Ö तर त्याचे नियंत्रण करणे कठीण होतील.[17]

प्रभावी प्रादेशिक संस्था अत्यंत प्रभावी असली तरी एखाद्या कृति बद्दल लोकमत अल्पसंख्यांकाच्या विश्वासाला बळी पडले तर उग्र बनू शकते. जरी संस्था समन्वयाच्या प्रक्रियेला मदत करत असल्या तरी त्याचा दीर्घकालीनउपाय केवळ लोकमत परस्परांचा धर्म आणि संस्कृति बाबत समजूतीचे बनवू शकणार. तरच इच”ा्त बदल घडू शकतात. म्हणूनच निधर्मी सांस्कृतिक शिक्षण ही सार्क च्या अंतिम ध्येयपूर्तीची गरज आहे.प्रादेशिक एकात्मतेबाबत असा एक युक्तीवाद केला जातो की त्यासाठÖ समान संस्कृती दृष्टीकोन विकसित करावा. असा सुसंस्कृत प्रदेश दक्षिण †Ö×¿ÖµÖÖŸÖ †ÖÆ.[18] जरी दक्षिण आशियातील समाजामध्ये बरीच समानता असली तरी विशेषतः ¯ÖÖश्चात्य इंग्रजी संस्कृति भोगलेल्या संपन्न समाजात तरी जे सार्वत्रिक चित्र दिसतील ते धार्मिक †£Ö¾ÖÖ ŸÖÝ¾Ö–ाान विषयात फरक याच कारणामुळे दक्षिण आशियात संघर्ष आहे. वास्तव्याची सलगता आणि संस्कृतिचा सारखेपणा, संघर्षाची धार कमी करण्यात फारसे प्रभावी ठरलेले नाहीत. सामाजिक उग्रवादाचे स्वरुप अगदी तळागळातील लोकांच्या प™»ÖÖवर पाहिले असता त्याचे नियंत्रण करणे प्रादेशिक संघटनेच्या राष्ट्रीय नेतृत्वाला शक्य –ाालेले नाही. त्यांचा या गटांवर मर्यादित प्रभाव असतो. एकात्मतेची धोरणे जर शासनाने दडपशाहीने राबवलेली नाही तर समुहाची लोकप्रिय संस्कृति ती धोरणे यशस्वी होऊ देत नाही. त्यासाठी सरकारची दडपशाहीच आवश्यक असते. इतर राष्ट्रांच्या मदतीने आपल्या राष्ट्रांत अल्पसंख्यांकाचे दमण केले तर आंतरराष्ट्रßµÖ ÃÖ²Ö–ÖÖŸÖ ²ÖÖ–ÖÖ µÖÖŸÖ. आपला अंतर्गत प्रश्न प्रादेशिक आणि आंतरराष्ट्रीय पटलावर नेण्याचा दोषारोप होतो.

दक्षिण आशियात राज्यकारणांचा धार्मिक आधार वरिलप्रमाणे असतांना देशांतर्गत समुदायाचा उग्रवाद गंभीर आंतरराष्ट्रीय परिणाम निर्माण करतो. कधी कधी हे प्रश्न अंतर्गत आहेत की आंतरराष्ट्रीय यातून निवड करणे कठीण ठरते. या प्रश्नावर तिसऱ्या जागतिक प्रादेशिक ÃÖघटनांची सभा –ाली. त्यात धार्मिक आणि सांस्कृतिक मुद्यांवरुन संघर्ष हा विषयच चर्चा विषयात नव्हता, कारण असे उग्रवाद पश्चिमेत अस्तित्वातच नाहीत. दक्षिण आशियात मात्र यालÖ प्राथमिकता आहे. प्रत्येक देशात समाज विभागलेला आहे. काही राष्ट्रांत आधुनिकता येऊनही इतर

संस्कृतिंना सामावून घेण्याची उदारता मात्र आलेली नाही. दक्षिण आशियात ते कसे आणावेत, काही अनुत्तरीय प्रश्न आहेत. तळागाळाच्या पातळीतील लोकांमध्ये हा बदल घडवून आणण्याच्या अवस्थेतही नाही. याचे एक कारण म्हणजे सार्क संघटन शत्रू राष्ट्रांना सामावून घेणारे आहे, त्यांना समुह संबंधाबाबत हस्तक्षेप करणे म्हणजे आपल्या हेतु बद्दल आपल्याच समाजाच्या मनात किंतु निर्माण करण्यासारखे आहे. एका बाजुने दक्षिण आशियाने आर्थिक सहकार्य आणि एकात्मतेचा तर्क स्वीकारलेला आहे.[19] आणि दुसरीकडे सार्क अंतर्गत प्रत्येक राष्ट्रात धार्मिक आणि सांस्कृतिक कारणांवरुन अंतर्गत कुरबूरी आहे.

प्रादेशिक सहकार्य आणि एकात्मता या बाबतीत सार्क संघटनेला कितपत यशापयश मिळाले याचा हिशोब मांडतांना आर्थिक एकात्मतेचे कल्याणकारी परिणाम मांडता µÖÝÖß»Ö. साधनसंपत्ती वाटप, उपभोग्य वस्तुंचे वाटप आणि व्यापारशक्ती हे काही “स्थितीक”(Static)परिणाम आहे. या उलट मोठ्या प्रमाणावरील उत्पादनाच्या बचती, बाजार रचनेवरील परिणाम, आणि वृध्दीदरावरील परिणाम हे गतिशील परिणाम आहे.[20] दक्षिण आशियात सभासदत्व राष्ट्रे स्पर्धक आहेत. परस्परांना पुरक नाही. त्यांची उत्पादन रचना प्राथमिक उत्पादनांचß असल्यामुळे जवळपास समान आणि बाजारातील वाटा परस्परांना स्पर्धक आहेत. बहुतेक देश आपआपसातील वस्तुंची देवघेव करण्यापेक्षा विदेशातून आयाती करतात, विकसित देशांच्या आयाती, गुणवत्ता आणि पतसवलत यामुळे प्रदेशांतर्गत आयाती पेक्षा आकर्षक असतात. प्रदेशांतर्गत राजकीय तणाव ही समस्या आणखी गंभीर करते.[21] तरीही ९० च्या दशकात सार्क अंतर्गत राष्ट्रांत आर्थिक सुधारणांचे वारे वाहू लागले. १९९१ मध्ये सार्क परिषदेचा अभ्यास ¯Ö×ÃÖ¬Ö¤ü – ÖÖ»ÖÖ.[22] या अभ्यासाच्या शिफारशी सार्कच्या मं¡ÖßÖ¯Ö¤üÖ“µÖÖ ¯Ö×¸üÂÖ¤ü“µÖÖ 90 “या परिषदेत स्वीकारल्या गेल्या. त्याच वर्षी आर्थिक सहकार्यावरील एक उच्चस्तरीय सभा काठमांडू येथे भरली. या समितीने ¯ÖÖ¤ü×¿ÖÛक अभ्यास समितीने केलेल्या शिफारशींचा विचार केला आणि तात्काळ कृती करावयाची काही क्षेत्रे निर्देशित केली. त्यानुसार एक अंर्तशासकीय गट स्थापन करतांना व्यापार क्षेत्रातील कामगिरीचे मूल्यमापन करणाऱ्ÖÖ गÖ™ने त्यासाठी आवश्यक असणारी संस्थात्मक रचना आणि व्यापार सहकार्याची प्रगति यांचा आढावा घेतला. सार्क देशांतर्गत प्राधान्य व्यापाराचा मुद्दा या गटात “Ö“Öåला गेला.[23] प्रदेशांतर्गत प्रत्येक राष्ट्रांच्या क्षमतेचा फरक विचारात घेऊन प्राधान्य व्यापाराचे आणि मुक्त व्यापाराची रचना कशी असावीयावर या सभेत चर्चा –ÖÖ»ÖßÖ.

सध्या राबविला जाणारा भारतातील आर्थिक सुधारणा कार्यक्रम काही राजकीय †£Ö¾µÖ¾ÖÃ£ıांमध्ये बदल करुन गेला. भारताबरोबर सार्क अंतर्गत काही इतर राष्ट्रांनी देखील आर्थिक व्यवस्थांचा कार्यक्रम राबविला. या कार्यक्रमामुळे संरक्षक व्यापाराचा दृष्टीकोन टाकून व्यापार वृध्दींचा नवा दृष्टीकोन स्वीकारला. सार्क निर्यात गटाने एक दुरदृष्टी कार्यक्रम तयार केला.[24] µÖö ŸÖ–ा समुहाने काही मध्यमकालीन लक्षे निर्धारित केली जी दक्षिण आशियाई देशात लागु होणार होती.

5.3 सार्क (SAARC)´Ö¬Öß»Ö आंतरप्रादेशिक व्यापार :

जरी दक्षिण आशियातील आर्थिक अवस्था जवळपास सारख्याच असल्या आणि त्यांचे संबंध स्पर्धक असले तरी त्यांनी परस्परांशी व्यापारात कधीही मुक्त देवघेव ठेवली नाही. उल™ ¯Ö¸Ã¯Ö¸Ö¿ıी व्यापारात कडक प्रतिबंध होते. आंतरप्रादेशिक व्यापारात आणि प्रदेशा बाहेरील व्यापारात देखील सदस्य राज्या“µÖÖŸÖÆß तफावत आहे. त्यांचे व्यापारी संबंध प्रदेशांतर्गत आणि प्रदेश बाह्य ¤¡¿ÖÖ¿Öß वेगवेगळे आहे. उदा. प्राथमिक वस्तु उत्पन्नांबाबत आंतरप्रादेशिक व्यापार आणि कारखानदारी उत्पादनाबाबत प्रदेशबाह्य व्यापार अस्तित्वात होते. म्हणूनच सार्क देशांतर्गत व्यापाराच एकत्रीकरण मर्यादित होतÖ. µÖÖ ¯Ö×¸ÛÃ£Öतीत प्रदेशांतर्गत खुला व्यापार असता तरी फारसा फरक पडला नसता. या संदर्भात असा एक युक्तीवाद आहे की आर्थिक एकत्रीकरणातून तेव्हा“Ö कल्याणकारी लाभ संभवतात जेव्हा व्यापार वस्तु देशांतर्गत उत्पादनाला पुरक असतील. आणि जर त्या देशांतर्गत उत्पादनांना स्पर्धक असतील तर कल्याणकारी लाभ कमी होतात. दक्षिण आशियाई देशांच्या व्यापार रचनेकडे पाहिल्यास हे स्पष्ट होते की ते स्पर्धक वस्तु बाबतच व्यापार करतात, त्यामुळे आंतरप्रादेशिक व्यापाराला मर्यादित वाव आहे. उत्पादन आणि विशेषीकरण रचना सार्क सभासद देशात सारखीच आहे. आणि त्यातील कारखानदारी उत्पादने देखील श्रमप्रधान ŸÖ¡ÖÖ“ÖÖ व्यापक वापर करणारी आहे. श्रम बाजारात या उद्योगांची मागणी अतिशय महत्वाची आहे. उत्पादनांच्या विशेषीकरणात क¾Öळ क्षेत्रीयच नव्हे तर उपक्षेत्रीय विशेषीकरण रचना देखी»Ö सारखीच †ÖÆ. ˆ¤Ö. ³Öारत आणि पाकिस्तानातील कापड अणि चामडी उत्पादनाच्या क्षेत्रात प्रत्यक्ष †ÖŸÖ¸¡¸ÖÂ™ßµÖ ²ÖÖ•ÖÖ¸¯ÖšŸÖच परस्पर स्पर्धा आहे. तशीच स्पर्धा जुट उत्पादनाबाबत भारत आणि बांगलादेशाची आंतरराष्ट्रीय स्पर्धा आहे. तयार कपड्याच्या क्षेत्रात भारत, पाकिस्तान, बांगलादेश आणि श्रीलंका जागतिक बाजारपेठेत स्पर्धा करतात.[25] दक्षिण आशियाई अर्थव्यवस्थेतील दुसरे

महत्वाचे लक्षण म्हणजे ते अत्यंत खालच्या स्तरातील कारखानदारी उपक्रमात गुंतले आहे. जसे साधी वस्त्रे ज्यात नफ्याचे प्रमाण सिमांतिक असते. हा अत्यंत तळाचा औद्योगिक उपक्रम असल्यामुळे त्याचा विस्तार करण्याविहीत सिमांतिक प्रभावाचा असतो.

दक्षिण आशियाई देशांच्या व्यापाराचे एक समान लक्षण म्हणजे उच्च जकात दर आणि किमान मुक्त व्यापार. या प्रदेशात उच्च प्रतिबंधक आयात जकाती आक0¸¡»µ00 •00Ÿ00Ÿ0 Ÿ0 ²00Ê स्पर्धेपासून देशी उद्योगात बचाव करण्यासाठी, सहाजिकच या देशांची दक्षिण आशियाई प्रदेशांतर्गत व्यापार करण्याची क्षमता क्षीण –ााली आहे. उच्च जकात दर आणि जकातेतर बंधने यामुळे एकूण ¾µ00¯0रातील सार्क अंतर्गत राष्ट्रांचा वाटा जेमतेम ३% इतका आहे.[26] •0¸ß ³00¸त आणि पाकिस्तान µ0ंचा दक्षिण आशियाईतील स्थुल देशांतर्गत उत्पादनाचा वाटा ८०% असला तरी त्याचे दक्षिण आशियातील व्यापारामधले योगदान जेमतेम २% आहे, श्रीलंकेचे ६%, बांगलादेशचे ८.५%, ´00»0¤ß¾0“0 12% †0णि नेपाळचे १४.९% इतपत अधिक आहे.[27] तुलनेने एकटे पडलेले भूतान जास्तीतजास्त दक्षिण आशियाई प्रदेशात व्यापार करते आणि एकूण दक्षिण आशियाई प्रदेशात त्याचा वाटा ८१.८% आहे. सार्क अंतर्गत सदस्य देशांत आंतरप्रादेशीक आयातीचा अत्यंत मर्यादीत वाव आहे. भारताची पाकिस्तानातून होणारी आयात त्याच्या एकूण आयातीच्या ०.३% आहे.[28] †¿0ß“0 अवस्था नेपाळ“0ß भारतातून होणाऱ्या आयातींची आहे. श्रीलंका आणि बांगलादेशातून भारतात होणारी आयात एकूण आयातीच्या केवळ ०.१% आहे. तसेच भारतातून सर्व सार्क राष्ट्रांना होणारी निर्यात गत पाच वर्षात –ाालेल्या एकूण निर्यातीच्या जेमतेम २.८% इतकी आहे. स्वतंत्रपण0 ³00¸Ÿ0ßµ0 निर्यातींचा प्रदेशांतर्गत निर्यात0ßŸ0ß»0 ¾00™0 - पाकिस्तान ०.२%, नेपाळ ०.५%, श्रीलंका ०.9%, आणि बांगलादेश १% इतकीच आहे.[29] दक्षिण आशियाच्या आंतरप्रादेशिक व्यापाराचे आणखी एक लक्षण म्हणजे सदस्य राष्ट्रांचा भारताशी अनौपचारीक व्यापार. प्रदेशांतर्गत अनौपचारीक व्यापार निर्मितीचे प्रमुख कारण उच्च जकात दर आणि जकातेतर बंधने ज्यांचा उल्लेख वर आलाच आहे.[30] असा अनधिकृत व्यापार हा कधी कधी अधिकृत व्यापाराच्या ६ पट अधिक असतो. हा छुपा व्यापार एक प्रकारे तस्करीच म्हणता येईल. अशी वास्तविकता असूनही सदस्य राष्ट्रे भारतातून होणाऱ्या आयातीवरील बंधने उठवावयास तयार नाहीत. कारण त्यामुळे सदस्य राष्ट्रांचे अधिकृत व्यापार शेष प्रभावीत होतील अशी भिती वाटते. जकाती आणि इतर बंधने उठवण्यास सदस्य राष्ट्रे तयार नाहीत. ही परिस्थिती सार्क प्रदेशांतर्गत व्यापारात कोणत्याही सुधारणांची शक्यता दर्शवित नाहीत. या

पार्श्वभूमीवर सार्क प्रदेश एक असत्य कल्पना आहे. दक्षिण आशियाचा प्रादेशिक गट उभारण्याचा प्रयोग, व्यापारवृध्दीचा ठरेल हे ठासून सांगण्याचा प्रयत्न करतो.[31]

दक्षिण आशियाई आर्थिक संघटन वस्तुंच्या मुक्त प्रवाहासाठी, सेवांच्या, भांडवलाच्या आणि मानवी संसाधनाच्या मुक्त प्रवाहास वाव देण्यासाठी आवश्यक असल्याच्या गरजेवर भर दिला जातो. प्रदेशातील साधन सामग्रीचा पर्याप्त वापर शक्य क¸ß»ö †Ãö Ÿµöö ²öö•öö¸ö“ö स्वरुप असेल. ज्यामुळे लोककल्याणात भर पडेल. प्रत्यक्षात मात्र हे आदर्शापेक्षा फोल ठरु पहात †öÆ. दक्षिण आशियात आजही भांडवल आणि तंत्र–ानाचा अभाव आहे. जागतिकीकरणात अपेक्षीत असलेला मुक्त सेवा आणि वस्तुंचा प्रवाह निर्माण होऊ शकला नाही. सहाजिकच सहभागी राष्ट्र गट निर्मितीŸö दक्षिण आशियाला पूर्ण अपयश आले आहे.[32] दक्षिण आशियातील प्रादेशिक सहकाय µöì संकल्पनेकडे प्रदेशातील राज्य अशा दृष्टीकोनातून पहातात की दक्षिण आशियातील छोट्या राज्याच्या खर्चाने भारताचे आर्थिक सक्षमीकरण वाढवावे. दक्षिण आशियाई राष्ट्रांच्या मनात Ãöö¯Ÿöö कराराबद्दल मुळीच उत्साह नाही. कारण तसे –ाल्यास त्याच्यासाठी प्रतिकूल व्यापार शेष आणि भारतासाठी अनुकूल व्यापार शेष उदार व्यापाराचे धोरण स्वीकारल्यास होऊ शकेल. प्रदेशांतर्गत राष्ट्रांना अशीही भीती वाटते की जर बाजार तत्वावर प्रादेशिक व्यापाराचा विकास –öö»öö तर भारत आर्थिक दृष्ट्या प्रबळ होईलच त्याबरोबरच इतर राष्ट्रांचे भारतावरील राजकीय अवलंबीत्व वाढेल. पाकिस्तानचे विदेशमंत्री मुस्ताफिजुर रहेमान यांनी असे स्पष्टपणे म्हटले आहे की माराकेश आणि WTO च्या नियमावलीनुसार भारताला अनुकुल प्रतिसाद देणे त्यांना शक्य होणार नाही. जो पर्यंत काश्मिर आणि फरक्का धरण समाधानकारक सुटत नाही.[33] पाकिस्तानने भारताला मोस्ट फेवर्ड नेशन (MFN)चा दर्जा देण्यास स्पष्ट नकार दिला आहे. राजकीय पूर्वग्रहांमुळे प्रदेशातील विवेकी आर्थिक विचार –ाकला जात आहे. साल्हेद ते नवी दिल्ली दरम्यान पाईपलाईन टाकून त्याद्वारे अमेरीकन कंपनीने गॅस पुरवठा करण्याचा प्रस्ताव बांगलादेशाने धुडकावून लावला आहे.जागतिक बँकेने शिफारस केलेला हा प्रकल्प बांगलादेशाच्या हिता“öö नाही. म्हणून हा प्रस्ताव ±ö्टाळण्यात आला. थोडक्यात सार्क प्रदेशांतर्गत भारताचे अस्तित्व दक्षिण आशियाई राष्ट्रांमध्ये भय निर्माण करते. म्हणून ते उभयपक्षी लाभदायी कोणतीही आर्थिक धोरणे स्वीकारण्याच्या परिस्थितीत नाही.

5.4 ³ÖÖ¸ताचे सार्क अंतर्गत आर्थिक सहकार्य :

प्रादेशिक सहकार्या संबंधात अपेक्षेशी विरहीत असा अनुभव भारताने दिलेला आहे. भारताने प्रदेशातील अर्थव्यवसायांचा लाभ करुन दिलेला आहे आणि आर्थिक सवलती मंजूर केल्या आहे. नेपाळच्या बाबतीत वर्धीत मुल्यांवर जकात आकारण्याचे बंधन उठवून आता नेपाळी उत्पादने भारतीय बाजारपेठात येऊ शकतात. त्यासाठी वर्धीत मुल्याच्या ८०% पासून ५०% आणि पुढे पूर्णपणे जकात मुक्त व्यापार शक्य केला. बांगलादेश आणि श्रीलंकेच्या संदर्भात भारताने त्यांच्या व्यापार शेषातील प्रतिकुलता कमी करण्याचे मान्य केले. मात्र मालदीवच्या बाबतीत ही तरतूद †aÖ¯Ö ¾ÆüÖ¾ÖµÖÖ“ÖŸ †ÖÆü.[34] 1997 “या माले परिषदेत भारताने गुजराल तत्वाची एकतर्फी घोषणा केली. त्याद्वारे भारतात येणाऱ्या दक्षिण आशियाई आयात निर्यातीवर ज्यात पाकिस्तानचाही समावेश असेल संस्थात्मक बंधने उठवली. भारतीय कंपन्यांनी एकूण १४० प्रकल्पात १९९९ पर्यंत ८३ दशलक्ष अमेरिकी डॉलर्स गुंतवले. ह्या खेरीज भारतीय कंपन्यांनी सार्क प्रदेशांतर्गत त्यांच्या आश्रीत कंपन्यांना ३.५ दशलक्ष अमेरिकी ›Ö»Ö¸üची कर्ज आहे. आणि १६.५ दशलक्ष अमेरिकी डॉलरचे Æü´ÖŸ¯Ö¡Ö ×¤ü»ÖŸÖê.[35] एक महत्वाचा अनुकूल विकार म्हणजे प्रादेशिक विकासासाठी भारताची अग्रक्रम आयात १९९६ च्या तुलनेत अधिक विविधीकरणाची २००० सालात करण्यात आली.[36] ³ÖÖ¸ŸÖÖ“ÖŸ भूतान,नेपाळ आणि श्रीलंकेशी मुक्त व्यापार व्यवस्था होतीŸ अशीच व्यापार व्यवस्था बांगलादेशशी होण्याबाबत बोलाचाली सुरु आहे. विदेशी गुंतवणूक करतांना सार्क प्रदेशातील गुंतवणूकीत प्राधान्य देण्याचे धोरण भारताने स्वीकारले असे प्रस्ताव दृतगती निकालात काढण्यासाठी एक छानणीचा कक्ष सुरु करण्यात आला. गुंतवणूक प्रस्ताव छानणीची कमाल मर्यादा चार दशलक्ष अमेरिकी डॉलर वरुन आरंभी १५ दशलक्ष आणि नंतर १९९९ मध्ये ३० दशलक्ष अमेरीकी डॉलर पर्यंत वाढविण्यात आली. ही गुंतवणूक नेपाळ आणि भूतान वगळता अन्य पाच सार्क अंतर्गत राष्ट्रांशी होती.[37] नेपाळची भारताशी असलेले व्यापार तुट गतीने कमी –ााली आणि २००२ पर्यंत तिचे शिलकीत ¹ÿ¯ÖÖŸÖ¸ü –ााले. भारत श्रीलंका मुक्त व्यापार करार –ााल्यानंतर हा व्यापार मोठ्या प्रमाणात वाढला. मार्च २००० मध्ये कृतीशील –ाालेला हा मुक्त व्यापार करार भारत श्रीलंका व्यापार सिध्दीचे कारण Š¸ü»Öê. ¾µÖÖ¯ÖÖ¸üÖŸÖ 195% ¾ÖÖœü –ााली. आंतरराष्ट्रीय करारानुसार भारताने ने¯ÖÖôü»ÖÖ ×ŸÖÃÖ¸ü-µÖÖ ¸üÖÂ™ÒÖ¿ÖÖ व्यापारासाठी एकच मार्ग आश्वासित होता. परंतु भारताने असे १५ मार्ग उपलब्ध केले. तयार क¯Ö›ड्याच्या क्षेत्रात भारताशी संवेदनशील असलेल्या देशांची यादी दिली होती. परंतु भारताने

बांगलादेशाला रेडिमेड कापडांचे ६ दशलक्ष नग भारतात पाठविण्याची परवानगी दिली. मात्र त्यासाठी लागणारा धागा भारतातून आयात करण्याचे बंधन होते. भूतान हा भारताच्या व्यापारातील सर्वात मोठा भागीदार आहे. सन २००१-२००२ मध्ये भूतानची भारताकडे –ालेली निर्यात वीजेसह रु.४.९१ महापद्म होती. आणि ती एकूण निर्यातिच्या 94.5 % ÆÖÿÖß.

मात्र सार्कचे यश दिलेली आश्वासने आणि अपेक्षा यांच्या तुलनेत कमीच आहे. सध्याच्या बंदीस्त चौकटी बाहेर जाऊन काही भरीव कामगीरी करावी असा दीर्घकालीन कार्यक्रम सार्क च्या हाती नाही. पाकिस्तान, श्रीलंका आणि मालदीव यांनी युरोपियन युनियन सारखा एक आर्थिक समुदाय म्हणून सार्कला स्वरुप द्यावे या संकल्पनेस विरोध दर्शविले आहे. त्यांचा युक्तीवाद असा की सार्क दक्षिण आशिÖµÖÖ“µÖÖ गुणवैशिष्ठांनुसार निराळया प्रकारचे संगठन असावे.[38] ´ÖÖ¡Ö ÆÖß वैशिष्ट्ये आहे संकुचीत राष्ट्रीय हीत संबंध ज्यांनी सार्कचेच अस्तित्व धोक्यात आले आहे. जो पर्यंत सदस्य देश आपसात मुक्त व्यापार करण्यास तयार नाही तो पर्यंत सार्कचे संगठन केवळ सिध्दांत कल्पनाच उरेल आणि जगातील इतर प्रदेश जसे निर्माण –ाले तसे हे ही निर्माण –ÖÖ»Ö †ÃÖÖ ‡×ÿÖÆÖÃÖ ´ÖÖ¡Ö ^¸»Ö.

ÆÖ ÃÖÓ‘Ö™ü न अस्तित्वात न येता जर सार्क शिवाय देशादेशांमध्ये द्विपक्षीय व्यापार करार –ाले असते तर त्या राष्ट्रांचा अधिक फायदा –ाला असता असेच सदस्य राष्ट्रांची भावना –ÖÖ»Ö»Öß आहे. सध्याचे सार्क संघटन हे केवळ संस्थात्मक चौकट आहे त्यात प्रादेशिक आणि उपप्रादेशिक व्यवस्था काय असावी एवढया पुरते मर्यादीत आहे. काही व्यापार बाह्य प्रकल्पात उदा. ऊर्जा आणि जनसामग्री प्रकल्प निर्माण करण्यात आले. प्रदेशांतर्गत व्यापारवृध्दी करण्याबाबत मात्र कोणतीही तरतुद नाही. यावरुन सार्क सं‘Ö टनेचा असा एक गर्भीत अर्थ सुचित होतो की प्रदेशांतर्गत कार्यक्रम आखणी बाबत ते अशा टप्प्यावर पोहचले आहे जेथे पुढील रस्ता बंद आहे. काही उपप्रादेशिक उपक्रम राबविले ज्यात भूतान, बांगलादेश, भारत आणि नेपाळ यÖ“ÖÖÃÖ´ÖÖ¾Öê¿Ö †ÖÆê.[39]दक्षिण आशियातील या उपप्रदेशांच्या गटाला बाकीच्या तीन राष्ट्रांनी पाकिस्तान, श्रीलंका आणि मालदीव यांनी असे कारण देऊन विरोध केला की एकाच प्रदेशातील काही राष्ट्रांना उपप्रदेशापासून बाजुला ठेवले तर एकूण क्षेत्रीय हितसंबंधाकडे दुर्लक्ष होईल. हे उपप्रदेश सार्कच्या सर्वसाधारण सभेत उपविभागीय प्रश्नांना अग्रक्रम देतील आणि संपूर्ण विभागाच्या प्रश्नाना दुय्यम स्थान देतील.[40] ŸÖ¸üßÆß 3ÖÖ¸üŸÖ-बांगलादेश-नेपाळ आणि भूतान आपल्या उपप्रादेशिक सहकाराची कल्पना पुढे रेटीत आहेत.

दक्षिण आशियातील उपविभागीय व्यवस्था यासाठी निर्माण केली की त्यांचे फायदे बघून व्यापक प्रादेशिक विकास प्रेरीत करता येईल ज्यात साधनसामुग्री आणि तंत्र-ान कौशल्य सदस्य देश सामुहिकपणे वापरु शकतील. सार्क च्या सदस्य राष्ट्रात आत्मविश्वास निर्माण करणे ही आवश्यक होते. हा आत्मविश्वास भारत, पाकिस्तान संघर्षामुळे हरविला होता. ह्या परिस्थतीत पहिला उपाय म्हणून व्यापारेतर साधन सामुग्रीचे एकत्रीकरण करुन सदस्य राष्ट्रांमध्ये आत्मविÖÀ¾ÖÖÃÖ वाढविण्याचा प्रयत्न केला. वीज आणि पाणी पुरवठ्यासारख्या व्यापारेतर सहकार्याचे शिक्षण मिळाले तर त्याचे दीर्घकालीन परिणाम उत्पादनात दिसतील आणि त्याचे विभाजन सदस्य राष्ट्रांच्या दरम्यान करतÖÖ µÖê‡»Ö. ³ÖÖ¸üÖ-भूतानचा छूपा जलविद्युत प्रकल्प, प्रकल्प निर्मिती हा त्यातील एक प्रकल्प आहे. गुजराल तत्वाखाली बांगलादेशाशी केलेल्या ३० वर्षाच्या जलविभाजनाचा करार नेपाळशी केलेली वाहतूक संधी सार्क मधील काही शेजारी राष्ट्र घेऊन एक निराळा उपप्रादेशिक गट तयार करणे ‡Ÿµ×¤ü“Öê ÃÖ´ÖÖ¾Öê¿Ö †ÖÆê. व्यापाराला राजकीय अडथळे असूनही तृतिय पक्षांच्या मध्यस्तीने होणाऱ्या तस्करीचे मूल्य प्रतीवर्ष २५०-500 ¤¿ालक्ष रुपये इतके होते. यातून कधी कधी पाकिस्तानला तस्करी ऐवजी खुल्या व्यापाराचा पर्याय आवडू लागला. इतर कोणत्याही प्रदेशांतर्गत राष्ट्रांपेक्षा पाकिस्तानला भारताशी मुक्त व्यापाराचे फायदे अधिक मिळू शकतात. ही दोन प्रमुख राष्ट्रे आर्थिक सहकार्यात एकत्र आली तर बाकीचे राष्ट्र आपोआपच अनुकरण करतील. कश्मीर च्या प्रश्नावरुन केवळ भारत-पाकचा नव्हे तर संपूर्ण सार्क चे भवितव्य धोक्यात आले आहे. भारत आणि त्याच्या शेजारी राष्ट्रे यांच्यातील मतभेद सार्कच्या व्यापारात सहकार्य आलेल्यांच्या प्रयत्नात अडचण निर्माण करत आहे. भारताने सार्कच्या प्रत्येक प्रस्तावाला अनुकूल कौल दिला. जेंव्हा सार्क परिषदेत जकात कपातीची सुचना आली तेंव्हा भारताने २२६ पैकी १०६ प्रकरणात जकाती कमी करण्याचे मान्य केले. पाकिस्तानने उपप्रकल्पात जकात सवलत देण्याचे मान्य केले. ही आकडेवारी असेच सूचीत करते की सार्कच्या उभारणीत भारताने सिंहाचा वाटा उचलला आहे. 1995 ´Ö¬µÖê ÃÖÖ¯ÖÖ कराराची अंमलबजावणी सुरु -ााली तेंव्हापासून दक्षिण आशियाचा प्रादेशिक व्यापारातील वाटा ३% होता. सहा वर्षानंतर त्यात जेमतेम १% ची वाढ -ााली. आजही दक्षिण आशियातील आंतरराष्ट्रीय व्यापार केवळ लाक्षणीक स्वरुपाचा आहे. आजही µÖÖ प्रदेशातील काही देशात उच्च जकात दर आणि व्यापारातील जकातेतर अडथळे टिकून आहे. यावरुन मुक्त व्यापाराचे वातावरण आजही सार्क मध्ये आलेले नाही. सार्कचा ÃÖÖ¯ÖÖ करार प्रदेशांतर्गत देशांचा व्यापार २००६ पासून आजपर्यंत फारशी

प्रगती करु शकला नाही. मात्र ह्या प्रदेशात आगामी दहा वर्षात क्रमशः जकातीचे दर कमी होतील. ही प्रक्रिया अर्निबंधपणे पुढे जावी या संबंधी प्रदेशांतर्गत राष्ट्रांमध्ये राजकीय इच्छाशक्तींचा उगम –ाला पाहिजे. अन्यथा मुक्त व्यापार प्रदेश निर्माण करण्याचे ध्येय साधारण कठीण होईल. ASIAN मुक्त व्यापार करार अशा टिकेस पात्र ठरला आहे की त्याने कोणतेही भरीव आर्थिक सहकार्य अस्तित्वात आणले नाही. सदस्य राष्ट्रांचा परस्परांविषयाचा अविश्वास आणि परस्पर विरुध्द व्यापार संरक्षण धोरण यामध्ये सार्क संघटना फसली. जर मुक्त व्यापार प्रदेशाची कल्पना कार्यान्वित –ÖÖ»Öß तर तिच्या अपयशाचे यश दक्षिण आशियाई देश आपला परस्पर वाद कितपत सुसंवादातुन मिटवतील यावर अवलंबून असेल ही शक्यता नजीकच्या भविष्यकाळात तरी कमीच संभावते.

बांगलादेशच्या ऊर्जा गरजेचे सखोल परिक्षण केले तर उपप्रादेशिक सहकार्य किती महत्वाचे आहे हे सहज पटते. भारतात गतीमान वेगाने वाढणारे ऊर्जा क्षेत्र आहे. ते दक्षिण आशियात सर्वात मोठेही आहे. आपलीगॅसची वाढती गरज भागविण्यासाठी बांगलादेशातून आयात करु इच"ीते. यात बांगलादेशाच्या काही राजकीय आणि आर्थिक अडचणी आहेत. त्यातली ¯ÖÆüß»ÖÖ म्हणजे गॅसच्या देशांतर्गत मागणीचा अंदाज बांगलादेशाकडे नाही. त्यामुळे बांगलादेशाने तÖÏÖÖÃÖ †Ö¯Ö»µÖÖ ¤ü¿ÖÖ¯Ö¸üÖÖच गॅसची निर्मिती करावी. आपले वीज निर्मितीचे प्रकल्प गॅसवर आधारावे मात्र त्याद्वारे उपलब्ध पुरवठ्याच्या ३०% च गॅस वीज निर्मिती प्रकल्पांसाठी पुरेÃÖÖ †ÖÆü.[41] बांगलादेशाने विदेशी भांडवल गुंतवणुकीची पण गरज आहे. अधिक गॅसची निर्मिती करुन ती भारताला निर्यात केल्यासही गरज भागु शकते. मात्र गॅस साठ्याची अनिश्चितता असे सुचवते की या प्रकल¯ÖÖÖÖ ³ÖÖ¸üÖ, नेपाळ, भूतान या प्रादेशिक राष्ट्रांनी ‰üÖÖ•ÖÖ क्षेत्रात एकत्रीत येणे हाच शहाणपणा आहे. एकीकडे भारताला गॅसची निर्यात करुन दुसरीकडे नेपाळ आणि भूतान कडून भारत मार्गे जलविद्यत आयात करावे. आपल्याच ऊर्जा विकास मंडळाच्या अंदाजानुसार बांगलादेशातील जल ऊर्जा निर्मितीचा खर्च गॅस निर्मितीच्या यंत्रणेपेक्षा ५ पटीने कमी आहे.[42] जर या चार देशांच्या उपप्रदेशात एकात्मीक ऊर्जा विकासाचे प्रकल्प राबविले तर ते चारही देशांना फायदेशी ठरतील.

तसेच आपल्या तेल आयातीवरील वाहतुक खर्च केवळ वाहतुकीची दिशा बांगलादेश मोठ्या प्रमाणावर वाचवू शकते. सध्या बांगलादेशाचे पेट्रोलियम उत्पादने सिंगापूर आणि मध्य आशिया मार्गातून होतात. त्याऐवजी भारताच्या उत्तरपूर्व असामा राज्यातून जर ही आयात –ाली तर तो जवळचा मार्ग होईल. या व्यवहारात भारताचा देखील फायदा होणार आहे. ¤ü¸ü¾Ö¸ü

वसलेल्या उत्तरपूर्व राज्यातील अतिरिक्त तेलसाठा पश्चिमेकडील राज्यात वाहून नेण्यापेक्षा तो बांगलादेशला पाठविणे किती तरी कमी खर्चाचे असेल. दक्षिण आशियाई वृध्दीचा चतु:ष्कोन SAGQ हा १९९७ मध्ये बांगलादेश, भूतान, भारत आणि नेपाळचा स्थापन करण्यात आला. हा चतु:ष्कोन भारताचा पूर्व भाग बांगलादेश, नेपाळ आणि भूतान यांच्या विकासावर लक्ष केंद्रीत करील, आणखी एका कारणासाठी हा उपविभाग महत्वाचा आहे, संपूर्ण प्रदेशातील व्यापाराच्या ५०% व्यापार या भागातून होतो.[43]

उपप्रादेशिक संघटनेचे वरील फायदे लक्षात आलेले आहेतच. अशाच प्रकारच्या प्रदेशबाह्य व्यवस्थाही सहकार्याच्या क्षेत्रात पुढे रेटता येऊ शकतात. सार्क प्रदेशाच्या मंदगती प्रगतीस पर्याय म्हणून अधिक विश्वसनीय जागतिक, प्रादेशिक सहकार्य वाढवावे. भारताचा समन्वय प्रदेशांतर्गत देशांशी लवकर घडून येत नाही.[44] म्हणून भारताने एक प्रदेशबाह्य व्यापार व्यवस्था केली आहे. भारतीय सागरकिनारी संघटन हे प्रदेशबाह्य संघटन मार्च १९९५ मध्ये मॉरिशियस येथे स्थापन करण्यात आले. आरंभी भारतीय महासागरांच्या सीमेवर असणारी ६ राष्ट्रे यात समाविष्ट होती. आता त्यात १९ राष्ट्रांचा समावेश आहे. मेकाँग भंगा कॉर्पोरेशन प्रोजेक्ट µÖची घोषणा कंबोडिया,भारत,लाओस, म्यानमार,थायलँड, व्हिÆ<ŸÖनाम येथील ASEAN ´Ö¡ÖßÖ ¯Öx¸ÂÖ¤üŸÖ •Ö»Ö २००० मध्ये करण्यात आली.[45]

१९९७ मध्ये सार्कची राष्ट्रे बांगलादेश,भारत आणि श्रीलंका, म्यानमार आणि £ÖÖµÖ»Ö›ü µÖÖ“µÖÖÃÖÖÆü BIMSTEC हे बंगालच्या उपसागराने जोडलेले राज्याचे संगठन अस्तित्वात †Ö»Ö. या संघटनेचा हेतु सदस्यांदरम्यान आर्थिक सहकार्य वाढविण्याचा होता.[46] भारताप्रमाणेच बांगलादेश देखील प्रदेशबाह्य व्यवस्थेत शामिल होण्यास इच्छूक होता. तेथील पंतप्रधान शेख हसीना यांनी बंगालच्या उपसागरातील व्यापार गट भारत, बांगलादेश,थायलँडसह उभारण्यात पुढाकार घेतला. बांगलादेश D-8 (Developing Eight Countries)या संघटनेचा क्रियाशिल सदस्य आहे. १९९७ मध्ये हे संघटन स्थापन –ÖÖ»Ö. µÖÖŸÖ इजिप्त, इंडोनेशिया, मलेशिया, नायजेरिया, पाकिस्तान आणि तुर्की या राष्ट्राचा समावेश आहे. संघटनेचा उद्देश सामाजिक आणि आर्थिक संबंध दृढ करण्याचा आहे. ही सर्वच्या सर्व इस्लामिक राष्ट्रे आहेत आणि त्याचा आंतरप्रादेशिक व्यापार सार्क पेक्षाही मोठा आहे.[47] या गटात दीर्घकालीन आर्थिक क्षमता भरपूर असून सदस्य राष्ट्रांचे प्रचंड लाभ करण्याची क्षमता त्यात आहे.

भारत आणि पाकिस्तानातील राजकीय आणि सैन्य स्पर्धा यामुळे फसण्याची टीका वारंवार केली गेली. परंतु बाराव्या सार्क परिषदेत भारताचे पंतप्रधान अटलबिहारी वाजपेयी यांनी इस्लामाबादेस भेट दिली तेंव्हा पाकिस्तानने शांतता प्रश्न संवाद सुरु ठेवण्याची विनंती केली. पाकिस्तानने भारताला असे आश्वासन दिले की दहशतवादी चळवळीचा तळ म्हणून पाकिस्तानाचा वापर करु दिला जाणार नाही. तेंव्हा पासून देवघेवीसाठी संवाद सुरु –ÖÖ»ÖÖ. ÃÖ¬µÖÖ 3ÖÖ¸ÌYÖÖ“ÖÖ पाकिस्तानशी असलेली निर्यात मर्यादीत आहे. उदा.२००१-०२ मध्ये भारताची एकूण निर्यात ४४ महापद्म अमेरीकी डॉलर्स होती, त्यातील पाकिस्तानचा वाटा २०४ दशलक्ष डॉलर इतका होता. या उलट भारताची बांगलादेशाशी निर्यात ९३० दशलक्ष डॉलर्स आणि श्रीलंकेकडील निर्यात ६६२ दशलक्ष डॉलर्स होती. पाकिस्तानला भारता खेरीज अन्य देशातून वस्तु आयात करणे अतिशय महाग पडते. जवळपास बाजारपेठ नाही. म्हणून भारताच्या निर्यातीत अडचणी येतात. जर भारत-पाक संबंधात सुधारणा –ााली तर त्यात ह्या उभय देशांचा फायदा होईलच त्या बरोबरच सार्क अंतर्गत इतर देशांचाही फायदा होईल. अलीकडे भारत-पाक बोलणी प्रक्रियेकडून कुणी जिंकणारा व हारणारा नव्हता. खरे जिंकणारे लोक दक्षिण आशियातील लोकच होते.

5.5 मूल्यमापन :

गेल्या २० वर्षात सार्कने किमान आर्थिक सहकार्याचा सामाजिक, सांस्कृतिक, तांत्रिक आणि वै–ाानिक विकासाचा एक महामार्ग आखून दिला आहे. अंमलबजावणीच्या दिशेने मात्र आजतागायत फारशी प्रगती –ाालेली नाही. अंमलबजावणीच्या पातळीवर अधिक आक्रमक पावले उचलण्याची आता वेळ आलेली आहे. सार्कचे पुढचे आराखडे कागदावर न राहता कृतीत उतरले पाहिजे. त्यासाठी सार्क सचिवालयाला बळकटी आणणे, सार्कच्या विविध समीत्या, प्रादेशिक केंद्रे आणि प्रत्यक्ष कार्यक्रमÖ“ÖÖ अंमलबजावणी वाढली पाहीजे. प्रत्येक सदस्य राष्ट्राने सार्क“µÖÖ कार्यक्रमांसाठी आपल्या अर्थसंकल्पीय तरतुदीत वाढ केली पाहीजे. प्रदेशातील लक्षावधी पिडीतांपर्यंत लाभ पोहविणारे कार्यक्रम पोहचले पाहीजेत.

भारत आणि पाकिस्तान हे सार्क अंतर्गत दोन मोठी राष्ट्रे आहेत. YÖÖ अपेक्षेनुसार सार्कच्या व्यवस्थापनात मनापासून सहभागी –ÖÖ»ÖÖ नाहीत. प्रादेशिक, आर्थिक सहकार्याबाबत चर्चा सातत्याने पुढे ढकलली जात असत. भारताचे पंतप्रधान मनमोहनसिंग आणि पाकिस्तानचे राष्ट्र

प्रमुख शौकत अजीज २००४ मध्ये नवी दिल्ली येथे भेटले. या भेटीत त्यांनी सार्कचे मुल्यमापन केले. या चर्चेतुन प्रदेशासाठी जलदगती विकासाचे इंजिन ठरावे अशी कोणतीच चर्चा –ाली नाही. भारताचे विदेश सचिव शाम शरण यांनी अशी प्रतिक्रिया दिली की सार्कने त्यांच्या कडून सर्वसाधारण अपेक्षा पूर्ण केल्या नाहीत. मात्र त्याला आता गती देण्याची गरज आली आहे.[48] सिंग यांनी सार्कसाठी तयार केलेले विविध प्रस्तावांचा पुर्नरुच्चार केला. ज्यात दारिद्र्य निर्मूलनासाठी एका ¯ÖÏदेशिक निधीची गरज, उच्चस्तरिय आर्थिक समितीचे गठण, ज्यात दक्षिण आशियाई आर्थिक संगठनांच्या निर्मितीसदस्य राष्ट्रांतील वित्त आणि वाणिज्य मंत्र्याचा समावेश असावा. AIPS निर्मूलन आणि प्रादेशिक ऊर्जा प्रकल्पांची उभारणी यातील दारिद्र्य निर्मुलन निधी तिला आपला वाटा म्हणून १०० दशलक्ष डॉलर्स आणि पायाभूत सुविधा निर्मितीसाठी १० दशलक्ष डॉलर्स प्रदेशांतर्गत भांडवल सहभागाच्या संदेशवहन, ऊर्जा आणि रस्ते निर्मिती प्रकल्पांसाठी देऊ केले.[49] दुसरीकडे बांगलादेशाचे विदेश मंत्री मुरशत खान आणि पाकिस्तानचे अध्यक्ष जनरल परवेज मुशरफ यांनी इस्लामाबाद येथे २००४ मध्ये असे म्हटले की पाकिस्तान सार्कला एक प्रभावी गट आणि एक प्रभावी कार्यक्षम व्यासपीठ खोलून विकसीत करण्यात सातत्याने प्रयत्न करेल. पाकिस्तानचे पंतप्रधान शौकत अजीज सार्कमधील त्यांच्या देशाचे योगदान बळकट करण्यातील योगदानासंबंधी बोलतांना असे म्हणाले की सार्कचा भविष्यकाळ एक प्रादेशीक संगठन म्हणून उज्ज्वल आहे. सार्क“µÖÖ अस्तित्वाचे ३ रे दशक असल्याचे नमूद करुन ते पुढे असे म्हणाले की सार्क“µÖÖ ÃÖ×“Ö¾ÖÖ»ÖµÖÖŸÖ ×¾ÖÂÖµÖ ŸÖ–ांची एक समिती असावी, तिच्या शिफारशी अनुसार सार्कच्या कार्यक्रमांचे व्यवस्थापन आणि अंमलबजावणी करावी. त्यांनी पुढे असेही सुचविले की सार्क सचिवालयाची फेररचना करावी. ज्यात कायम कर्मचारी वर्ग असावा आणि तिचÖÖ ´ÖÆÖÃÖ×“Ö¾Ö ´Ö¡Öß ¯ÖÖŸÖôÖß“ÖÖ †ÃÖÖ¾ÖÖ.[50] †¿ÖÖ ¯Ö³ÖÖ¾ÖÖß यंत्रणे अभावी सार्क नेतृत्वाने आपल्या आरंभीक परिषदांमधून जे जाहीरनामे घोषित केले त्यांची अंमलबजावणीच –ाली नाही. याबाबत बोलतांना बांगलादेशाचे विदेश मंत्री एम. मुरशेद खान असे म्हणाले की सात राष्ट्रांच्या ह्या परिषदेला संस्थात्मक सुधारण्याची गरज आहे. त्याशिवाय निर्णयांची अंमलबजावणी होऊ शकणार नाही. बांगलादेशच्या विदेश मंत्रालयाच्या कार्यालयातून पत्रकार ¯Ö×¸ÂÖ¤üŸÖ ŸÖ ²ÖÖ»ÖŸÖ ÆÖŸÖ. सार्कच्या कार्यक्रमांची अंमलबजावणी करणारी प्रभावी यंत्रणा नाही. त्यामुळे अंमलबजावणीचा आणि निर्णयाचा योग्य पाठपुरावा होत नाही.[51]

दक्षिण आशियाई विकास निधीवर भाष्य करतांना विदेश मंत्र्यांनी पत्रकारांना असे सांगितले की सहा दशलक्ष डॉलर्स केवळ धोरण आणि यंत्रणे अभावी बिनवापराचे पडून आहेत.[52] दारिद्र्य निर्मुलन कार्यक्रमासाठी एकट्या भारताने १०० दशलक्ष डॉलर्सचा निधी दिला आहे. अन्य सदस्य राष्ट्रांच्या निधीची भर पडलेली नाही. इतर राष्ट्रांनीही या निधीत भर घालण्याची आवश्यकता †ÖÆ.[53] µÖÖ Ã֯Ö-ÖÖŸÖ †ÃÖÖ Š¸Ö¾Ö –नाल्याचे सांगितले जÖŸÖ की सदस्य राष्ट्रांत कोणत्याÆß कार्यातीलयोगदानात भारताचा वाटा ३३%,पाकचा २२%, बांगलादेशचा ११%, हा काठमांडू येथे असलेल्या सचिवालयासाठी असावा. ढाका येथील स्थायी समितीच्या सभेत बांगलादेशाने †Ö¯Ö»Ö योगदान १५-१८ %वाढविण्याचे संकेत दिले आहेत. त्यामुळे भारत व पाकिस्तान वरील होणारा भार कमी व्हावा. इस्लामाबाद येथील सार्कपरिषदेत भारत आणि पाकिस्तानने अशा तक्रारींचा सुर लावला की सचिवालयात वापरल्या जाणाऱ्या मानवी व भौतिक साधनसामुग्रीवरील अधिकाधिक ³ÖÖ¸ü Ÿµ֓µÖÖ¾Ö¸ü ¯Ö›üŸÖ †ÖÆê. µÖÖŸÖ Ã֯ÖÂ™ü दुर्दैवी भाग असा की ज्यासाठी आर्थिक सहकार्याचा कार्यक्रम अट्टाहासाने राबविला गेला त्यातील प्रदेशांतर्गत व्यापार आणि आंतरराष्ट्रीय व्यापार या क्षेत्रात दखल घेता येईल इतपत सहकार्य –नालेच नाही. राष्ट्रांमधील राजकीय आणि आर्थिक बंध दोलायमान स्थितीत आहे. दक्षिण आशियाई मार्गात निरनिराळे तट पडले आहे. त्यामुळे प्रादेशिक संघटना ऐवजी द्विपक्षीय करारातून आणि प्रदेश बाह्य संगठनेद्वारे आपले आर्थिक उद्दिष्ट्ये साध्य करु पाहत †ÖÆêŸÖ. ¸üÖÂ™Òü-राष्ट्रादरम्यानचा संघर्ष व्यापारातील अडथळे दूर करण्यातील अडथळा ठरत आहे. या परिस्थितीत अशीच प्रतिमा पुढे येते की सार्क मधील आर्थिक परस्परावलंबन हे वास्तव नसून केवळ दिव्यस्वप्न आहे.

ÃÖ¤ü³Ö ÃÖ“Öß

1) भट्टाचार्य, स्वपन के. : इन्टरफेस बिटवीन ट्रेड ॲन्ड सस्टेनेबीलीटी इन साऊथ एशिया, साऊथ एशियन सर्व्हे, मार्च २००१ : व्हॉल्यूम.८ : पीपी.३७-65.

2) कित्ता., ¯Öन नं.३७-65

3) कित्ता., ¯Öन नं.३७-65.

4) अधिकारी रत्नाकर, ॲन्ड विरतुंगे चात्रीनी टेक्स्टाईल्स ॲन्ड क्लोदींग इन साऊथ एशिया : करंट स्टेट्स ॲन्ड फ्यूचर पोटेन्शिअल, साऊथ एशिया इकॉनॉमीक जर्नल, ×>¡ÃÖ.2007; ¾ÆüÖ»µÖ´Ö.8 ; ¯ÖÖ¯ÖÖ.171-203.

5) कित्ता., ¯Öन नं.१७१-203.

6) केलेगामा सामन, सार्क - फ्रॉम असोशिएशन टू कम्युनिटी : अ स्मॉल कंट्री इकॉनॉमीक परपेस्टीव्ह, साऊथ एशियन सर्व्हे, सप्टें.२९९९ ; व्हॉल्यूम.६; पीपी.५५९-270.

7) विराकुन दुश्नी, ग्लोबलाय-नेशन ॲन्ड साऊथ एशिया : द रोल ऑफ फॉरेन डायरेक्ट इन्व्हेस्टमेंट इन इकॉनॉमीक डेव्हलपमेंट, साऊथ एशियन सर्व्हे, मार्च २००४, ¾ÆüÖ»µÖ´Ö.11, ¯ÖÖ¯ÖÖ.3-10.

8) कित्ता., ¯Öन नं.३-10.

9) नितीश सेनगुप्ता, अरिंदम बनीक, रिजनल ट्रेड ॲन्ड इन्व्हेस्टमेंट : केस ऑफ सार्क *इकॉनॉमीक ॲन्ड पॉलिटिकल विकली,* व्हॉल्यूम.३२, नं.४६ (नोव्हे.१५-21,1997), ¯ÖÖ¯ÖÖ.2930-2931.

10) कित्ता., ¯Öन नं.२९३०-2931.

11) इंद्र नाथ मुखर्जी, साऊथ एशियन फ्री ट्रेड एरिया ॲन्ड इन्डो-पाकिस्तान ट्रेड, ¤ü *पाकिस्तान डेव्हलपमेंट रिव्ह्यू,* व्हॉल्यूम.४३, नं.४, पेपर्स ॲन्ड प्रोसेसिंग्स पार्ट-२, टेन्टिथ ॲन्युअल जनरल मिटींग ॲन्ड कॉन्फरन्स ऑफ द पाकिस्तान सोसायटी ऑफ डेव्हलपमेंट इकॉनॉमीस्ट्स इस्लामाबाद, जानेवारी १०-12, 2005 (Ø¾Ö™¸ü 2004), ¯ÖÖ¯ÖÖ.943-958.

12) मुकुंद दुबे, सार्क अॅन्ड साऊथ एशियन इकॉनॉमीक इन्टेग्रेशन *इकॉनॉमीक अॅन्ड पॉलिटीकल विकली,* व्हॉल्यूम.४२, नं.१४ (एप्रिल ७-13, 2007), पृ.पृ.1238-1240.

13) कित्ता., पान नं.१२३८-1240.

14) इंद्र नाथ मुखर्जी, साऊथ एशियन फ्री ट्रेड एरिया अॅन्ड इन्डो-पाकिस्तान ट्रेड, द *पाकिस्तान डेव्हलपमेंट रिव्ह्यू,* व्हॉल्यूम.४३, नं.४, पेपर्स अॅन्ड प्रोसेसिंग पार्ट-२ टेन्टिथ अॅन्युअल जनरल मिटींग अॅन्ड कॉन्फरन्स ऑफ द पाकिस्तान सोसायटी ऑफ डेव्हलपमेंट इकॉनॉमीस्ट्स इस्लामाबाद, जानेवारी १०-12, 2005 (विंटर 2004), पृ.पृ.943-958.

15) निशा तनेजा, अपर्ना साहनी, रिवायटलायजींग सार्क ट्रेड : इंडियाज् रोल अॅट समीत *इकॉनॉमीक अॅन्ड पॉलिटीकल विकली,* व्हॉल्यूम.४२, नं.१३, मनी, बँकींग अॅन्ड फायनान्स (मार्च ३१-एप्रिल 6, 2007), पृ.पृ.1081-1084.

16) आय ऑन सार्क मार्केट, *इकॉनॉमीक अॅन्ड पॉलिटीकल विकली,* व्हॉल्यूम.३६, नं.२२ (जून २-8, 2008), पृ.1936.

17) कित्ता., पान नं.१९३७.

18) सामन केलेगेमा, टुवर्डस् ग्रेटर इकॉनॉमीक कनेक्टिव्हीटी इन साऊथ एशिया, *इकॉनॉमीक अॅन्ड पॉलिटीकल विकली,* व्हॉल्यूम.४२, नं.३९ (सप्टें.२९-ऑक्टो.5, 2007), पृ.पृ.3911-3915.

19) कित्ता., पान नं.३९११-3915.

20) महिंद्रा श्रीवर्धना, अॅन अनॅलिसीस ऑफ द इम्पॅक्ट ऑफ इंडो-लंका फ्रि ट्रेड अॅग्रीमेंट अॅन्ड इट्स इम्प्लीकेशन्स फॉर फ्री ट्रेड इन साऊथ एशिया *जर्नल ऑफ इकॉनॉमीक इन्टीग्रेशन,* व्हॉल्यूम.१९, नं.३ (सप्टेंबर २००४), पीपी.५६८-589.

21) पार्थसारथी शोमी, इंडिया अॅन्ड इकॉनॉमीक कोऑपरेशन इन साऊथ एशिया, न्यू दिल्ली : इंडियन कॉन्सिल फॉर रिसर्च ऑन इन्टरनॅशनल इकॉनॉमीक रिलेशन्स, २००१. पान नं.१३२-136.

22) कित्ता., पान नं.१३२-136.

23) सादीक अहेमद, सामन केलेगामा ॲन्ड एजाज घानी ‡×>™>¡ ²ÖÖµÖ, प्रमोटींग इकॉनॉमीक क¾Öऑपरेशन इन साऊथ एशिया : बियॉन्ड साफ्ता, ¯Öान नं.७३-78.

24) कित्ता.,पान नं.७३-78.

25) अन्जुम सिद्दीकी, इडिटर, इंडिया ॲन्ड साऊथ एशिया : इकॉनॉमीक डेव्हलपमेंट्स इन द एज ऑफ ग्लोबलायजेशन, पान नं.113 .

26) अल्पना सिंह (थेसीस), इंडिया ॲन्ड सार्क, न्यू दिल्ली : जवाहरलाल नेहरु युनिव्हर्सिटी, 1992, पान नं.93.

27) राघवन एस.एन. : रिजनल इकॉनॉमीक कोऑपरेशन अमंग सार्क कंट्रीज, न्यू दिल्ली : †»ÖÖ‡›¡ ¯ÖÛ²»Ö¿ÖÃÖ, 1995, पान नं.63-65.

28) कित्ता.,पान नं.63-65.

29) श्रीनिवासन, टी.एन. : ट्रेड, फायनान्स, ॲन्ड इन्व्हेस्टमेंट इन साऊथ एशिया, न्यू दिल्ली : सोशिअल सायन्स प्रेस, २००२, पान नं.114-116.

30) कित्ता., पान नं.114-116.

31) कित्ता.,पान नं.114-116.

32) †Æ´Ö¤, ÃÖादीक (एडि), केलेगामा, सामन (एडि) : प्रमोटिंग इकॉनॉमीक कोऑपरेशन इन साऊथ एशिया (बियॉन्ड साफ्ता) न्यू दिल्ली, सेज पब्लिकेशन्स, २०१०.पान नं.73-78.

33) इफ्तेखारुज्जमन (एडि) : रिजनल इकॉनॉमीक ट्रेंन्ड ॲन्ड साऊथ एशियन सिक्युरिटी : न्यू दिल्ली, मनोहर पब्लिशर्स, १९९७, पान नं.68.

34) लाम्बा, महेंद्रा पी.: रिजनल इकॉनॉमीक कोऑपरेशन इन साऊथ एशिया, (अ कमोडिटी †¯ÖÖ“Ö) †»ÖÖÆÖ²ÖÖ¤ ÃÖÖÃÖÖµÖ™ß ±úÖ¸ ¯ÖßÃÖ, ×ÃÖŒµÖ×¸टी ॲन्ड डेव्हलपमेंट स्टडिज, १९९७, पान नं.103-105.

35) देवभक्तुनी, सोनी (एडि): रिजनल कोऑपरेशन इन साऊथ एशिया, (प्रॉस्पेक्ट्स ॲन्ड प्रॉब्लेम्स) वॉशिंग्टन, डी.सी. हेनरी एल., स्टिमसन सेंटर, १९९७, पान नं.29-32.

36) वाधवा, चरण डी ॲन्ड रेजा, सॅंडरल अे : रिजनल इकॉनॉमीक कोऑपरेशन इन एशिय-बांगलादेश, इंडिया, पाकिस्तान ॲन्ड श्रीलंका, न्यू दिल्ली, अलाईड पब्लिशर्स, 1987,पान नं.173-175.

37) कित्ता.,पान नं.173-175.

38) वाधवा, चरण डी ॲन्ड रेजा, सॅंडरल अे : रिजनल इकॉनॉमीक कोऑपरेशन इन <x¿ÖµÖ-बांगलादेश, इंडिया, पाकिस्तान ॲन्ड श्रीलंका, न्यू दिल्ली, अलाईड पब्लिशर्स, 1987, पान नं.173-175.

39) बॅनर्जी, दिपनकर (एडि) :सार्क इन द टेन्टि-फर्स्ट सेन्चुरी, (टूवर्डस् अ कोऑपरेटिव्ह फ्यूचर) न्यू दिल्ली, इंडिया रिसर्च प्रेस, २००२, पान नं.127-128.

40) वाधवा, चरण डी ॲन्ड रेजा, सॅंडरल अे : रिजनल इकॉनॉमीक कोऑपरेशन इन एशिय-२Öांगलादेश, इंडिया, पाकिस्तान ॲन्ड श्रीलंका, न्यू दिल्ली, अलाईड पब्लिशर्स, १९८७, पान नं.173-175.

41) टी निर्मला देवी : सोशिओ-इकॉनॉमीक प्रोफाईल ऑफ सार्क कंट्रिज, न्यू दिल्ली, साऊथ एशियन पब्लि., १९९४, पान नं.67-68.

42) कित्ता.,पान नं.67-68.

43) शर्मा, रश्मी : इनसायक्लोपेडिया ऑफ सार्क ॲन्ड मेंबर कंट्रिज, न्यू दिल्ली; रिगल पब्लिकेशन्स, २००७,पान नं.113-119.

44) कित्ता.,पान नं.113-119.

45) सादीक अहेमद, सामन केलेगामा ॲन्ड एजाज घनी (एडि), प्रमोटींग इकॉनॉमीक कोऑपरेशन इन साऊथ एशिया : बियॉन्ड साफ्ता, साऊजन्ड ओक्स, कॅलिफ, : सेज, 2010, पान नं.73-78.

46) अंजुम सिद्दीकी, एडिटर,इंडिया ॲन्ड साऊथ एशिया : इकॉनॉमीक डेव्हलपमेंट्स इनÖ ¤ अेज ऑफ ग्लोबलायजेशन,पान नं.124-126.

47) अल्पना सिंह (थेसीस), इंडिया ॲन्ड सार्क, न्यू दिल्ली : जवाहरलाल नेहरु युनिव्हर्सिटी, 1992, पान नं.103-105.

48) अधिकारी रत्नाकर, ॲन्ड विरातुंगे, चत्रिनी, टेक्सटाईल्स ॲन्ड क्लोदींग इन साऊथ एशिया : करंट स्टेट्स ॲन्ड फ्यूचर पोटेन्शिअल, साऊथ एशिया इकॉनॉमीक जर्नल, ×>¡ÃÖ.2007 ; ¾ÆÖ»µÖ´Ö.8 ; ¯Öß¯Öß.171-203.

49) कित्ता.,पान नं.171-203.

50) अनेकर कार्स्टन, साईज, आईसलॅन्डनेस, ॲन्ड डेमोक्रेसी : अ ग्लोबल कम्पॅरिजन इन्टरनॅशनल पॉलिटीकल सायन्स रिव्ह्यू, सप्टेंबर २००८ ; व्हॉल्यूम.२९ ; पीपी.४३३-459.

51) कित्ता.,पान नं.433-459.

52) भट्टाचार्या, स्वपन के. : इन्टरफेस बिटवीन ट्रेड ॲन्ड सस्टेनेबिलीटी इन ÃÖÖ‰ú£Ö <×¿ÖµÖÖ, साऊथ एशियन सर्व्हे, मार्च २००१ : व्हॉल्यूम.८ : पीपी.३७-65.

53) खान, हबीब्बुर रेहमान, चॅलेंजेस ऑफ इकॉनॉमीक लिबरलायजेशन ॲन्ड एन्व्हायरोनमेंट इन स्मॉल स्टेट्स ऑफ साऊथ एशिया : भूतान ॲन्ड ¤ü ´ÖÖ»Ö¤üß¾ÖÃÖ, बीआयआयएसएस जर्नल (ढाका); व्हॉल्यूम१८, नं.४, १९७७, पी.४८५.

प्रकरण : ६

भारत आणि सार्क : अन्य सदस्य राष्ट्रांच्या भूमिकेतून

6.1 प्रास्ताविक :

डिसेंबर १९८५ मध्ये अस्तित्वात आल्यापासूनच दक्षिण आशियाई प्रादेशिक सहकार्य संघटनेने सार्क †Ö¯Ö»µÖÖ ÃÖ¤ÃµÖ ¸ÖÂ™Òदरम्यानՙ आर्थिक सहकार्य आणि एकात्मता वाढीस लावण्यासाठी प्रयत्नशील आहे. हे संघटन प्रदेशांतर्गत सदस्य राष्ट्रांच्या सामाजिक, आर्थिक प्रगतीचे लक्ष ठेवून निर्माण केले होते. समाजशास्त्र-Ö सार्कच्या या क्षमतेची त्यातील प्रगती जाणून घेण्यास उत्सुक होती. तसेच जगातील अन्य प्रादेशिक सहकारी गटांशी तुलना करु पहात होते. सार्क चे यूरोप आणि आशिया खंडातील प्रादेशिक सहकार्यात सहभागी होण्याची शक्यता तपासून पहात होते.

मात्र इतर प्रादेशिक संघटनांच्याEU किंवा ASEANयांच्या तुलनेत सार्कÖ“ÖÖ प्रदेशांतर्गत व्यापार मर्यादित राहीला. वास्तविक भौगोलिकदृष्ट्या सार्क प्रदेश परस्परांना अगदी जवळचे आणि हेसर्वच देश जागतिक व्यापार संघटनेचे सदस्य देखिल आहेत. या देशांदरम्यान विदेशी गुंतवणूक आकर्षित करणे आणि नविन बाजारपेठा शोधणे यासाठी चढाओढ होती. त्यामुळे असे वाटत होते, की हे सर्व देश आपल्या भावी विकासाचा वेग वाढविण्यास सरसावले आहेत. दक्षिण आशियाच्या भवितव्यासाठी आर्थिक प्रगती हा केंद्रबिंदू असला तरी तिच्या कार्यक्षमतेवरील ´ÖµÖÖ¤ÖÖ †ÖŸÖÖ ¯ÖµÖŸÖÖ Ã¯ÖÂ™Ö –ÖÖ»Ö»µÖÖ †ÖÆŸÖ. µÖÖ मर्यादा भविष्यातही टिकून राहातील. प्रदेशांतर्गत सत्तेचा असमतोल भारत आणि शेजारी ¸ÖÂ™Ö¿ÖÖ ÃÖ‘ÖÂÖ ¾ÖÖœ¾ÖßŸÖ †ÖÆ. ¯Ö¤¿ÖÖ“या एकात्मतेला ŸÖµÖÖ´ÖÖÔ ”¤ जात आहे. संपूर्ण प्रदेशाऐवजी सार्क देश फक्त द्विपक्षीय व्यापारात लक्ष केंद्रीत करत आहेत. त्यांना संपूर्ण प्रदेशाच्या एकात्मतेची गरज कÖ´ÖÖß ´ÖÆŸ¾ÖÖ“ÖÖß ¾ÖÖ™ŸÖ †ÖÆ. ³Ö×¾ÖÂµÖÖŸÖ †ÃÖ ×“Ö¡Ö उभारु पहात आहे की सार्कचे संघटन केवळ एक बोलाचाली, परिषदा आणि चर्चासत्रांचे व्यासपीठ बनून राहील, दक्षिण आशियातील आर्थिक धोरणा»ÖÖ आकार देणारे प्रभावी वास्तुशास्त्र ठरु शकणार नाही.

दक्षिण आशियाचे धोरणातील आणि आर्थिक परिणाम एकमेव संस्कृतिचे मानले जावे असा समज होता. प्रादेशिक सहकार्यातून प्रदेशाच्या ऐतिहासीक आणि सांस्कृतिक समानतेच

बंधन देशांच्या सीमापार बळकट होतील. अशी अपेक्षा होती. या आशादायक वातावरणात येथे कृतिशिल आर्थिक सहकार्य निर्माण होण्यास अनुकूल वातावरण होते. या सहकार्याचे प्रतिमान कसे असावे, सहकार्या बाबतीत दिर्घकालीन धोरणे कशी असावीत या बाबतीत मतभेद असूनही या संघटनाचे फायदे देखील सदस्य राष्ट्रांनी जाणले होते. नेपाळचे राजे विरेंद्रबीर विक्रम शहा देव सार्क"µÖ¨ ¯ÖÆ»µÖ¨ ¯Ö¸ÂÖ¤ŸÖ उद्घाटन सत्रात असे म्हणाले की, सामाजिक, वै-ानिक, तंत्रवै-ानिक आणि आर्थिक क्षेत्रात सहकार्य निर्माण -ााले तर दिर्घकाळ टिकणारे शांततामय सहजीवन प्रदेशातील लोक जगू शकतील. परस्पर देवघेवीतून शांततेची निर्मिती आणि स्थैर्य जगाच्या या प्रदेशात सार्क घडवून आणेल अशी अपेक्षा आहे. सार्क अंतर्गत राष्ट्रांचे सार्वभौमत्व सुरक्षीत राहील, शांतता स्थापनेला मदत होईल. सदस्य राष्ट्रादरम्यान स्वातंत्र्य आणि सामाजिक न्यायाचा अनुभव येईल. यापेक्षा सर्वात महत्वाचे म्हणजे अशी संस्थात्मक चौकट निर्माण होईल की जिच्या माध्यमातून आपल्या लोकांच्या भरभराटीत आणि कल्याणात भर पडेल, त्यातून एकूण जीवनाची गुणवत्ता सुधारेल. प्रादेशिक कार्यक्षेत्राच्या काही क्षेत्रात मात्र लक्ष्यात येण्यासारखी कामगिरी -ााली नाही. दक्षिण आशियातील राष्ट्रे, ऐतिहासिकदृष्ट्या आगळ्यावेग्Óµ स्थानी वसलेली आहेत. तेथे राज्य निर्मिती, औद्योगिकीकरण, लोकशाहीकरण आणि परस्परावलंबन अशा अनेक समस्या एकत्र आल्यामुळे समन्वय आणि बदलांचा स्विकार करण्याची समस्या कठीण बनली आहे. दक्षिण आशियातील अंतर्गत सहकार्यामागे वाद आणि संघर्ष निर्माण -ाालेले आहेत. ज्यातील काही अंतर्गत स्थित्यंतरांमुळे निर्माण -ाालेले आहेत. परिणामी, या प्रदेशातील सहकार्याला अनेक अडथळे आहेत. व्यापार आणि गुंतवणूक या क्षेत्रात अनेक राष्ट्रे बाह्य प्रभावांचाही भाग असतो. त्याची जाण निर्माण होण्यासाठी राष्ट्रांनी परस्परांच्या संपर्कात असावे लागते. त्यामुळे प्रादेशिक सहकार्याला अनुकूल अशीच ही परिस्थिती मानावी लागेल. तरी देखील दक्षिण आशियात हवे तसे सहकार्य का होत नाही याचा शोध घेतल्यास दोन प्रमुख कारणे जाणवतात. त्यातील पहिले म्हणजे आर्थिकवृध्दीचा सौम्य दर आणि दुसरे प्रदेशांतर्गत अर्थव्यवस्थांमध्ये परस्पर पुरकतेचा अभाव. राष्ट्र-राष्ट्रांच्या दरम्यान मुक्त व्यापार निर्मितीची प्रक्रिया सुरु होण्यासाठी जी पूर्वस्थिती अस्तित्वात असते तीच दक्षिण आशियात नाही. उदा. सहकार्य पूर्व जकातीचे भारी दर, व्यापाराचे, सहकार्यापूर्व मोठे आकारमान अर्थव्यवस्थांमधील पुरकता आणि अर्थ लोचनेतील स्पर्धा क्षमतेचे फरक. या पर्श्वभूमीवर दक्षिण

आशियाई आर्थिक एकात्मतेची जी लक्षणे अस्तित्वात आहे त्यावरुन चांगल्या संबंधाचे †Ö¿ÖÖ¤Ö¯µÖß चित्र निर्माण करणारी नाहीत. यात-

†) प्रतिबंधक व्यापार धोरणे.

2Ö) ´ÖÖ×ÆüŸÖß“ÖÖ †³ÖÖ¾Ö

क्ष) स्वदेशी साधनसंपत्तीचा अभाव आणि परिणामी विदेशी मुदतीची गरज जी कधीकधी दात्या देशांकडून आयातीच्या रुपाने मिळते.

›ü) निर्यातक्षम अतिरिक्त उत्पादनाचा अभाव

‡) भरपूर उत्पादन खर्च

‡) वाहतुक व दळणवळण सोयींचा अभाव

^) ¾µÖÖ¯ÖÖ¸ü †ÃÖ´ÖÖŸÖÖ»Ö

‰ú) विदेश व्यापाराच्या नोंदींचे प्रमाणीकरण आणि गुंतागुंतीच्या पध्दती.

बहुतेक विद्वानांचे असे मत आहे की प्रदेशातील वादग्रस्त प्रश्न जसे काश्मीर, सियाचिन, बेकायदेशीर घुसखोरी, नद्यांच्या पाण्याचे वाटप, वहातुक आणि दळणवळणाच्या सुविधांबाबतचे प्रश्न सामोपचाराने मिटत नाहीत तो पर्यंत दक्षिण प्रादेशिक आर्थिक सहकार्य घडू शकत नाही. सदस्य राष्ट्रांचे द्विपक्षीय प्रश्न अथवा वाद संपूर्ण प्रदेशाच्या राष्ट्रांमध्ये परस्पर अविश्वासाचे वातावरण निर्माण करत आहेत. सार्क“µÖÖ ¯Ö×¸üÂÖ¤Öपुढे अनेक प्रस्ताव आले जे प्रादेशिक सहकार्याच्या विविध प्रश्नांशी संबंधीत होते. उदा. विसा सवलत, मुक्त अवकाश वापर, प्रादेशिक अन्न सुरक्षा निधी, प्रदेश विकास निधी, दहशतवाद विरोधी उपाय, खुल्या आर्थिक आंतरक्रिया आणि प्रादेशिक विद्यापीठ यासारख्या विषयांवर परिषद सभेत विस्ताराने चर्चा –ÖÖ»Öß मात्र या प्रकल्पांच्या अंमलबजावणीला फारशी चालना मिळाली नाही. प्रस्तावांची औपचारीक अंमलबजावणी –ााल्यानंतर या कार्यक्रमांची कृती आणि त्यातील सदस्य राष्ट्रांचा सहभाग निश्चित करणे सार्क संघटनेला अवघड जाते. अंमलबजावणीच्या पातळीवर सदस्य राष्ट्र संघर्षाच्या भूमिकेत ^ÖÖ¸üŸÖÖŸÖ.

पेरी थॉर्न टर्न µÖÖ“µÖÖ ´ÖŸÖê सार्क समोरील सर्वात कठीण अडथळा आहे तो या व्यवस्थेच्या रचनात्मक वैशिष्ठ्यांच्याच आहे. विभागावरील भारताचे अतिरिक्त महत्व भौगोलिक स्थान, परंपरा आणि संस्कृति»ÖÖ जोडून, आर्थिक क्षमता, भौगोलिक स्थान, राजकीय प्रभुत्व आणि

स्वसंरक्षण सिध्दता भारताला दक्षिण आशियात महत्वपूर्ण स्थान मिळवून देते. भारताची ही क्षमताच सार्क या प्रादेशिक व्यासपीठाचे नेतृत्व करण्याचा दावा, भारताने उपलब्ध केला. शेजारील राष्ट्र मात्रे त्यांना दडपण्याचा हा भारतीय कांवा आहे असे मानŸÖÖŸÖ.

प्रादेशिक सहकार्यातून जे लाभ होतील त्यांचे प्रदेशांतर्गत राज्यात कसे वाटप होईल µÖÖ ²Ö§ü»ÖÆüß ³ÖÖ¸üŸÖÖ¸ü¡Ö ÃÖÖ¤üÃÖयही साशंक आहेŸÖ. •ÖÖÃŸÖßŸÖ •ÖÖÃŸÖ »ÖÖ³Ö ³ÖÖ¸üŸÖÖ“µÖÖ“Ö ¯Öü¤ü¸üÖŸÖ ¯Ö›üŸÖß»Ö कारण तोच संघटनेचा आधारस्तंभ आहे, असा गैरसमज शेजारी राष्ट्र करुन घेतात. दुसरी एक भिती म्हणजे खुल्या ¾µÖÖ¯ÖÖ¸üÖ´ÖãôÖê ŸµÖÖÓ“µÖÖ ¤ü¿ÖÖंत भारतीय उत्पादने पोहचली तर त्यामुळे स्वदेशी उद्योग मागे पडतील या भयापोटी नेपाळ, बांगलादेश आणि पाकिस्तान यांचा व्यापार ठप्प होईल. सार्क ¸üÖÂ™ÒüÖŸÖ आर्थिक संघटन तयार होण्यास अडचणी अनेक असल्या तरी ते पूर्णपणे अपयशी ठरले आहे असे म्हणणे अन्यायाचे ठरेल. प्रदेशी राज्याचे हे व्यासपीठ नेहमीच स्वतंत्र राष्ट्रांच्या आणि एकूण प्रदेशाच्या विषयावर चर्चा करत असतात. उदा. दहशतवाद दमन, प्रधान्य व्यापार, ऊर्जा सहकार्य, हवामान बदलाचे सहकार्य, अंमली पदार्थ, तस्करीचे नियंत्रण आणि प्रादेशिक विद्यापीठाची स्थापना इ. ही प्रादेशिक सहकार्य निर्मितीची कार्यक्रम पत्रिका आहे.

सार्कचे यश प्रसंगानुसार निर्माण होणाऱ्या राष्ट्रांच्या समस्यांवर समाधानकारक उत्तरे शोधण्यावर अवलंबून आहे, खोट्या आश्वासनांवर नव्हे. दक्षिण आशियातील प्रादेशिक सहकार्य, तीसरे जगातील अन्य कोणत्याही प्रादेशिक यंत्रणे प्रमाणे लोकांच्या राष्ट्रीय अपेक्षा आणि राष्ट्रीय लक्ष प्राप्तीची जोपासना करणारे आहे. मात्र दक्षिण आशियाई राष्ट्रांच्या सार्क कडून काही अपेक्षाच नाहीत तशी योग्यता सार्क ने सिध्द केलेली नाही. म्हणून ÃÖÖकांला सहकार्य करण्याची भावना तीव्र नाही. सार्क तेव्हाच भरीव कामगीरी करु शकेल जेंव्हा दक्षिण आशियाई राष्ट्रांना ते ¸üÖÂ™ÒüßµÖ ¾ÖÖœü»Öß»Ö संपन्नता आणि स्थैर्य प्रदान करु शकेल. केवळ चर्चेच्या गुऱ्हाळातून काही निष्पन्न होत नाही.

6.2 सार्क : संघर्ष मुलक की सहकार्य पोषक :

बहुतेक प्रादेशिक संघटना काही समान तत्वांवर स्थापन होतात. Ÿµ¿ÖßŸÖ, सार्क हीसंघटना, ७ सदस्य राष्ट्रांच्या एकतेसाठी स्थापन –ााले आहे, हे तत्व एखाद्या राष्ट्राला वेगळे पाडण्यापासून किंवा संघटनेतून बाहेर काढण्यापर्यंत संरक्षण देते. ज्यामुळे संघटनेत फूट पडणे

ÃÖÆजासहजी शक्य नसावे. सार्क ची स्थापना १९८५ मध्ये –ााली. परंतु तिच्या कार्यक्रमांची अंमलबजावणी आजही प्राथमिक अवस्थेत आहे. कार्यक्रमांची व्याप्ती आणि विविधता भरपूर मोठी †ÖÆê¸ üÖß †´Ö»ÖÖüÖ †Ö»Öß üÖ¸ü¸ÖÂ™Ö-राष्ट्रातील तणाव कमी करण्याची गर्भीत क्षमता ही त्यात असेल. दोन लक्ष टन अन्न सुरक्षा साठा ठेवून सार्कने भावी दुष्काळ निवारणाची पूर्ण तयारी केली आहे. गत कित्येक वर्षात अशा अन्न साठ्याच्या बळावर अत्यंत कठीण परिस्थितीतही आपली प्रजा जगवली आहे, अशी सुरक्षा प्रादेशिक सहकार्यातून प्रत्येक सदस्य देशांत उपलब्ध करणे शक्य आहे. यात एक मूलभूत समस्या निरुत्तरीतच राहील, कार्यकारी मंडळी सुचवतात त्या प्रमाणे संस्थात्मक बांधणीतून तणाव खरोखरच कमी होऊ शकतील काय ? जेंव्हा संस्था भरल्या तेंव्हा सहकार्याला बाबुगीरीचे हितसंबंध निर्माण होतात. त्यांचा समाजावर आणि निणय घेण्याच्या प्रक्रियेवर अत्यंत किंवा शून्य प्रभाव असतो. संस्था साधन सामुग्रीची जुळवाजुळव करतात. परंतु ती सहकार्याची भूमीका योग्य प्रकारे निभावण्यासाठी आवश्यक असलेल्या सामुग्रीशी सुसंगत असेलच असे नाही. सामाजिक आणि विकासाचे कार्यक्रम त्यांच्या दृष्टीने प्रभावी असतीलही परंतु त्याचा सामाजिक संबंध सुधारण्यावर किंवा युध्द घोषणांवर क्वचिüÖ“Ö ¯Ö³ÖÖ¾Ö ¯Ö›üÖê. •µÖÖ“Öê ±úÖµÖ¤êü ÆüÖêüÖ üµÖÖ“Öê निर्णयकर्त्यांशी संपर्क असतोच असेही नाही. असेच लोक सहकार्यातून एकत्रीकरणाचे लाभ गêÖ¸ü¾ÖßüÖ †ÃÖüÖêüÖê.[1]

सार्कएकजातीय सलोखा निर्माण करणारी संस्था म्हणून तटस्थपणे भूमिका निभवू शकते. मात्र ते साध्य करण्यातील अडथळे कमी नसतात. कधी कधी जातीय सलोखा निर्माण करण्यातील सहकार्य विनाशकारक ठरते.[2] †¿ÖÖ ¯Öë¸ÃÖÃ£ÖüÖßüÖ •ÖÖüÖßµÖ ÃÖ'Ö™न»ÖÖच शांततेचे आव्हान करणे आवास्तवच नव्हे तर जातीद्वेषाला वाट करुन देणारे सार्वजनिक चर्चेचा विषय बनत. Æß अत्यंत संवेदनशील कृती असल्यामुळे ती बहुराष्ट्रीय संघटनांकडेच सोपविणे योग्य असते. कोणत्या संस्था आणि कार्यक्रम जातीय संघटनेची धार बोथट करतील ते ठरवीणे कठीण आहे. जातीय उग्रतावादाचे दर्शन अधिक करुन शहरी केंद्रात अलीकडे पहावयास मिळाले. ते असे सुचवते की परंपरावादापेक्षा आधुनिकीकरण हेच अग्रवादाला अधिक उत्तेजक आहे. आधुनिक राजकारण संघटनात परंपरांचा जो अन्वयार्थ लावला आहे तो विकासाबरोबर नष्ट होत नाही असे यातून स्पष्ट –ााले. देशांचे औद्योगिकीकरणाच्या माध्यमातुन गतीमान विकास –ााले तरी वर्ण, धर्म आणि अन्य गटातील संघर्ष निवळणारे नाहीत. उलट त्यांच्यात भरच पडत जाईल. अलीकडील संघर्ष केंद्रे

मुंबई, इंदोर, अहमदाबाद, जमशेदपूर इ. सारख्या आधुनिक शहरातूनच अधिक होत आहेत, दुर्गम ग्रामीण भागात नव्हें.[3] शांतता प्रक्रि¡µÖêŸÖ»Öê सार्कचे योगदान एक बहुराष्ट्रीय संस्था म्हणून तिच्या ज्या मर्यादा असतील त्या मर्यादांना अनुसरुनच अपेक्षीले पाहीजे. त्या दृष्टीने सहज जी लक्षात येणारी भूमिका अंतर बुध्दीजीवी लोकांत समन्वय साधण्याचा प्रयत्न आहे. सार्क परिषदांमधे राष्ट्रप्रमुख, विदेश मंत्री, सचिव आणि विषय त–ा यांचा समन्वय साधण्यात सार्क ने महत्वपूर्ण भूमिका निभावली †ÖÆê. सार्कच्या व्यासपीठावर होणारी बोलणी परस्पर प्रेरणा आणि परस्पर विरोधी युक्तीवाद सहज ‘Ö>न येतात हा एकात्मीक गट आर्थिकदृष्ट्या परवडणारे कार्यक्रम सार्कला देतो. आणि संघर्ष निवारणाचे उपाय देखील सुचवितो. अशा उच्चभ्रू गटांच्या सहकार्यात संघर्ष व्यवस्थापन आणि प्रादेशिक एकात्मतेच्या योजनाही असतात. विशेषतः साधन संपत्तीची वाटणी, आर्थिक विकासाची क्षेत्रे, पायाभूत सुविधा इत्यादीतील सार्कची कामगिरी बऱ्यापैकी समाधानकारक आहे. मात्र संघर्षाच्या काही प्रांतात ज्यांना मुलभूत कारणे म्हणता येईल सार्कची यंत्रणा पुरेशी सुसज्ज नाही. उदा. धर्माचे राजकारण धर्म हा प्रत्येक राज्यांचा अंतर्गत पैलु आहे. त्याच्याशी संबंधीत प्रश्न संबंधßŸÖ राष्ट्राचा अंतर्गत प्रश्न असतो. बिगर सहकारी संघटना मात्र या क्षेत्रात आघाडीवर असू शकतात. शिक्षणाच्या प्रक्रियेतून समाज परिवर्तन घडवून आणतात, कालांतराने धार्मिक विद्वेशाची धार कमी करण्यात ते यशस्वी होऊ शकतात. ही बाब राष्ट्राचे सरकार हाताळू शकत नाहीत. सार्कने अंर्तबुध्दीजीवी व्यक्तिंमध्ये संदेशवहन प्रक्रियेद्वारे बरीच प्रगती केली आहे. परंतु राष्ट्रीµÖ अर्थव्यवस्थांच्या दरम्यान रचनात्मक एकात्मीकरण करण्यात काहीच प्रगती –ााली नाही. विविध ¸Öê•µÖÖ“Öê µÖÖ संबंधी हित संबंध आणि असमान लाभ वाटपाच्या भितीने राष्ट्रीय सरकारे या पासून अलिप्त रहातात. भविष्यकाळात सार्कने प्रादेशिक हीत संबंधांच्या संवर्धनासाठी आणि त्याचे लाभ वाटप करतांना समन्वयाचे तत्व व्यापले पाहीजे. याची शाश्वती देणारी सामायीक मालकीची संस्थात्मक रचना असावी.

दक्षिण आशियातील संघर्ष देशाच्या भूमिकाच ˆ¯Öê•णारे आहे, बाहेरुन चिथावणी निर्माण –ÖÖ»Öê»ÖÖ नाही. शीतयुध्द काळात जे उपाय संघर्ष निवारणासाठी वापरले गेले ते आता प्रभावशून्य –ााले आहेत. विदेशी शक्तीचा हस्तक्षेप कधी-कधी संघर्ष मिटवण्यासाठी वापरता येतो. दक्षिण आशियाई राष्ट्रांवर प्रादेशिक वाद मिटवण्यासाठी जेंव्हा जेव्हा आपल्या विदेशी मित्रांना निमंत्रित केले तेंव्हा प्रदेशातील अन्य सदस्य राष्ट्रांनी त्याला प्रखर विरोध केला. Ÿµ֟֓µÖÖ ´ÖŸÖê Ÿµ֟֓Öê

हितसंबंध राष्ट्रीयहीत संबंधांना बाधत होते. जरी भारताचे आकारमान आणि तुलनेने स्वायत्त आर्थिक आधार महत्तम स्वातंत्र मिळवून देणारा असला आणि पाकिस्तान देखील अशाच प्रकारे अण्विक अस्त्र निर्मिती विकास कार्यातील विदेशी दबावाला बळी न पडण्याइतके खंबिर आहे. दक्षिण आशियातील राष्ट्रांनी अशा प्रकारे आपल्या सत्ता विस्तारांसाठीच विदेशी पाठिंबा मिळव»µÖÖ“Ö दिसते. त्याचा वापर शीतयुध्दात पाठींबा मिळण्यासाठी केला जाईल. जगातील अन्य प्रदेशापेक्षा सार्कमध्ये विदेशी शक्तीचा हस्तक्षेप अत्यंत आहे. भारत आपल्या देशांतर्गत उत्पन्नाच्या जेमतेम ०.८% इतकी विदेशी मदत घेतो. बांगलादेश मात्र देशांतर्गत उत्पादनाच्या ८.२% विदेशी मदत x´ÖÔ¾ÖŸÖÖ. Ÿयामुळे प्रदेशांतर्गत संघर्ष मिटवण्यासाठी विदेशी शक्तींचा हात असण्याची शक्यता कमी आहे. इतर जागतिक प्रादेशिक संघटना प्रमुख पश्चिमी देशांच्या आधारे स्थापन –ÖÖ»Ö †ÖÆê. सार्क ने मात्र विदेशी भागिदारी टाळली आहे. एशियन सारख्या आशिया खंडातील दुसऱ्या संघटनेत पश्चिमेकडील संस्थांचे अस्तित्व आहे पण सार्क हे तटस्थ राष्ट्रांशीच संबंध ठेवून आहे.[4] ¯Ö¾Ö ¯ÖÛ¿“Ö´Ö ÃÖ‘ÖÂÖÖ“ÖÖ †ŸÖ –ााल्यानंतर विदेशी शक्तिंपासून अलिप्तता त्यांच्या विदेशी सत्तांची स्वातंत्रता कमी करेल आणि प्रादेशिक संघटना अधिक व्यवहार्य कार्यक्रम देऊ शकेल. मात्र विदेशी सत्ता सार्कच्या विषयात कितपत रस घेतील आणि त्यात किŸÖपत समन्वय आणू शकतील ते मात्र अद्याप xÃÖ¬¤ ¾ÆÖ¾ÖµÖÖ“Ö †ÖÆê.

प्रादेशिक एकात्मीकरण हा एक शून्य प्राप्तीचा उपक्रम असतो. जो प्रादेशिक एकात्मतेचे प्रकल्प संपूर्ण प्रदेशाच्या लाभासाठी अनुकूल भूमिकेतून राबवित असतÖ. †¿ÖÖ ÃÖ×¾Ö–ÖÖ आर्थिक मदत आणि कार्यक्रमाद्वारे पुरविल्या जातात. असाच प्रादेशिक एकात्मता करार एखाद्या आंतरराष्ट्रीय देणगीदाराच्या दृष्टीने किरकोळ प्रत्यक्ष लाभाचा असतो. १९५० चा कोलंबो प्लान हे जुने उदाहरण आहे. µÖÖŸÖ ³Ö×¾ÖÂयकाळातील मदत प्रयास हे देणगीदार आणि प्राप्त करते सरकार यांच्या द्वीपक्षीय करारावर अवलंबून असणार आहे. सार्कअस्तित्वात आल्यानंतर अशा मदती मिळविण्याच्या कार्यक्रमांची संधी प्राप्त होईल ज्याच्या सहाय्याने प्रथमच प्रादेशिक विकास नियोजनातून जलस्त्रोताची क्षेत्रे विकसित करणे शक्य होईल. सार्क निर्मितीच्या आरंभीत वर्षात, प्रादेशिक सहकार्यात कार्टर प्रशासनाकडून जे उत्तेजन मिळाले ते असे सुचवते की विदेशी पाठिंबा x´ÖÔ¾ÖŸÖ ¸ÖÆŸÖ»Ö.[5] आंतरराष्ट्रीय चलननिधी आणि जागतिक बँक बहुपक्षीय प्रकल्पांसाठी प्रादेशिक संघटनांना दक्षिण आशियासाठी निधी उपलब्ध करु शकतील. आंतरराष्ट्रीय संघटनांची मदत प्रबळ

विदेशी सत्तेच्या मदतीपेक्षा कमß -ÖÖŒµÖÖ“Ö असते. अशा मार्गाने प्राप्त होणा¸Ö विकास निधी जर प्रदेशात विवेकाने वापरला तर प्रदेशांतर्गत संघर्षाला उतार पडू शकेल. विदेशी मदतीच्या प्रकल्पातून प्रादेशिक एकात्मता साधली जाण्याबाबत अर्थ सहाय्याच्या बाबत क्वचितच उल्लेख आला असेल. मदत दिल्यानंतर प्रदेशांतर्गत विषमता कमी होऊ शकेल अथवा वाढू शकेल. ¯Ö¸üÖ ´ÖªÖß“ÖÖ †Ö‘Ö कोणत्या ठिकाणी आणि कोणत्या कार्याकडे वळवावा हे निर्धारित केल्यास प्रदेशातील जातिय संघर्ष विकास प्रक्रियेच्या यशापयशात एक महत्त्वाचा घटक होऊ शकतो.[6] म्हणूनच मदतीतून निर्माण होणाऱ्या प्रकल्पांची स्थाननिर्मिती योग्य ठीकाणी आणि योग्य कामात –ÖÖ»ाी तर जातीय संघर्ष निवळू शकतो.

शितयुध्द विरामानंतर प्रादेशिकता वादाचे महत्व पुन्हा एकदा उजागर –ÖÖ»Ö. Ÿµ ÖÖ»ÖÖ गत काळात तिसऱ्या जगातील देशाला आलेल्या अपयशाचे धडे उपयोगी पडणार होते. अ£ÖÖŸÖ Ã Ö¾Ö प्रकारच्या संघर्षाला उतार पाडण्याचे उपाय प्रादेशिक संघटनेकडून अपेक्षिणे योग्य नाही आणि त्यांनी ते करावे असेही म्हणू नये. अशा संघटनेने केवळ तेच उपक्रम राबवावे ज्यात अन्य व्यवस्थांपेक्षÖ काही उपजत आणि निश्चित स्वरुपाचे फायदे अधिक प्रमाणात आहेत. सार्क ला या प्रक्रियेत निश्चित काही भूमिका आहेत मात्र धार्मिक मुलतत्वांचा मूलभूत समस्येवर व्यवहार्य प्रादेशिक उपाय नाही. सांस्कृतिक मुल्याधारित बाबींच्या संघर्षात कोणतीही समस्या हाताळणे अधिक कठीण असते. कारण ती मूल्ये बदलणे जिकरीचे असते. सार्क ला देखील आपल्या प्रदेशात या मुद्यांवर समन्वय घडवून आणता आलेला नाही. सध्या दक्षिण आशिया अशा अवघड वळणांवर आलेले आहे की, या प्रदेशात संघर्ष राहील की सहकार्य हे सांगता येत नाही. ही दोन्ही लक्षणे सध्या दिसतात आणि अद्याप जेथून परतता येणार नाही अशा ठिकाणी पोहचलेले नाही. त्यामुळेच एक पंचमांश जागतीक लोकसंख्येसाठी शांततामय विकासाचा मार्ग ठरेल की नाही ते सांगणे कठीण आहे.

6.3 ÃÖªÛÃ£ÖŸÖß :

†ÖŒ™Ö²Ö¸¡ 2011 ´Ö¬µÖ ´ÖÖ»Ö¤ßü¾Ö µÖ£Ö सार्क परिषद भरली. या सभेत सदस्य राष्ट्रांनी असे एक मताने मान्य केले की प्रदेशाची संदेशवहन क्षमता उभारण्याचा प्रयत्न केला जाओ, ज्याद्वारे ऊर्जा आणि आर्थिक विकासातील प्रादेशिक सहकार्य वाढावेत. जरी या परिषदेत अनेक प्रश्न मांडले असले तरी भारतासाठी या परिषदेने नेतृत्वाची भूमिका निभवावी अशी अपेक्षा केली. त्यासाठी

भारताने अशी पर्यायी सुरक्षाव्यवस्था विकसित करावी ज्यात शेजारी»Ö ¸ÖÂ™Ö“µÖÖ ¸Öजकीय सुरक्षा व्यवस्थेचा भार उचलावा तसेच प्रादेशिक स्थैर्यासाठी सदस्य राष्ट्रांचे मत आजमावे. दक्षिण †Ö×¿ÖµÖÖतील मध्यवर्ती स्थान, आर्थिक संपन्नता आणि राजकीय स्थैर्य लाभल्यामुळे भारत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजाऊ शकतो. प्रदेशात पूलांची बांधणी करुन ज्याच्याने प्रदेशातील अर्थव्यवस्थांचा फायदा होईलच पण भारत स्वतःची देखील एक तटस्थ सत्ता म्हणून प्रतिमा निर्माण करु शकेल. अशी प्रतिमा निर्माण करण्यासाठी ÃÖÖम्य सत्ता कौशल्ये आवश्यक असतÖÝÖ. ³ÖÖ¸ÖÝÖ ¯Ö¤ü¿ÖÖÝÖß»Ö ÃÖ¾ÖÔ“Ö देशांशी संस्कृती, धर्म, इतिहास आणि अध्यात्मिक सुत्रांनी बांधलेला आहे. परंतु या सुत्रानी हितसंबंधी गटांकडे प्रतिकूल भूमीकेतूनच पाहिल ¯ÖÖ×Æü•Ö.

भारताचे परराष्ट्र धोरण याकडे शेजारी»Ö राष्ट्रांनी आत्मसंरक्षण, प्रादेशिक एकात्मता आणि राष्ट्रीय सार्वभौमत्वाची जपणूक करण्याचे साधन म्हणून पाहीले की देशाची शक्ती , क्षमता आणि सैनिकी सज्जता यावर अवलंबून असते असे मानले जाईल. ९/११ च्या दहशतवादß हल्ल्यानंतर भारताला सौम्य शक्ती राजनीती (Soft power diplomacy)“Öß राजने त्याचे गरज असणे भारताला जाणवले. ज्यामुळे लांकांचे मन आणि मेंदु दोन्ही जिंकता येतात.

दक्षिण आशियाई प्रदेशातील लोक तुकड्या तुकड्याने सौम्य शक्तिचा आणि कठोर शक्तिचा राजकीय धोरणात वापर करतात. उदा. संस्कृती आणि मूल्यांबाबत प्रदेशात तथाकथीत सÖÖ´µÖ साधनांचा वापर होतो, परंतु भागीदारीतील वैभव आणि स्थैर्य मिळवीतांनÖ ÝµÖÖ“ÖÖ ³ÖÖ¸¡Ö Œ¾Ö×“ÖÝÖ“Ö ÃÖÖम्य शक्तिवर असतो. त्याचे एक कारण असे असू शकेल की इतिहासजन्य अनुभवातुन उगम ¯ÖÖ¾Ö»Ö»Ö ¿Ö¡ÖÝ¾Ö †-µÖÖत्मीक आणि राजकीय विषयात पा–रते. आणि भौगोलिक दृष्ट्या वेगवेगळया देशात विभागते. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत मात्र माहीतीची क्रांती –ाल्याने दक्षिण आशियाचे राजकीय सुरक्षा पर्यावरण नाट्यमय रितµÖÖ ²Ö¤ü»Ö»Ö †ÖÆê. ²Ö»ÖÖœü¶ ÃÖ¢ÖÖ“µÖÖ राजनीतीचा खर्च प्रादेशिक समस्या व त्याचा आकर्षकपणा कमी असतो. एक उदयोन्मुख प्रादेशिक आर्थिक सत्ता आणि दक्षिण आशियातील एक लोकशाही राष्ट्र म्हणून दक्षिण आशियात शांतता प्रस्थापित करणे आणि स्थैर्य निर्माण करणे यासाठीचे राजकीय नेतृत्व भारताकडे आहे, मात्र ही निरंकुश सत्ता भारताच्या वाट्याला येऊ शकलेली नाही. भारताचे प्रदेशांतर्गत राष्ट्रांशी संबंध गुंतागुंतीचे आणि संशयग्रस्त आहेत. भाषा, संस्कृती, धर्म, इतिहास आणि तत्व–ान यात सारखेपणा असूनही सदस्य ¸ÖÂ™Ö¿ÖÖß ÝÖÖ सौदार्हपूर्ण संबंध टिकवू शकलेला नाही. बहुतेक राष्ट्र भारताच्या रुपाने आपली

सामाजिक, राजकीय ओळख समृध्द करण्यासाठी भारत एक विभागात खलपुरुषासारखा आपले स्थान निर्माण करतो आहे ही समजूत विभागातील पूर्वग्रहदुषित राजकीय इतिहासाने निर्माण –ÖÖ»ÖÖ †ÖÆ. •µÖÖ´ÖÖô ³ÖÖ¸त आणि सार्क अंतर्गत अन्य देशांतील द्विपक्षीय संबंध बिघडत आहेत. १९५१च्या आर्थिक सुधारणा कार्यक्रमानंतर मात्र भारताचे आर्थिक नेतृत्व निर्विवादपणे सिध्द –ÖÖ»Ö †ÖÆ, ŸµÖÖ“µÖÖ शेजारील राष्ट्रांच्या मनातील प्रतिमेचेही शुध्दीकरण होत आहे. परस्पर समजुतीच्या शेजार धर्मावर आधारित धोरण, समान मुल्ये आणि हीतसंबंध यातून भारताला सार्क प्रदेशातील आपल्या स्थानाला आकार देता येईल. भारत दुबळ्या राज्यांनी वेढलेला आहे ŸµÖÖ´ÖÖô“Ö ŸµÖÖ“µÖÖ ¸ÖÂ™ÒßÓय सुरक्षीततेला आणि तसेच प्रादेशिक स्थैर्याला तडा जात आहे. तरी देखील सार्क प्रदेशात भारत हाच एकमेव देश आहे जो अंतर्गत राजकीय स्थैर्य आणि सामाजिक आर्थिक विकासाच्या जोरावर सार्क“Ö नेतृत्व स्वीकारु शकतो. प्रादेशिक नेतृत्व गुणासाठी आवश्यक असलेली लोकसंख्या, आर्थिक सामर्थ्य, निविर्वादपणे भारताकडे या नेतृत्वाची गर्भीत क्षमता असल्याचे स्पष्ट करतात. भारताने या दिशेने जे प्रयत्न केले त्याक›ü ´ÖÖŠ¶Ö ³ÖÖ¾ÖÖ“ÖÖ †›ü»Ö Ÿÿãपणा या भावनेतून पाहिले गेले. परंतु आता त्या राजकारणात जाणीव –ाली आहे की चीनने स्वीकारलेल्या बीग बॉस दृष्टीकोनापेक्षा हा दृष्टीकोन सुसह्य आहे. ही स्थिती आणखी एक नवा प्रश्न उभा करते की भारत या प्रदेशात कोणत्या प्रकारच्या शक्तिचे प्रदर्शन करते, कठोर शक्ती, सौम्य शक्ती की या दोघांचे मिश्रण ? अशा श्ÖŒŸÖß प्रश्नांचे ¿Ö•ारी राष्ट्रांच्या दृष्टिकोनातून काय परिणाम आहे.

जरी आर्थिक आणि राजकीय क्षमतेबाबत भारत आणि शेजाऱ्यांमध्ये फरक असला तरी आर्थिक समृध्दी, राजकीय स्थैर्य आणि सामाजिक एकतेच्या बाबत इतर देशांसाठी एक प्रेरणा स्थान आहे. भारताच्या पारंपारित घटनेत एक कलम आहेज्यात असे आग्रहाने मांडले आहे की आपल्या विदेश धोरणात भारताने शेजारी»Ö राष्ट्रांच्या अंतर्गत प्रश्नात हस्तक्षेप करु नये. मात्र हे -ÖÖरण आर्थिक उदारीकरण आणि राजकीय धोरणांशी विसंगत आहे. ज्यात आव्हाने आणि संधी राष्ट्रबाह्य स्वरुपाचे आहे. या खेरीज काही नवी आव्हाने जी राज्यबाह्य †£Ö¾ÖÖ ²ÖÆü¤ü¿ÖßµÖ Ã¾Ö¹ý¯ÖÖ“ÖÖ †ÖÆ. ŸµÖÖŸÖ ¤üÆü¿ÖŸÖ¾ÖÖ¤ü, †ÖÙ£ाक स्थलांतरे (आर्थिक कारणांसाठी लोकांचे स्थलांतर) पर्यावरणाचे विघटन, आणि संघटित गुन्हेगारी या प्रश्नांनी राष्ट्रीय सरकारांना विभागीय पातळीवर विचार करणे भाग पाडले आहे. या सर्व अपारंपारीक सुरक्षा आव्हानांना सामोरे जातांना, भारताने आपल्या शेजारी राष्ट्रांशी बहुस्तरीय संवाद साधला पाहीजे. अशा सर्व प्रश्नात जर प्रादेशिक दृष्टीकोनाचा अवलंब

केला तर त्यावर व्यवहार्य तोडगा निघू शकतो. परस्पर विचार विनिमय करणे, संवाद साधणे आणि सुयोग्य संस्थात्मक चौकट उभारणे हे प्रदेशातील घटक राज्यांनी केले पाहीजे. असाच दृष्टीकोन विदेश नितीसाठी अवलंबला जावा ज्यात सैन्य बळाच्या वापर कमी आणि विकास प्रयासावर अधिक 3Ö¸¡ ×¤¡»ÖÖ ¯ÖÖ×Æ•Ö.

3ÖÖ¸ÖŸÖÖ“Ö ¿Ö•ÖÖ¸ÖÃ»Ö देश त्याच्याच एकूण विदेशी धोरणातील विसंगतीवर लक्ष केंद्रीत करतात. भूतान आणि मालदीव यांचा अपवाद वगळता, भारत इतर Ã֍¾Ö सार्क राज्यांकडून भारतीय सुरक्षा व्यवस्थेला धोका आहे. त्यातील बहुतेक पारंपारीक स्वरुपाचे आहे, मात्र अपारंपारिक आव्हाने ज्यात पर्यावरणाचा प्रश्न हा ही एक महत्वाचा मुद्दा आहे. भारताचे विदेश सुरक्षा धोरण मुलतः रÖÂ™ÛßµÖ ×Æताच्या दृष्टीकोनातून राबविले जाते. पारंपारिक एकात्मता आणि सार्वभौमत्व त्यातुन ओघाने येणारे आर्थिक समृध्दी देशाच्या विदेश नितिचा ऐवढाच प्रमुख कार्यक्रम ÆÖŸÖÖ. Ã¾ÖÖŸÖÓ¡ÖÖ¢ÖÖर काळात वारंवार निवडून येणाऱ्या सरकारानी संरक्षण धोरणाचा हाच वारसा टिकवला.

शीतयुध्द विरामानंतर जगात बहुकेंद्रीय सत्तांचा उगम –ÖÖ»ÖÖ. µÖÖ ¯Ö×¸¾ÖŸÖÔÖÖ®ÖÓŸÖ¸ भारताच्या विदेश धोरणात नाटयमय ब¤»Ö –ाले. उदारीकरणाच्या धोरणानंतर भारताने जोसेफ नाये (Joseph Naye) यांची सौम्य सत्ता संकल्पनेने प्रेरीत होऊन त्या सौम्य सत्तेच्या कौशल्यातून ¿Ö•ÖÖ¸ÖÃ»Ö राष्ट्रांना कवेत घेण्याचा प्रयत्न केला, ज्यात ¿Ö•ÖÖ¸ÖÃ»Ö ¸ÖÂ™Öना समान पातळीवर बांधून घेणे धर्म, संस्कृती, तत्व–ान आणि भाषा समानतेच्या धाग्यांनी एकत्र बांधणे ही जाणिव आय.के. गुजराल यांच्या काळात –ाल्याने पहीले अधिकृत शेजार धर्म धोरण निश्चित –ाले. या धोरणात नजीकच्या शेजाऱ्यांविषयी भारताच्या विदेश नितीचß मार्गदर्शन सुत्रे विकसित केली.[7] कठोर शक्ति दृष्टीकोनाकडून सौम्य दृष्टीकोन स्वीकारण्याचे मुख्य कारण होते. ¿Ö•ÖÖ¸ÖÃ»Ö ¸ÖÂट्रांवरील वाढणारा चीनचा प्रभाव कमी करणे, परंतु विशाल दृष्टीकोनातून सुरक्षा आव्हाने समजून घेण्याचा मार्ग ¿Ö•ÖÖ¸ÖÃ»Ö राष्ट्रांनी अवलंबीला नाही. त्यामुळे भारताचे एक प्रभावी विभागीय सत्ता बनण्याची Ã¾Ö¯न -ÖÃÖ¸¡ –ÖÖ»ÖêÖ. आता प्रश्न आहे तो असा भारताच्या शेजार धर्म विषयक धोरणात ही सौम्य सत्ता कितपत प्रभावित ठरते.

ÃÖ¤ü³Ö ÃÖ“Öß

1. शर्मा, रश्मी, इनसायक्लोपेडिया ऑफ सार्क ॲन्ड मेंबर कंट्रीज, न्यू दिल्ली : रिगल पब्लिकेशन्स, २००७, पान नं.113-119.
2. कित्ता.,पान नं.113-119.
3. विरिंदर ग्रोवर, इनसायक्लोपडिया ऑफ सार्क नॅशन्स, न्यू दिल्ली : दीप ॲन्ड दीप पब्लिकेशन्स,1997, पान नं.168-183.
4. कित्ता.,पान नं.168-183.
5. सिध्दिकी, एम., इंडिया ॲन्ड सार्क नॅशन्स, न्यू दिल्ली : मॅक्स फोर्ड बुक्स, २००६, पान नं.167.
6. दीक्षित जे.एन. १९३६-२००५, इंडिया फॉरेन पॉलिसी ॲन्ड इट्स नेबर्स, न्यू दिल्ली : ग्यान पब्लिकेशन्स, २००१, पान नं.117-124.
7. एशियन डेव्हलपमेंट आऊटलूक, 2009, †¯Ö>™ü, ÃÖ¯™ü.2009, पान नं.100.

प्रकरण ७

निष्कर्ष आणि गृहितकृत्य पडताळणी

7.1 प्रास्ताविक :

†ÖŸÖÖ ¯ÖµÖŸÖ ÃÖÖ¤ü¸ü –ालेल्या पहिल्या सहा प्रकरणातून संशोधन विषयाची सविस्तर मांडणी करण्यात आली आहे. पहिल्या प्रकरणात संशोधन विषयाची ओळख आणि विषय निवडीचे समर्थन दिले आहे. दुसऱ्या प्रकरणात ‘‘सार्क’’ चा उदय आणि विकासाची सविस्तर माहिती दिली आहे. तिसरे प्रकरण या संशोधन कार्यात उपयोजिलेली संशोधनप्रणाली विस्ताराने मांडली आहे. याच प्रकरणात संबंधित विषया¾Ö¸ü ˆ¯Ö»Ö²¬Ö –ालेले संदर्भ साहित्य, लेख, संशोधने आणि अहवालांचा आढावाघेतला आहे. हा आढावा घेतल्याने संशोधकाच्या पूर्व–ानात भर पडली आणि आपले कार्य योग्य दिशेने चालले आहे याचा निर्वाळा मिळाला. प्रकरण ४ मध्ये सार्क मधील प्रदेशांतर्गत आर्थिक आणि सांस्कृतिक सहकार्याचे विश्लेषण केले आहे. शेजारी»Ö राष्ट्रांच्या भारताविषयीच्या भावना संशयग्रस्त असल्याने आर्थिक देवाण घेवाणीचे सहकार्य ज्या कारणांमुळे वृध्दिंगत होऊ शकले नाहीत. ÿयामुळे व्यापारवृध्दीसाठी भारताला प्रदेशांतर्गत आणि प्रदेशबाह्य आर्थिक संबंध विकसित करावे लागले यांचा परामर्ष या निर्णायक प्रकरणात घेतला आहे. प्रकरण ५ मध्ये सार्क राष्ट्रांदरम्यान राजकीय आणि संरक्षक नीती संदर्भातील सहकार्य बाबतच्या संबंधांचे विश्लेषण केले आहे. भारताच्या सार्कमधील सहभागाकडे सार्क अंतर्गत शेजारी»Ö राष्ट्रें कोणत्या दृष्टिकोनातून पाहतात याचा आढावा ६ व्या प्रकरणात घेतला आहे. प्रस्तुत सातव्या प्रकरणात या अध्ययनाचे संपूर्ण निष्कर्ष मांडून गृहितकृत्यें पडताळून पाहिली आहेत आणि त्याचा उपसंहार केला आहे.

दक्षिण आशियातील देशांनी काळाच्या ओघात एकेकाळी संपन्न असलेला धार्मिक आणि सांस्कृतिक वारसा भग्न होतांना अनुभवलेला आहे. विभिन्न बहुसांस्कृतिक वैशिष्ठ्ये आणि धर्म मानणाऱ्या, विविध बोली भाषा वापरणाऱ्या लोकांचा परंतू स्वतःची वेगळी संस्कृती, आणि मूल्यें यांचा वारसा आणि जीवनशैलीच्या समान सूत्रांनी एकत्र बांधलेला राष्ट्रगट आहे. सांस्कृतिक स्वातंत्र्य म्हणजे आपल्या निवडीनुसार जीवन जगण्याची मुभा आणि पर्यायी पध्दती वापरण्याचे पुरेसे

स्वातंत्र्य देखील असते. याखेरीज भूक, बेकारी, दारिद्र्य इत्यादींसारखी आरिष्टें हे सामाजिक, आर्थिक घटक मानवी जीवन असह्य करतात. त्यावर मात करण्यासाठी ठोस उपाय योजावे लागतात. दक्षिण आशियाच्या या आरिष्टांवर नियंत्रण मिळविण्यासाठी बहुसांस्कृतिक विकास धोरणांचा पाठपुरावा करावा लागेल. त्यामुळे सांस्कृतिक भिन्नतेमुळे भासणाऱ्या काल्पनिक समस्या भेडसावणार नाहीत. परंतु वाढत्या लोकसंख्येचा दबाव आणि वाढते पर्यावरण प्रदूषण ¯Ö¸¤¿ÖÖÖŸÖÖß»Ö लोकांसाठी गंभीर आव्हाने उभी करीत आहेत. हे प्रश्न कोणत्याही एक किंवा दोन देशांपुरते मर्यादिŸÖ नाहीत, तर प्रदेशातील सर्वच राष्ट्रांचे असल्याने तोडगा शोधण्याचे काम राष्ट्र पातळीपेक्षा प्रदेश पातळीवर घटक राष्ट्रांच्या सामुहिक सहकार्यातून करता यावे या हेतूने गेल्या ३ दशकात सार्क गट कार्यरत आहे. दक्षिण आशियातील ७ राष्ट्रांनी एकत्र येऊन स्थापन –ालेल्या या गटाने अलिकडील वर्षात अफगाणिस्तान हे आठवे राष्ट्र आपल्यात सामावून घेतले आहे. प्रस्तुत अहवालात 'सार्क' च्या स्थापनेची कारणे, त्याच्या स्थापनेमागील भूमिका, आदर्श उद्दिष्टें, आंतर-प्रादेशिक सहकार्याची क्षेत्रें, सार्क पासून सदस्य राष्ट्रांच्या अपेक्षा आणि फलश्रुतीतील तफावत आणि त्याची कारणे यांचा ÃÖ×¾ÖÃŸÖ¸ ˆÆÖ¯ÖÖÖह केला आहे. या संदर्भात सर्वाधिक प्रबळ राष्ट्र म्हणून भारताकडे सार्कचे नेतृत्व चालून येण्याची शक्यता आणि त्यातील अडथळ्यांची चिकित्साही केली आहे. भारतासाठी सार्कने काय मदत केली यापेक्षा या संघटनेतील भारताचे सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, संरक्षण आणि ŸÖ¡Ö¾Ö–ानिक क्षेत्रातील योगदान तपासून पाहिले आहे. या पुढील भागात प्रस्तुत अध्ययनातील संशोधकाची निरीक्षणे अध्ययनाचे निष्कर्ष म्हणून मÖÖ>»ÖÖß †ÖÆŸÖ.

7.2 सार्कच्या फलश्रुती बाबतचे निष्कर्ष :

सार्कची स्थापना –ाल्याच्या घटनेला आता दोन दशके उलटली आहेत. त्याच्या संक्रमण काळासाठी पहिली १० वर्षे सोडली तरी तिच्या कामगिरीचे मूल्यमापन करण्यासाठी पुरेसा काळ लाभलेला असून त्याच्या मूल्यमापनासाठी आता योग्य वेळ आली आहे. सार्क प्रदेशांतर्गत बांगलादेश, भूतान,भारत, नेपाळ, पाकिस्तान, श्रीलंका, मालदीव आणि अफगाणिस्तान या राष्ट्रांचÖ समावेश होतो. या सर्व राष्ट्रांची ऐतिहासिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, सामाजिक आणि आर्थिक परिस्थितीही जवळपास सारखीच होती. भारत वगळता अन्य सर्वच राष्ट्रांमध्ये राजकीय अस्थैर्य आणि औद्योगिक मागासलेपण अस्तित्वात होते. उपासमार, दारिद्र्य आणि बेकारी या समस्या

भारत, पाकिस्तान सह सर्वच दक्षिण आशियाई देशांत होत्याच. जागतिक व्यापारात प्रदेशातील सर्वच देशांचा सहभाग नगण्य होता. सार्कच्या राष्ट्रांनी एकत्र येऊन या प्रश्नांवर परस्पर सहकार्यातून मार्ग काढणे अपेक्षित होते. मात्र हे घडून येण्यासाठी सदस्य राष्ट्रांदरम्यान परस्पर सामंजस्य, धर्म सहिष्णुता, परस्परांच्या प्रश्नांविषयीची जाण इत्यादी बाबत संवेदनशील असावे लागते. दुर्दैवाने असे सामंजस्य नसल्यामुळेच आंतरराष्ट्रीय व्यापारापेक्षाही दक्षिण आशियाई प्रादेशिक व्यापार अडचणीचा –ााला आहे. या परिस्थितीत प्रस्तुत अध्ययनाचे पुढील ठळक निष्कर्ष हाती आले आहेŸÖ ŸÖ ¯Öœß»Ö प्रमाणे.

1. १९८० च्या दशकात इंदिरा राजवटीखाली भारताने तटस्थ राष्ट्र चळवळीतशेजारील राष्ट्रादरम्याननिःशस्त्रीकरणाद्वारे आर्थिक विकास घडवून आणण्याबाबतचे प्रयत्न के»Ö. µÖÖ सहकाऱ्यांनेच पुढेआर्थिक सहकार्य वाढीस लावण्याच्या हेतूने सार्क संघटन अस्तित्वात आले. या संघटनेत प्रारंभी भारतासह पाकिस्तान, बांगलादेश, नेपाळ, भूतान, श्रीलंका आणि मालदीव µÖÖ ÃÖÖŸÖ ¸ÖÂ™Ö“ÖÖ ÃÖ´ÖÖ¾Öê¿Ö ÆÖêŸÖÖ. सार्क स्थापनेची भूमिका सर्वप्रथम बांगलादेशचे अध्यक्ष †–Öµ֋- ‰Ú¸-रेहमान यांनी १९८० साली मांडली. सार्कचे औपचारीक उद्घाटन काठमांडू येथे १९८५ मध्ये ÃÖ¯Ö®Ö –ÖÖ»Ö.
2. सार्कचे सचिवालय त्यामुळेच काठमांडू येथे स्थापन –ााले. सदस्य राष्ट्रांच्या वर्गणीतून सचिवालयाचा प्रशासकीय खर्च भागविला जातो. सार्कची निर्णयप्रक्रिया एकमताने चालते आणि सदस्य राष्ट्रादरम्यानचे द्विपक्षीयवाद सार्कच्या चर्चेतून बाहेर ठेवावेत असे ठरले.
3. सार्क अंतर्गत राष्ट्रांचे कृषी, ग्रामीण विकास, वाहतूक व दळणवळण, संदेशवहन, हवामानशास्त्र, आरोग्य आणि लोकसंख्या नियंत्रण, वि–ान आणि तंत्र–ान, क्रीडा आणि संस्कृती, विकासातील स्त्रियांचा सहभाग, अंमली पदार्थाची तस्करी वरील प्रतिबंध आणि दहशतवाद ही प्रादेशिक सहकार्याची क्षेत्रे ठरविण्यात आली.
4. १९९१ मध्ये जागतिकीकरण, खाजगीकरण आणि मुक्त व्यापार या त्रिसूत्रीचा भारत आणि सार्कमधील अन्य काही राष्ट्रांनी अवलंब केला. त्यामुळे विभागीय पातळीवरील आर्थिक सहकार्याची गरज अधिक प्रकर्षतेने निर्माण –ााली. मात्र तरीही १९९० च्या दशक मध्यापर्यंत सार्क एक प्रभावी आर्थिक संघटन म्हणून मूळ धरु शकले नव्हते. त्याचे मुख्य कारण म्हणजे

भारत आणि शेजारील राष्ट्रांचा परस्परावरील अविश्वास तसेच शेजारी»Ö राष्ट्रांच्या अंतर्गत सुरक्षा प्रश्नाबाबत भारताने केलेल्या संरक्षक मदतीकडे भारताचा अनावश्यक राजकीय हस्तक्षेप मानले गेले. या प्रयत्नात भारताची प्रतिमाच मलीन –ÖÖ»Öê.

5. याही परिस्थितीत भारताने सदस्य राष्ट्रांच्या दरम्यान लोकशाहीची बीजे रुजविण्याचा प्रयत्न केला. त्यासाठी शेजारील राष्ट्रांचे मन वळविण्यात भारताने यथाशक्ति कार्य केले पण ती लादण्यात पुढाकार घेतला नाही. यात एक दुर्दैवी भाग असा की, जरी सर्व सार्क देश एका समान 3Ö¯Ö¤ü¿ÖÖŸÖ ¾ÖÃÖ»Ö»Öê †ÃÖ»Öê तरी प्रदेशांतर्गत सुरक्षेबाबत त्यांचे मतभेद होते. दक्षिण आशियाई उपखंडात जी सुरक्षाविषयी समस्या होती तीचा निम्मा भाग प्रदेशांतर्गत असुरक्षिततेच्या भीतीशी संबंधित आहे. याबाबतीत कोणतीही ठोस कृती सार्कच्या प्रादेशिक पातळीवर –ालेली नाही.

6. सार्क राष्ट्रांचा परस्पर विश्वास निर्माण न –ाल्यामुळे या प्रादेशीक गटातील राष्ट्रे इतर प्रादेशिक संघटना आणि आंतरराष्ट्रीय संघटनांमध्ये प्रवेशकर्ते –ाले आहेत. यामागे सार्कमधील भारताचे वर्चस्व नकारात्मक भूमिकेतून घेण्याचा हेतू स्पष्ट होतो.

7. भारताने आपल्या बाजूने देखील प्रादेशिक करार गैरसोयीचे वाटले तेंव्हा प्रदेशांतर्गत राष™Ö¿Öê द्विपक्षीय करार केले. अशा प्रत्येक राष्ट्राच्या बाबतीत राजकीय आणि आर्थिक गरजांची तीव्रता कमी अधिक होते. असाच द्विपक्षीय व्यापार करार इतर राष्ट्रेही करत आहेत.सÖÆÖजीकच प्रदेशांतर्गत व्यापार वृध्दीसाठी राष्ट्रांकडे निर्यातक्षम वाढावा (Exportable Surplus) शिल्लक उरत नाही. प्रदेशाबाहेर सार्क राष्ट्रांचा व्यापार वाढविणे सार्क संघटनेला अशक्य आहे.

8. सार्कच्या माध्यमातून १.३ महापद्म लोकसंख्येचे मुक्त व्यापार प्रदेशात समावेश करणे शक्य होते. ज्यामुळे प्रदेशांतर्गत व्यापार भरपूर वाढू शकला असता, लोकांचे जीवनमान उंचावले असते पण सार्क अंतर्गत राष्ट्रांच्या आडमूठ्या धोरणामुळे तो साध्य –ालेला नाही हे देखील तितकेच खरे. सार्क सदस्य देशांचा जेवढा जागतिक व्यापार आहे त्याच्या जेमतेम ५ टक्के इतपतच आंतरप्रादेशिक व्यापार आहे हे वास्तव सदस्य राष्ट्रे आपआपसात व्यापार करणे उत्सुक नाही हे स्पष्ट करतो.

9. प्रदेशांतर्गत व्यापार सहकार्यासाठी भारताने आयातींवरील जकातींचे दर कमी केले. परतफेडीत त्यांनीही भारतातून होणाऱ्या आयातींवरील जकाती कमी करणे अपेक्षित होते. अन्य राष्ट्रे भारतातून होणाऱ्या आयाती खुल्या करु इच्छित नाही. कारण त्यामुळे त्यांची उत्पादने भारताशी

स्पर्धा करु शकणार नाही. देशांतर्गत उद्योग डबघाईस येतील म्हणून जकातीचे दर कमी करण्यासही संमती दिली नाही. भारताचा एकतर्फी व्यापार वृध्दी प्रयास फसला.

10. दक्षिण आशिया´Ö¬µÖ भारतीय अर्थव्यवस्था एकमेव आहे जी जगातील गतीमान वेगाने वाढणाऱ्या अर्थव्यवस्थांपैकी एक आहे. भारताची बाजारपेठ विस्तीर्ण आहेच याखेरीज स्पर्धक तंत्र-ज्ञान आणि माहिती तंत्र-ज्ञानासारख्या -ज्ञानाधारीत सेवा देखी»Ö †ÖÆ¾Ö. भारताशी आर्थिक सहकार्य करण्यात प्रदेशबाह्य अनेक देश उत्सुक आहेत. एक उदयोन्मुख महासत्ता म्हणून भारताशी आर्थिक आणि संदेशवहन क्षेत्रात सहभाग वाढवून उभयपक्षी लाभप्रद आर्थिक उपक्रम राबवू ¯ÖÖÆ¾ÖÖ¾Ö. ¿Ö•ÖÖ¸ß»Ö राष्ट्रे मात्र भारताला सार्क संघटनांतर्गत एकटे पाडू इच्छितात.

11. दक्षिण आशियाई प्रदेशातील काही राष्ट्रे मात्र भारताच्या क्षमतेचे फायदे, आर्थिक आणि राजकिय, पदरात पाडून घेत आहेत याची नेपाळ आणि भूतान ही दोन निर्विवाद उदाहरणे आहेत.

12. †Ö¯Ö»µÖÖ ¿Ö•ÖÖ¸ß»Ö ¸ÖÂ™ÒÖ“ÖÖ ³ÖÖ¸¾ÖÖ×¾ÖÂÖµÖß“ÖÖ ³Öुमिका अनुकूल करुन घेण्यासाठी त्यांच्याशी मन वळविण्यासाठी संवाद साधला तर सार्क मधील भारताचे अस्तित्व ही सर्वांसाठीच एक संधी ठरेल तो धोका वाटणार नाही. या उपखंडातील भारत हा सर्वात बलशाली देश असल्यामुळे सार्कच्या कार्यक्रमांना गती देण्याची जबाबदारी देखील भारतातीच आहे. त्या दिशेने एक पाऊल म्हणून भारताने श्रीलंका, नेपाळ आणि भूतान यांना एकतर्फी जकात सवलती जाहीर केल्या आहेत. µÖाशिवाय सीमेपलिकडील देशात पायाभूत सुविधांचा विकास करण्यासाठी गुंतवणूक करण्याची तयारी दाखविली आहे. ही सकारात्मक पाऊले हळूहळू सार्कच्या कार्यक्रमांना वेग देतीलही पण ³ÖÖ¸¾ÖÖ“µÖÖ µÖा सकारात्मक भूमिकेला प्रदेशातील मुस्लिम संघटनांचा प्रभाव असलेली काही राज्ये मुळीच प्रतिसाद देत नाही.

13. भारताच्या शेजारी राष्ट्रांची अनास्था सीमापार दहशतवादी हल्ले करु पाहणाऱ्यांना आपल्या ³Ö¯Ö¤ü¿ÖÖ“ÖÖ ¾ाापर करु न देणे आवश्यक असते. त्यासाठी करार करावे लागतात. करारांच्या अंमलबजावणीसाठी राजकीय इच्छाशक्ती आणि खंबीर प्रशासन आवश्यक असते. यापैकी काही राज्यामध्ये राजकीय इच्छाशक्तीचा अभाव प्रामुख्याने दिसून येतो. ³ÖÖ¸¾Ö आत्मसंरक्षणासाठी स्वबळावर दहशतवाद निर्मुलनाचा प्रयत्न करतो आहे. मात्र सार्क पातळीवर याबाबत काही हालचाल होत नाही.

14. ³ÖÖ¸üŸÖÖÃÖÆü ÃÖ¾Öêच सार्क अंतर्गत राष्ट्रांनÖ महत्वाचे प्रादेशिक वाद मिटवण्यातील सार्कचा हस्तक्षेप नको आहे. त्यामुळेच हे संघटन दक्षिण आशियातील महत्वाच्या आर्थिक आणि राजकीय समस्या सोडविण्यास असमर्थ ठरले आहे.

15. ³ÖÖ¸üŸÖÖ»ÖÖ †Ö¯Ö»µÖÖ ¿Ö•ÖÖ¸üß»Ö ¸üÖष्ट्रांना असे आश्वासित करावयाचे आहे की, तो त्यांच्या स्वातंत्र्य आणि सार्वभौमत्वाचा आदर करतो. शेजारी»Ö राष्ट्र मात्र भारताशी केव्हा आणि कसे वागतील ते सांगता येत नाही. भारताची सहानुभूती निधर्मी लोकशाही राष्ट्रांना असेल अशाच राष्ट्रांशी संवाद होऊ शकेल आणि सांस्कृतीक जवळीक निर्माण होऊ शकेल. ही जवळीक शासकीय धोरणांच्या पलीकडे जाऊन लोकांना एकत्र बांधील. असे घडल्यास संपूर्ण दक्षिणÖ †Ö×¿ÖµÖÖŸÖ शांतता आणि सौहार्द निर्माण होऊ शकेल आणि सार्कचे सामुहिक हित वृध्दिंगत होईल. त्यामुळे विविध राष्ट्रातील विद्यावंत, कलावंत, वै–ानिक, युवक आणि खेळाडू नियमित कार्यक्रम म्हणून एकत्र आणता येतील. याबाबतीत सार्कने थोडीफार प्रगती केली आहे.

16. सार्क अंतर्गत आर्थिक व्यवहार वाढविण्यासाठी त्याचा निर्यात वृध्दी प्रदेश विशेष आर्थिक क्षेत्र यासारख्या संस्थांची स्थापना सार्क अंतर्गत प्रत्येक राष्ट्रात व्हावी अशी सूचना प्रदेशातील उद्योग विश्वाकडून आलेली आहे. या सूचनेचे भारताने स्वागत केले आहे. त्यामुळे आंतरप्रादेशिक वस्तू, सेवा आणि लोकांची ये जा सुलभ होईल. आंतरप्रादेशिक गुंतवणूक वाढू शकेल. एवढ्या आर्थिक फायद्याच्या पार्श्वभूमीवर देखील राजकीय मतभेदामुळे या योजना कार्यान्वित होत नाही. यासाठी सार्क प्रदेशातील देशांनÖ आपल्या धोरणात महत्वपूर्ण बदल करावे लागतील, †विश्वासाकडून विश्वासाकडे, विसंवादाकडून संवादाकडे आणि संघर्षातून शांततेकडे. भारतापुढील हीच समस्या त्याला आंतरप्रादेशिक सहकार्यापासून रोखीत आहे.

17. अलिकडे मात्र गेल्या दोन दशकातील भारताच्या आर्थिक प्रगतीने दिपून गेलेल्या त्याचे शेजारी आपली भूमीका सौम्य करतांना दिसत आहे. भारताशी संबंध आपल्याला मोठ्या प्रमाणात फायदेशीर ठरु शकतात याची जाणीव त्यांना होऊ लागली आहे. भारतÖ“µÖÖ ´ÖŒŸÖ ¾µÖÖ¯ÖÖ¸ü करारात श्रीलंका आणि भूतान सहभागी –ााले आहेत. नेपाळ हे व्यापार आणि वाहतूक क्षेत्रात भारताशी करारबध्द आहे. मात्र ही तिनही राज्ये मुस्लिमेतर आहे हा मुद्दा देखील नजरेआड करुन चालणार नाही.

18. प्रदेशातील मुस्लिम राष्ट्रापैकी बांगलादेशाशी भारताची भाषा आणि धर्म µÖÖŸÖ साधर्म्य अधिक

असल्यामुळे त्याला देखील भारतीय सहकार्य हवे आहे. भारतात बांगलादेशासाठी व्यापक ²ÖÖ•ÖÖ¸¯ÖŠ †ाहेच. याखेरीज प्रदेशबाह्य व्यापारासाठी बांगलादेशाचा मार्ग उत्तर आणि पश्चिम दिशेस भारतातूनच जातो ते शक्य व्हावे यासाठी भारताचे सहकार्य गरजेचे आहे. अलिकडे पाकिस्तानने देखील विदेश व्यापारात भारताला अतिप्राधान्य देशाचा दर्जा देण्याचे मान्य केले †ÖÆê.

19. पाश्चात्य जगात आर्थिक घसरण सुरु –ााल्याने तेथील व्यापार शक्यता संकुचित –ÖÖ»ÖÖ †ÖÆê. µÖÖ पार्श्वभूमीवर भारताशी व्यापारी संबंध ठेवण त्यांच्या आर्थिक हितसंबंधासाठी पोषक आहे. भारताने देखील आपल्या शेजारी»Ö राष्ट्रांच्या आर्थिक सहकार्याची गरज ओळखली आहे. जागतिक बाजारपेठेत सार्कची उपस्थिती देशांनी आपले राजकीय मतभेद बाजूसÖ Š¾ÖÖ¾ÖŸÖ यावरही सार्क राष्ट्रांचे हळूहळू मतैक्य होत आहे.

20. एकेकाळी विदेशी मदतीचा सर्वात मोठा लाभधारक असलेला भारत अलिकडे आपल्या ¿Ö•ÖÖ¸Öß»Ö राष्ट्रांचा स्वतःच विकास अनुदाने देणारा देश बनला आहे. असे द्विपक्षीय संबंध भारताचे सार्क प्रदेशाचे स्थान भक्कम करु शकते. अलिकडेच भारताने साफ्ता करार (दक्षिण आशियाई मुक्त व्यापार प्रदेश) केला आहे. त्यात काही राष्ट्रे सार्क बाहेरील देखील आहे. Æ संघटन यशस्वी –ााले तर पर्यायाने सार्क संघटन देखील अधिक प्रभावीपणे कार्य करु शकेल मात्र त्यासाठी भारताला हा करार कृतीत उतरविण्यासाठी त्वरीत कार्यवाही करावी लागेल. तो केवळ कराराचा कागद ¸ÖÆê नये.

21. आर्थिक आणि तंत्रवै–ानिक क्षेत्रात आंतर प्रादेशिक क्षेत्रामध्ये काहीशी सुधारणा –ÖÖ»ÖÖ †ÃÖ»ÖÖ तरी काही क्षेत्रात प्रामुख्याने शांतता निर्मितीसारख्या प्रश्नावरुन सर्व काही सुरळीत चालले नाही. काश्मीर प्रश्नावरुन भारत पाकिस्तानात निर्माण –ाालेली तेढ सार्क अंतर्गत राष्ट्रांच्या सहकार्याला सुरुंग लावीत आहे. ही प्रादेशिक एकात्मतेतील महत्वाची अडचण आहे.

22. म्यानमार, बांगलादेश, भारत आणि श्रीलंका अलिकडील पाव शतकात संरक्षण विषयक समस्यांनी ग्रस्त आहे. २००७ मध्ये सार्कमध्ये सामिल –ाालेल्या अफगाणिस्थानच्या पुर्नवसनाचीही समस्या आहे. अलिकडे म्यानमार मध्ये –ाालेला उग्रवादी हल्ला आणि त्यातून रोहिंग्या मुस्लिमांचे थवे बांगलादेश आणि भारतात शिरले, ते असे सुचवितात की, या प्रश्नावर

राष्ट्रप्रमुख तोडगा शोधू शकले नाहीत. श्रीलंकेत सिंहली सरकार आणि तामिळी वÖÖ‘Ö µÖÖ“µÖÖ दरम्यान २६ वष नागरी युध्द चालू होते. त्याने निर्माण केलेल्या अस्थैर्याची लक्षणे आजही या बेटावर दिसत आहेत. अफगाणिस्तानात गेली अनेक दशक नागरी संघर्षातून विध्वंस घडून आलेला आहे. त्यांचे पुर्नवसन करणे पुढील बराच काळ चालेल असा उपक्रम आहे. आजही सार्क अंतर्गत व्हिसा-मुक्त प्रवेशाची मुभा मोजक्याच राष्ट्रात आहे आणि ती केवळ महत्वाच्या व्यक्तिंपुरतीच मर्यादित आहे. सामान्य माणसासाठी व्हिसा-´ÖŒÖŸÖ ¯Öवेश आजही नाही.

23. दक्षिण आशियाई प्रदेशाच्या शांतता, स्थैर्य आणि विकासासाठी एखादी सनद तयार करुन ती अंमलात आणणे शक्य आहे का असा एक प्रश्न उपस्थित केला जातो. हे धोरण प्रदेशातील Ã֙ֆ“Ö ¸ÖÂ™Öना लागू होईल अशी कमी शक्यता आहे. ‘उडदा माजी काळे गोरे’ या तत्वानुसार काही देशांच्या नागरीकांना ते दिले जातील, बाकीचे वगळले जातील. यात समान धार्मिक गटात तुलनेने सहकार्य सोपे असेल.

24. सार्क प्रदेशांतर्गत राष्ट्रे आणि तेथील जनता प्रदेशातील शेजाऱ्यांचे प्रश्न, उदा. दारिद्र्य, बेकारी आणि इतर सामाजिक समस्यांबाबत कशा प्रकारे मदत करु शकतील हा दुसरा प्रश्न आहे. भारत आणि पाकिस्तान वगळता इतर सर्वच राष्ट्रें मागासलेली असल्यामुळे भरीव आर्थिक मदत करण्याचे सामर्थ्य या देशांकडे नसले तरी केवळ कुशल मनुष्यबळाच्या देवघेवीत अथवा वैचारीक योगदानातून शेजारी»Ö ¸ÖÂ™Ö“µÖÖ ÃÖ´ÖõÖÖ ÃÖÖ›ü×¾ÖÖ™ÖÖ µÖÖ™ÖŸÖ»Ö.

25. प्रदेश पातळीवर निदान संस्कृती, सामाजिकता, क्रीडा स्पर्धा यांचे आयोजन करुन ही राष्ट्रे आपले सामाजिक, सांस्कृतीक बंध कितपत घट्ट करु शकतील असाही एक प्रश्न सार्कच्या ÃÖ²Ö्धात विचारला जातो. मात्र ही त्यातल्या त्यात कमी गुंतागुंतीची समस्या आहे. अशा कार्यक्रमांची देवघेव करण्यात कुŠ»Öही आर्थिक अथवा राजकीय हितसंबंध दुखावले जाण्याची शक्यता नसते. सार्क अंतर्गत राष्ट्रे अशा सांस्कृतिक देवघेवीतून यथाशक्ती परस्पर संबंध सुधारु शकतील ज्यांचे फलीत दिर्घकाळात आर्थिक आणि राजकीय संबंध सुधारण्यात दिसू शकेल.

७.३ गृहीतकृत्य पडताळणी :

संशोधकाने प्रस्तुत अध्ययनात ऐतिहासिक पुराव्या आधारे पुढील गृहीतकृत्ये तपासून पाहिली आहेत.

1. ***भारत आणि सार्क संबंध हे केवळ राजकीय आणि आर्थिक निकषांवर आधारित नसून हे संबंध एकंदर दक्षिण आशियायी प्रदेशाची ऐतिहासिक, सांस्कृतीक, आर्थिक आणि राजकीय पार्श्वभूमी व भारत केंद्रित आणि सलग भौगोलिक संरचना यावर आधारीत*** **†ÖÆê.**

हे गृहीतकृत्य स्वयंसिध्द आहे, कारण सार्क संघटनेची घटना वरील सर्व निकषांबाबत आंतर प्रादेशिक सहकार्याची सनद आहे, त्यात या सर्वच बाबी समाविष्ट आहेत. ऐतिहासिक, सामाजिक, धार्मिक आणि संस्कृतीविषयक घटक समाजाचे एकत्रिकरण आणि समन्वय साधू शकतात. हे घटक निश्चितपणे समाजाला समानतेच्या पातळीवर एकत्र बांधून ठेवू शकतात. मात्र आर्थिक आणि राजकीय प्रश्नांवर अनेक कारणांमुळे एकमत होत नाही. कधी धर्माचे राजकारण केले जाते. प्रसंगी चुकीचा इतिहासही निर्माण केला जातो, ज्यामुळे समाज संघटीत होण्याऐवजी विघटीत होतो. विशिष्ट तत्वाच्या आधारे परस्परांचा विरोध न करता केवळ विरोधासाठी विरोध †¿ÖÖ †Ö›ü´ÖŠÖ ³Öमिका घेतली जाते. आर्थिक घटकÖÖ´ÖÆê बलाढ्य राष्ट्रे आणि दुर्बल राष्ट्रे असे गट पडतात. काही राष्ट्रे इतरांपेक्षा मोठी भौगोलिक आकाराने मोठी असली तर जमीनीचे क्षेत्रफळ, लोकसंख्या, आर्थिक उपक्रम, शासनाचे आर्थिक सामर्थ्य, अंतर्गत आणि बाह्य सुरक्षा व्यवस्था इत्यादी सर्वच बाबतीत देश प्रबळ असू शकतात. दुर्बल राष्ट्रांसाठी ती असुयेची बाब ठरु शकते आणि संघटनेत बलिष्टांचे अस्तित्व त्यांच्या मनात भयगंड निर्माण करु शकतात. दक्षिण आशिµÖÖµÖÖ सार्क संघटनेत हा अनुभव आला आहे. केवळ राजकीय स्पर्धेमुळे सार्कची प्रगती खुंटलीआहे. हे सदर अध्ययनातून स्पष्ट –ÖÖ»Öê †ÖÆê.

2. ***भारताचा सार्कमध्ये सहभागी होण्याचा उद्देश सफल ¬ााला आहे कारण दक्षिण आशियामध्ये पाकिस्तानला एकाकी पाडण्याचा भारताचा हेतू थोड्याफार प्रमाणात सफल*** **–ÖÖ»ÖÖ †ÖÆê.**

सार्क संघटनेत एकूण आठ राष्ट्रे आहेत. त्यापैकी चार इस्लामिक आणि भारतासह इतर चार राष्ट्रे नेपाळ, भूतान आणि श्रीलंका ही राष्ट्रे मुस्लिमेतर आहेत. या पार्श्वभूमीवर भारत

आणि पाकिस्तान यांच्या सत्ता स्पर्धेत सार्क संघटनेवर पाकिस्तानला एकटे पाडण्याचा कोणताही हेतू भारताच्या धोरणात निष्पन्न –ÖÖ»Ö»ÖÖ नाही. याउलÖट राजकीय मतभेद बाजूला ठेवून सर्व सदस्य राष्ट्रांनी एकूण प्रदेशाच्या राजकीय, आर्थिक आणि सामाजिक हितसंबंधाबाबत एकात्मक विचार करावा असे सार्कची घटना सांगते. एकमेव पाकिस्तानच्या भारतविरोधी काश्मीर वाद सार्कच्या परिषदांमधून उपस्थित करण्यामुळे अनेक वेळा प्रादेशिक हितसंबंधाचे प्रश्न बाजूस पडले. भारत एक आर्थिक महासत्ता आरंभापासून लोकशाही मूल्ये रुजलेला बलाढ्य देश असूनही त्याच्याकडे सार्कचे नेतृत्व न येणे या बाबी भारताने पाकिस्तानला एकटे पाडल्याच्या नसून भारतच सार्क समुहात प्रसंगी एकटा पडतो. सार्कमधील एकाही सदस्याने पाकिस्तानला काश्मीर प्रश्न उपस्थित कÖ¸ण्यापासून रोखले नाही. हा वरील गृहीतकृत्य **सिध्द होत नसल्याचा** ŠÖÃÖ ¯Ö¸Ö¾ÖÖ †ÖÆê.

3. ***आर्थिक व सांस्कृतिकदृष्ट्या इतर सदस्य देशांच्या तुलनेने सार्कच्या माध्यमातून भारताला एक बाजारपेठ मिळाली आहे. तसेच भारताचा वाणिज्य, व्यापार वृध्दींगत होण्यासाठी ´Ö¤üŸÖ –ÖÖ»Ößê.***

हे गृहीत **†¿ÖŸÖ:“Ö ×ÃÖ¬¤ü** होते. सार्कच्या निर्मितीनंतर भारताचा सार्क प्रदेशांतर्गत देशांशी व्यापार काही प्रमाणात वाढला आहे. मात्र भारत आणि पाकिस्तानपेक्षा नेपाळ, भूतान आणि श्रीलंका हेच प्रदेशांतर्गत व्यापाराचे मोठे लाभार्थी आहेत. भारताच्या एकूण निर्यातीत सार्क प्रदेशातील निर्यातीचा वाटा जेमतेम २ टक्के इतका अल्प आहे. त्याला निर्यातीसाठी आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेचाच आश्रय घ्यावा लागतो. ही वस्तुस्थिती असली तरी भविष्यात प्रदेशांतर्गत व्यापारात भारताचा वाटा वाढत जाईल असे अनुकूल वातावरण निर्माण होत आहे.

4. ***सार्क राष्ट्रांतर्गत भारतामध्ये आर्थिकदृष्ट्या प्रबळ सदस्य देश असल्याने मालदीव, नेपाळ, श्रीलंका, अफगाणिस्तान, बांगलादेश व भूतान या आर्थिकदृष्ट्या मागासलेल्या देशांचाही सार्कमध्ये समावेश असल्यामुळे भारताचा फायदÖ –ााला. उदा. पर्यटन, आरोग्य व पर्यावरण इ. क्षेत्रांमध्ये सार्क मधील सदस्यांचा भारताबरोबर असलेल्या सहकार्यामुळे विकास –ÖÖ»ÖÖ.***

वरील गृहीतकृत्य **पूर्णपणे सिध्द** –ÖÖ»Ö»Ö †ÖÆê. ¾ÖÃÖŸÖ ¾µÖÖ¯ÖÖ¸ÖŸÖ •Ö¸ß ³ÖÖ¸ŸÖÖ»ÖÖ फारसे काही करता आले नाही, तरी लहान देशांचे संरक्षण तंत्र-ाानाची देवघेव, राष्ट्रांतर्गत संघर्ष मिटविण्यातील मर्यादित यश मिळवता आले. लहान शेजारील राष्ट्रांना तांत्रिक मदत करण्याचे धोरणÖ

भारताने आरंभापासूनच आखले. त्याचा फायदा लहान राष्ट्रांना तर −ालाच पण शिक्षण, वि−ान व Ÿ¸¡¸−ान, जैवतंत्र−ान इत्यादि विषयात भारताचे साहाय्य सर्वच सदस्य राष्ट्रांच्या आर्थिक विकासात प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्षपणे उपयुक्त सिध्द −Ö»Ö †ÖÆ.

7.4 सार्कचे मूल्यांकन :

दक्षिण आशियाई प्रादेशिक संघटनेत बांधिलकी आणि निष्ठा यांच्या अभावी पुरेसे µÖ¿Ö ¯ÖÖ¯ÖŸÖ −ालेले नाही. प्रदेशातील काही राष्ट्रे तत्वतः सहकार्य करण्यास मान्यता देतात. परंतु प्रत्यक्षात सहकार्याचा हात पुढे करीत नाहीत. इतर काही राष्ट्रांना मात्र प्रगतीसाठी हे सहकार्य आवश्यक आहे असे प्रामाणिकपणाने वाटते. सार्कच्या अकार्यक्षमतेवर त्याच्याच नेतृत्वाने २५ व्या वर्धापनदिनी अत्यंत कठोर शब्दात टिका केली. त्यावरुन राष्ट्र नेत्यांच्या दृष्टीकोनात कोणताही मुलभूत फरक पडेल असे वाटत नाही. आरंभी द्विपक्षीय प्रश्नांची परिषदांमध्ये चचा −Ö»Öß. ¯Ö¸ÓŸÖ आता दहशतवादासारखे प्रश्न द्विपक्षीय चर्चेतूनही सोडवण्यास हरकत नाही अशी उदार भूमिका तत्वतः मान्य −ाली आहे. मात्र सार्कच्या सर्वच विषयात अशी द्विपक्षीय कृती केल्याने सार्कच्या कार्यक्रमांना अर्थपूर्ण यश मिळेल ही कल्पना भाबडेपणाची आहे. जेंव्हा दोन्ही देशांच्या परस्परांकडून अवाजवी अपेक्षा व्यक्त करतात तेंव्हा त्यातून अर्थपूर्ण समन्वय होऊन प्रश्न सुटेलच असे नाही ; त्यासाठी सार्कच्ß ÃÖंघटित शक्तीउपयुक्त असते. सार्क मध्ये सामिल असलेला प्रत्येक देश आपली बाजू परिषदेत मांडण्याचा प्रयत्न करतो. राष्ट्रसमुहात आपण एकटे पडू नये यासाठी ही कृती असते. आणि भारताशी संबंधीत कोणतीही कृती करतांना ही बाब प्रकर्षाने पाळली जाते. सार्क अंतर्गत कोणत्याही देशाने आपले हितसंबंध जपावेत परंतू ते सार्कच्या माध्यमातून मात्र करु नये. सार्कने आपली प्रादेशिक ओळख फक्त सामुहिक हीत जतन करणारी संस्था म्हणून जपली पाहीजे. जर सार्क अंतर्गत प्रत्येक देश परिषदा आणि सभांमधून आपलेच विषयक रेटू लागला, तर सदस्य राष्ट्रांच्या संकुचित राजकीय हिता पाई सार्कचा सामूहीक हीताचा हेतू पायदळी तुडवला जाईल. गेली ¯Ö“Ö¾ÖßÃÖ ¾ÖÂÖ †¿ÖÖ“Ö Ã¾ÖÖ£Öá ¸Öजकीय चर्चेचे व्यासपीठ बनून सार्कची महत्वाकांक्षी सामूहीक हिŸÖÖŸÖß»Ö कामगिरी ठप्प −ाली आहे. प्रदेशातील लोकसंख्येची ससेहोलपट थांबलेली नाही. व्यक्ती व्यक्ती दरम्यान संवाद होण्याऐवजी तो फक्त न्यायाधिश राजनिती−ा आणि लोकसभासदां पुरताच मर्यादित ¸ÖÆß»ÖÖ †ÖÆ.

जर आगामी काळात सार्क»ÖÖ काही भरीव कार्यक्रम करावयाचा असेल तÖ¸ü ŸµÖÖÃÖÖŠÖß ¸üÖÂ™ÒÖ-राष्ट्रा दरम्यान अधिक चांगल्या प्रकारे समन्वय घडवून आणला पाहिजे. त्यासाठी सार्क परिषदेने अग्रक्रमाचे विषय ठरवून त्यात सदस्य राष्ट्रांचा सहभाग कसा वाढेल यावर लक्ष केंद्रित केलÖ ¯ÖÖÆüß•Öê. ¸üÖÂ™ÒÖ-राष्ट्रां दरम्यानचे परस्पराविषयीचे गैरसमज, ठरलेल्या कार्यक्रमांची ठोस अंमलबजावणी अस्तित्वात असलेल्या करारांच्या आणि नियमांच्या आधीन राहून तातडीने हाती घेणे आवश्यक आहे. सार्क हे संघटन लहान राष्ट्रांना बळकटी आणणारे आहे. त्यांना विकासाच्या संधी उपलब्ध करणारे आणि जबाबदारीने प्रदेशाच्या विकासात अर्थपूर्ण योगदान करण्याची प्रेरणा देत आहे. त्यांच्यासाठी अगदी फसलेले सार्क संघटन देखील समृध्द राष्ट्रांशी द्विपक्षीय करार करण्याच्या तुलनेत अधिक आकर्षक आहे, यातच सार्कच्या अस्तित्वाची गरज स्पष्ट व्हावी.

Ãö¤ü³Ö Ãö“Öß :

पुस्तके :

- †Æ´Ö¤ü, Ãö¤üßÖ.(‹x›ü™ü¸ü : केलेगमा, सामन.(‹x›ü™ü¸ü) ॲन्डगनी, ‹•ÖÖ•Ö.(‹x›ü™ü¸ü): प्रमोटींगइकॉनॉमीककोऑपरेशनइनसाऊथएशिया, (बीयॉन्डसाप्ता) न्यूदिल्ली, सेजपब्लिकेशन्स, 2010.
- ॲलन, डग»ÖÃÖ (‹x›ü™ü¸ü) : x¸ü•ानल ॲन्ड पॉलीटीकलकन्फ्लिक्टइनÃÖÖ‰ú£Ö‹x¿ÖµÖÖ, (‡x›üµÖÖ, पाकिस्तानॲन्डश्रीलंका), ¾ÖÃ™¯ÖÖ™ü, ग्रीनवुडप्रेस, 2004.
- †•Ö´Ö xÃÖ§ßÖß (‹x›ü™ü¸ü), इंडियाॲन्डसाऊथएशिया : इकॉनॉमीकडेव्हलपमेंट्सइनदएजऑफग्लोबलायजेशन.पेन्टग¯ÖÖ¾Ö¯ÖÃÖ, न्यूदिल्ली 2008.
- एशियन डेव्हलपमेंट आऊटलुक 2009 †¯Ö›ü™ü, Ã¯™²Ö¸ü 2009, पाननं.100
- ²ÖÆü¸ü¸ßµÖÖ, †¿ÖÖकके.(‹x›ü™ü¸ü : ÃÖÖ‰ú£Ö‹x¿ÖµÖÖ, (दक्वीस्टफॉररिजनलकोऑपरेशन) न्यूदिल्लß, †ÖµÖ›ü›ß‹ÃÖ‹, 2009.
- ²ÖÆüx¸üµÖÖ, †¿ÖÖक.(‹x›ü™ü¸ü): ‡x›üµÖÖ†न्डइट्सनेबर्स, (टूवर्डसअन्यूपार्टनरशीप), न्यूदिल्ली, †ÖµÖ›ü›ß‹ÃÖ‹, 2008.
- बॅनर्जी, दिपनक¸ü .(‹x›ü™ü¸ü) : सिक्युरीटीस्टडीजइनसाऊथएशिया, (चेंजॲन्डचॅलेंजेस), न्यू दिल्ली, मनोहर, २०००.
- ²Ööá, ¿ÖÖÆßÖ¤ü•ÖÖ¾Ö¤ü: साऊथएशियाइनदन्यूवर्ल्डऑर्डर, (दरोलऑफरिजनलकोऑपरेशन) लंडन, ¹ÿ™ü»Ö•Ö, 2011.
- ब्रास, पाऊ आर .(एडिटर) : रुटलेज हॅन्डबुक†Ö±úÃÖÖ‰ú£Ö‹x¿ÖµÖान पॉलीटीक्स. (इंडिया, ¯ÖÖxकस्तान, बांगलादेश, श्रीलंकाॲन्डनेपÖ»Ö) लंडन, ¹ÿ™ü»Ö•Ö, 2010.
- चारी, पी.आर. .(एडिटर) : सिक्युरीटी ॲन्ड गव्हर्नन्सइनसाऊथएशिया, न्यूदिल्ली, मनोहरपब्लिशर्स, 2001.

- चिब्बर, भारती : रिजनल सिक्युरीटी ॲन्ड रिजनल कोऑपरेशन, (अकम्पॅरेटीव्हस्टडीऑफएशियनॲन्डसार्क), न्यूदिल्ली, न्यूसेंच्यूरीपब्लिकेशन, 2004.
- “ÖŸÖ¤¾Ö¾Ö ÖÖ. आणिइटी.‹‹»Ö (‹×’Ö), इनसायक्लोपीडीयाऑफसार्क : ¾ÆÖ»µÖÖ´Ö-3 ÃÖÖÖ : ¤ÃÖ´´ÖÖ™ÃÖ, (न्यूदिल्ली, प्रगुनपब्ली.2006).
- चौधरी ए.पी.आणि चौधरी अर्चना, राष्ट्रीय सुरक्षा, निराली प्रकाशन, पुणे, १९९९
- चौधरी प्रफुल्लचंद आणि जोशी स्मिता, एम.पी.एस.सी.राज्यशास्त्र ऐच्छिक पेपर-२, निराली प्रकाशन पुणे, २००८.
- ¤ÖÃÖ, ×ÖÖ¿ÖÖ¸ÃÖÖ : रिजनली-ग्मइनसाऊथएशिया, (निगोशिएटींगकेऑपरेशन, इन्स्टिट्यूशनलस्ट्रक्चर्स), लंडन, ¹ÿ™»Ö•Ö, 2009.
- ¤Ö×ÖÖŸÖ•Ö.एन., इंडियनफॉरेनपॉलिसीॲन्डइट्सनेबर, ग्यानपब्लिकेशन, नवीदिल्ली 2001.
- धर्माधिकारी अविनाश, एम.पी.एस.सी. राज्यसेवा मुख्य परीक्षा, सामान्य अध्ययन पेपर १ आणि २, चाणक्य मंडळ परिवार, २००८.
- ‡°ŸÖखार उजेमान .(एडिटर) : रिजनल इकॉनॉमीकट्रेन्ड्सॲन्डसाऊथएशियनसिक्यूरीटी, न्यूदिल्ली, मनोहरपब्लिशर्स, 1997.
- ±ÖÖ´Ö ÃÖÖर्कटूसार्क : माईलस्टोन्सइनदइव्होलूशनऑफरिजनलको-ऑपरेशनइनसाऊ£Ö ‹×¿ÖµÖÖ (1980-88) ¾ÆÖ»µÖ´Ö-I (ÖÖŠ´ÖÖ›ÖÖ: सार्कसेक्रेटरिएट, ×›ÃÖ²Ö¸Ö, 1988).
- फडनीस, मुनी ॲन्ड बहादूर, (इडीएस); डोमेस्टीककन्फीक्ट्सइनसाऊथएशिया¾ÆÖ»µÖ´Ö-2, इकॉनॉमीकॲन्डइथनीकडायमेन्शन्स (न्यूदिल्ली : साऊथ एशियन पब्लि., १९८६).
- ग¯ŸÖÖ ²ÖÖ.‹´Ö. .(‹×›™¸Ö) : ÃÖÖ‰£Ö ‹×¿ÖµÖÖ ²ÖÖ²»ÖÖ†Öग्राफीॲन्डडॉक्यूमेंटेशन, न्यूदिल्ली, सेगमेंटबुक्स, 1994.
- ग¯ŸÖÖ, ×¾ÖÖ¸Ö¦ .(‹×›™¸Ö), ÖÖ´ÖÖ¸Ö, ÃÖ´ÖÖŸÖÖ.(‹×›™¸Ö) ॲन्डचंद्रा, ×¾ÖÖ¿ÖÖ»Ö.(‹×›™¸Ö) : ‡×›µÖÖ•Ö नेबरींग्ÖÆ›Ö, (“Ö»Ö•ÖÃÖ†Æ›Ö), न्यूदिल्ली, †ÖµÖ›Ö<ÃÖ‹, 2008.

- ग्ÖÖ°±ÖúÖ, पीटरअॅन्डडेव्हिड, (‡>ÖßúÃÖ), दकन्ट्रीऑफसाऊथएशिया : बाऊन्ड्रीजएक्टेशन्सअॅन्डइन्टर-रिलेशन्सप्रोसिडींगसऑफसाऊथ एशिया सेमीनार. (×±Öú»ÖÖê>Ö»Ö±ÖúµÖÖê, 1988).
- गोन्साल्विस, एरिक .(<×>™¸Ö) †>Ö•Ö™»Öß, नान्सी.(<×>™¸Ö) : डायनॅमीक्सऑफसाऊथएशिया, (रिजनलकोऑपरेशनअॅन्डसार्क), न्यूदिल्ली, सेजपब्लिकेशन्स, 1999.
- ग्ÖÖúôÖ¿Ö¿Ö´ÖÖ, कॉन्स्टिटयूशन्सऑफसार्कनॅशन्स / न्यूदिल्ली : दीपअॅन्डदीपपब्लिकेशन्स, 2008.
- कुमार आनंद .(एडिटर), टेरर चॅलेंज इन साऊथ एशिया अॅन्ड प्रॉस्पेक्ट ऑफ रिजनल कोऑपरेशन, †ÖµÖ>ÖßúÃÖ<, न्यूदिल्ली, 2012.
- केनेडी, डी.इ. द सिक्युरीटी ऑफ साऊदर्न एशि (लंडन : चाटो अॅन्ड विन्दूज, फॉर †ÖµÖ.†ÖµÖ.<ÃÖ.<ÃÖ., 1965).
- लामा, महेंद्र पी.: एनर्जी कोऑपरेशनइनसाऊथएशिया, (‡¿µÖ•Öचॅलेंजेसअॅन्डपोटेन्शिअल), न्यूदिल्ली, साऊथअॅन्डसाऊथसॉलिडॅरिटी, 1919.
- ´Ö»ÆÖ¡ÖÖ, ¾ÆÖß.¯Öß.: ™¸Ö¸ß–रम अॅन्ड कúÖ‰ú™¸™¸Ö¸ß–रमइनसाऊथएशियाअॅन्डइंडिया, न्यूदिल्लीVIj ²ÖŒÃÖ, 2011.
- मदान, देविंदर (एडि) सार्क : †ोरिजन, डेव्हलपमेंटअॅन्डप्रोग्रॅम्स (न्यूदिल्ली : दीपअॅन्डदीप, 1997).
- मुनी अॅन्ड मुनी, रिजनल कúÖ-ऑपरेशनइनसाऊथएशिया (न्यूदिल्ली : नॅशनलपब्लिशींगहाऊस, 1984).
- ´Öß¡ÖÖ,ÃÖ²ÖŸÖÖ कú. (<×>™¸Ö) : पॉलीटीक्सऑफमॉडर्नसाऊथएशिया, (क्रीटीकलइश्यूजइनमॉडर्नपॉलीटीक्स), लंडन, रुटलेज, २००९.
- ´ÖßÁÖÖ, ¯Ö´ÖÖ¤Ö कú´ÖÖ¸Ö : ÃÖÖ‰ú£Ö<×¿ÖµÖÖ, (कन्फ्लिक्ट्सअॅन्डकोऑपरेशन), ×¤Ö»»Öß, कलिंगापब्लिकेशन्स, 1997.

- पट्टनाईकां, Ã´ÖÿÖß.(<×>|™¸|) : ÃÖÖ‰Öú£Ö<×¿ÖµÖÖ, (इनव्हिजनींगअरिजनलफ्यूचर) न्यूदिल»Öß, †ÖµÖ>|ß<ÃÖ<, 2011.
- पार्थसारथी शोमी, इंडिया ॲन्ड इकॉनॉमीककोऑपरेशनइनसाऊथएशिया, न्यूदिल्ली : इंडियनकॉन्सिलफॉररिसर्चऑनइंटरनॅशनलइकॉनॉमीकरिलेशन्स, 2001.
- रॅपोर्ट, जे इटी.एएल. यूनीटार : स्मॉल स्टेट्स ॲन्ड टेररटरीज : स्टेटस ॲन्ड प्रॉब्लेम्स, (न्यू µÖÖर्का : अर्नोप्रेस 1971).
- रॉथस्टेन, रॉबर्ट एल., द वीकइनदवर्ल्डऑफदस्ट्रॉंग : ¤|>¾Æ»Ö¯Ö॑गकंट्रीजइनदइन्टरनॅशनलसिस्टीम, (न्यूयॉर्क : कां|Ö»Ö×²ÖµÖÖ, 1977.)
- रॉथस्टेन, रॉबर्ट एल., अलायन्सेस ॲन्ड स्मॉल पॉवर्स (न्यू यॉर्कॲन्डलंडन: कां|Ö»Ö×²ÖµÖÖ युनिर्व्हसिटी, प्रेस १९६८).
- शर्मा सुमन, इंडिया ॲन्ड सार्का : -ानपब्लिकेशन, न्यूदिल्ली 2001.
- शर्मा, रश्मी, इनसायक्लोपेडीया ऑफ सार्कॲन्डमेंबरकंट्रीजन्यूदिल्ली : रिगलपब्लिकेशन्स, 2007.
- ×ÃÖ§ßकां|ß, <´Ö. इंडियाॲन्डसार्कनॅशन्स / न्यूदिल»Öß : ´ÖŒÃÖ ±ú|Ö>| ²ÖŒÃÖ, 2006.
- सिनगÖ¸|, ´ÖÖ¿Ö»Ö†Ö¸|. वीकस्टेट्सइनअवर्ल्डऑफपॉवर्स : दडायनॅमीकऑफइन्टरनॅशनलरिलेशनशीप.(न्यूयॉर्क : ±ú|ß¯ÖÃÖ, 1972).
- ÃÖ“ÖÖ‰ú, †Ö॑गस्तॲन्डब्रून्डटलॅन्ड, अर्नोलव (‡×’|) स्मॉल स्टेट्स इन इन्टरनॅशनल रिलेशन्स (स्विडन : अल्मक्विस्ट ॲन्ड वीकां|ÃÖ»Ö, 1971).
- सलमान, सलमान एम.ए. ॲन्ड उप्रेती, किां|¿ÖÖ¸| : कन्फिक्टॲन्डकोऑपरेशनऑनसाऊथएशियाजइन्टरनॅशनलरिव्हर्स, (अलिगलपरस¯ÖÔŒ™¾Æ), लंडन, क्युवर लॉ इन्टरनॅशनल, २००२.
- सेन गुप्ताभाबानी, एशियननक्सपीरियन्सऑपफरिजनलॲन्डइन्टर-रिजनलको-ऑपरेशन : रिलीव्हन्सफॉरसार्क, (ढाका: ²Ö|ß†ÖµÖ†ÖµÖ<ÃÖ<ÃÖ, ÃÖ¯™²Ö¸| 1988) ¯Ö•Ö 54.

- सोज सैफुद्दीन, श्रीवास्तव आर.एन., ग्Ö¯ÖŸÖÖÃÖ•Ö (‹›™¸ü), (बिल्डींगब्रिजेसइनदसाऊथएशियारिजन), फाऊन्डेशनफॉरपीसअॅन्डसस्टेनेबलडेव्हलपमेंट , न्यूदिल्ली, 2011.
- ØÃÖगअल्पना, इंडियाअॅन्डसार्क (£ÖÃÖßÃÖ) : जवाहरलालनेहरुयुनिर्व्हसिटी, 1992.
- ^¯Ö¸üŸÖß ²Öß.ÃÖß., ‹›™¸ü - ÃÖÖक्ष : डायनॅमीकऑफरिजनल कोऑपरेशनइनसाऊथएशिया, ¾ÆÖ»µÖ´Ö 1 नेचर, स्कोपअॅन्डपरसेप्शन्स, कलिंगापब्लिकेशन्स, न्यूदिल्ली 2000.
- ^¯Ö¸üŸÖß ²Öß.ÃÖß., ‹›™¸ü - ÃÖÖक्ष : डायनॅमीकऑफरिजनलकोऑपरेशनइनसाऊथएशिµÖÖ, ¾ÆÖ»µÖूम २ एरियाज अॅन्ड डायमेंशन ऑफ कोऑपरेशन, कलिंगापब्लिकेशन्स, न्यूदिल्ली 2000.
- ×¾Ö¸ü¤ü¸ü ग्ÖÖ¾Ö¸ü, इनसायक्लोपेडीयाऑफसार्कनॅशन्स / न्यूदिल्ली : दीपअॅन्डदीपपब्लिकेशन्स, 1997.
- वीटल, डेवीड, द सरव्हायवल ऑफ स्मॉल स्टेट्स : स्टडीज इन स्मॉल पॉवर/ ग्रेटपॉवरकन्फिक्ट (लंडन: ऑक्सफर्डयुनिव्हर्सिटीप्रेस, 1971).
- वीटल, डेवीड, द इनइक्वालीटी ऑफ स्टेट्स : अ स्टडी ऑफ द स्मॉल पॉवर इन इन्टरनॅशनल रिलेशन्स (ऑक्सफर्डः क्लेरन्डान प्रेस, १९६७).

†Æü¾ÖÖ»Ö : ÃÖ¸üकारीआणिसंशोधकीय

- ‘कोलंबोस्टेटमेंटऑनफूडसिक्यूरीटी’, स्ट्रॅटेजीकडायजेस्ट, (न्यू दिल्ली), व्हॉल्यूम ३८ नं.९, सप्टेंबर २००८, पान नं.११३२.
- कॉन्फरन्स ऑन सार्क इन २१ सेंच्यूरी (२००१ : काठमांडून, नेपाळ) (एडि) दिपनकर बॅनर्जी.
- ‘ड्राफ्ट डिक्लेरेशन ऑन पार्टनरशीप फॉर ग्ÖÖ£Ö±úÖ¸ü†¾Ö¸üÖß¯Ö»Ö’स्ट्रेटजीकडायजेस™, (आयडीएसए, न्यू दिल्ली) व्हॉल्यूम ३८, नं.९, सप्टेंबर २००८ पेज नं.११२७.
- मीलन विकलीसार्कस्पेशलइशूज (क्षÖŠ´ÖÖ›) 1990.

- दीपनकरबॅनर्जीअॅन्डमनोहरन एन.(एडिटर), सार्कटूवर्डसग्रेटरकनेक्टीव्हिटी, कोनराडअदेनूरस्टिफ्टंग : †ÖµÖ¯ÖßÃÖß‹ÃÖ, न्यूदिल्ली, 2008.
- अवर्स इज सर्टनली अ डेमोक्रेसीकसिस्टीम...' इनअॅनइन्टरव्ह्यूवीथहिमालसाऊथएशिया (ঋÖŠ´ÖÖ›ü) ´ÖÖ“ÖÔ / ‹प्रिल १९९७, पेज नं.३०.
- ×¸¯ÖÖ™ü †Öæú ¤ü £Öê›ü ÃÖÖर्कइन्व्हायरोमेंटमिनिस्टर्सडकॉन्फरन्स (´ÖÖ»Ö, 15-16 †ÖŒ™Öê²Ö¸ü 1997) साऊथएशियनसर्व्हे, मार्च १९९९; व्हॉल्यूम ६: पेज नं.१५३-156.
- '×¸¯ÖÖ™ü †Öæú ¤ü ÃÖकंडकन्सल्टेटिव्हमीटींगऑफसार्ककॉमर्ससेक्रेटरीजऑनडब्ल्यूटीओइश्यूज' , बॅन्डोजआयलॅन्ड, ´ÖÖ»Ö¤ßß¾Ö•Ö; 7-8 †Ö÷ÖÃ™ü 1999 साऊथएशियाइकॉनॉमीकजर्नल, ´ÖÖ“ÖÔ 2000; ¾ÆÖ»µÖ´Ö 1: पेजनं.213-214.
- ×¸¯ÖÖ™ü †Öæú ¤ü ÃÖÖर्कएन्व्हॉयरोनमेंटमिनीस्टर्स' कॉन्फरन्स, ´ÖÖ»Ö, †ÖŒ™Öê²Ö¸ü 15-16, 1997, साऊथएशियनसर्व्हे, ÃÖ¯™ü.1998; ¾ÆÖ»µÖ´Ö 5: पेजनं.324-327.
- अर्जन्ट अजेंडा फॉर सार्क *इकॉनॉमीक अॅन्ड पॉलीटीकल विकली,* व्हॉल्यूम३८, नं.४७ (नोव्हें.२२-२८, २००३), पेज नं.४९२०-4921.
- ÃÖÖर्कडाक्यूमेंटेशन, साऊथएशियाजर्नल, (न्यूदिल्ली) ¾ÆÖ»µÖ´Ö 1 नं.1 •Öã»Öî- ÃÖ¯™ë²Ö¸ü 1987.
- अल्पना सिंह (थेसिस), इन्डिया अॅन्ड सार्क, जवाहरलाल नेहरु युनिर्व्हसिटी, न्यू दिल्ली, 1992.
- श्रीनिवासन टी.एन.(एडिटर), ट्रेड फायनान्स अॅन्ड इन्व्हेस्टमेंट इन साऊथ एशिया : सोशल सायन्स प्रेस, न्यू दिल्लीß 2002.
- राघवन एस.एन., रिजनल इकॉनॉमीककोऑपरेशनअमंगसार्ककंट्रीज, †»ÖÖ‡›ü¯ÖÖ²»Ö¿ÖÃÖ, न्यूदिल्ली, 1995.
- रिसर्च अॅन्ड इन्फॉरमेशन सिस्टेम फॉर डेव्हलपींगकंट्रीज : साऊथएशियाडेव्हलपमेंटअॅन्डकोऑपरेशन×¸¯ÖÖ™ü 2008, न्यूदिल्ली, ऑक्सफोर्डयुनिर्व्हसिटीप्रेस, 2008.

- **लेख (Articles):**

- अब्दुल कय्याम मंजी प्रॉस्पेक्ट्स ऑफ सोसायटी चॅप्टर अमंग सार्क कन्ट्रीज प्रॉस्टेक्ट्स ऑफ सोशिअल चार्टर अमंग सार्क कंट्रीज *पाकिस्तान हॉरीजन*, व्हॉल्यूम ५८, नं.१ (जानेवारी २००५), पेज नं.६१-76.

- अदने, एम. ॲन्ड क्रÖ¸>²»µÖ.क्रá. क्रá¸Œ™x¸Ã™ßŒÃÖ, डॉमीनन्टपार्टीजआयलॅन्डस्टेटस्पार्टीसिस्टीमस्साईज‘दमालदीवरिपब्लीक’•Ö.<´Ö. †ÖÃ¤ß´Ö¸¡ (<x’¡) दपॉलीटीक्सऑफदवेस्टर्नइन्डीयनओसियनआयलॅन्डस्, पेजनं. 139-१६०. (न्यू यॉर्क: ¯Ö•Ö¸¡ 1975).
- अधिकारी रत्नाकर, ॲन्ड वीरतुंगे,चात्रीनी ‘टेक्सटाईल्स ॲन्ड क्लोदींग इन साऊथ एशिया : करंट स्टेटस ॲन्ड फ्यूचर पोटेन्शिअल.’ साऊथ एशिया इकॉनॉमीक जर्नल. डिसें.२००७; व्हॉल्यूम ८: पेज नं.१७१-203.
- ॲन्करकर्स्टन, ÃÖÖ‡•Ö, आयलॅन्डनेस, ॲन्डडेमोक्रेसी: अग्लोबलकम्पॅरिजनइन्टरनॅशनलपॉलीटीकलसायन्सरिव्ह्यू, ÃÖ¯™²Ö¸¡ 2008; ¾ÆÖ»µÖ´Ö 29: ¯Ö•Ö 433-459.
- ॲन्क्रá¸¡,दाग, डॉमीनेटींगस्मॉलनेसः बीगपार्टीजइनलिलीपुटसिस्टीम्स, ¯ÖÖ™á¯ÖÖ»Öß™ßŒÃÖ<x¯Ö»Ö 1997; ¾ÆÖ»µÖ´Ö3: पेजनं.243-263.
- ‘ओव्हरव्ह्यू ऑफ द मालदीवन इकॉनॉमी, मालवीवज्मॉनेट¸ß†£ÖÖx¸¡™ß, रिसर्चॲन्डस्टॅटिस्टीक्स, ’ ÃÖß, www.mma.gov.mv/stat.php.
- आर्यासिन्हा रवीनाथा, मालदीवस, श्रीलंकाॲन्डद“इन्डियाफॅक्टर”इनहिमालसाऊथएशिया, (क्रÖŠ´ÖÖ>¡) ´ÖÖ“Ö / <प्रिल १९९७ पेज नं.२६.
- बदरुल खान इंडिया ॲन्ड द मेकींग ऑफ अ हिजीमॉन *†ŒµÖ: ऑस्ट्रेलियन क्वार्टरली*, व्हॉल्यूम ८०, नं.१ (जाने.-फेब्रु.२००८), पेज नं.२९-36, 40.
- भाबानी सेन गुप्ता इंडिया इन द ट्वेन्टि-±úÃ™¡ ÃÖ“µÖ¸ß *इन्टरनॅशनल अफ्रá†ÃÖ (¸ÖµÖ»Ö इन्स्टिट्यूट ऑफ इन्टरनॅशनल अफेअर्स १९४४-)*, व्हॉल्यूम ७३, नं.२ एशियन ॲन्ड द पेसिफीक (एप्रिल, १९९७), पेज नं.२९७-314.
- भसीन माधवी, ‘साऊथ एशियन कोऑपरेशन: माइस्थस्ॲन्डरिॲलीटीज’ , इन्डियाक्वॉ™¸¡»Öß, (न्यूदिल्ली) ¾ÆÖ»µÖ´Ö.LXIIनं.1 जानेवारी-´ÖÖ“Ö 2006, पेजनं.21.
- ³Ö½Ö“ÖÖµÖ, ‘रिजनल ट्रेडींगअरेंजमेंट्सअमंगसार्ककंट्रीजॲन्डइंडियाजइम्पोर्टस्?’ ÃÖÖ‰ú£Ö<x¿ÖµÖÖ ‡कॉनॉमीकजर्नल, ÃÖ¯™²Ö¸¡ 2001, ¾ÆÖ»µÖ´Ö 2: ¯Öजनं.281-312.
- भट्टाचार्य, स्वपन क्रá. इन्टरफेस बीटवीन ट्रेड ॲन्ड सस्टेनॅबीलीटी इन साऊथ एशिया, साऊथ एशियन सर्व्हे , मार्च २००१; व्हॉल्यूम ८: पेज नं.३७-65.
- भूयान अयुबूर, आर. ‘रिजनल कोऑपरेशनइनसाऊथएशिया : आऊटलुकॲन्डप्रॉस्पेक्ट्सअन्डरसाप्ता’ साऊथएशियनसर्व्हे, ´ÖÖ“Ö 1996; ¾ÆÖ»µÖ´Ö 3: ¯Ö•Ö नं.१९७-217.

- ×“Ö¿ŸÖß, ÃÖ´ÖßÃ¡Ö ‘चायना ॲन्ड साऊथ एशियाः अ स्टटी इन इकॉनॉमीकरिलेशन्स’, ÃÖÖ‰Ú£Ö<×¿Ö्यनसर्व्हे, ÃÖ¯™.2000; ¾ÆÖ»µÖ´Ö 7: पेजनं.257-272.
- कॅम्पलींग, »ÖÖ‡´Ö, ‘अक्रीटीकलपॉलीटीकलइकॉनॉमीऑफदस्मॉलआयलॅन्डडेव्हलपींगस्टेट्सकन्सेप्ट : ÃÖÖ‰Ú£Ö- साऊथकोऑपरेशनफॉरआयलॅन्डसिटीजन्स? जर्नलऑफडेव्हलपींगसोसायटीज’, ÃÖ¯™²Ö¸¡ २००६; व्हॉल्यूम २२: पेज नं.२३५-272.
- देवळाणकर शैलेंद्र, आंतरराष्ट्रीय संबंध, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगपुरा, औरंगाबाद, 2011.
- ¤ßÖ×¡ÖŸÖ, •Ö. एन., दफ्यूचरऑफसिक्यूरीटीइनसाऊथएशिµÖ, साऊथएशियनसर्व्हे, ´ÖÖ“Ö 2001; ¾ÆÖ»µÖ´Ö 8: ¯Ö•Ö 125-133.
- द्वारिका धुंजल साऊथ एशियन असोशिएशन फॉर रिजनल को-ऑपरेशन (सार्क): ¯ÖÖÃ¯ÖŒ™ÃÖ ±ÚÖ¸¡ >¾Æ»Ö¯Ö´Ö™ *द पाकिस्तान डेव्हलपमेंट रिव्ह्यू,* व्हॉल्यूम ४३, नं.४, पेपर्स ॲन्ड प्रोसिडींग्स पार्ट II ट्वेटिथ अन्यूअल जनरल मीटींग ॲन्ड कॉन्फरन्स ऑफ द पाकिस्तान सोसायटी ऑफ डेव्हलपमेंट इकॉनॉमीस्ट्स इस्लामाबाद, जानेवारी १०-12, 2005 (×¾Ö™¸¡ 2004), ¯Öज नं.९३३-941.
- फैज अमजद, नाहीद fिया खान, फैज बील्कीज एक्सटर्नल डिटरमीनंट्सऑफ ग्रोथ ॲन्ड ग्रोथ प्रोजेक्शन्स : सार्क ॲन्ड पाकिस्तान (वीथ कॉमेन्ट्स) द *पाकिस्तान डेव्हलपमेंट रिव्ह्यू*, व्हॉल्यूम ४३, नं.४, पेपर्स ॲन्ड प्रोसिडींग्स पार्ट II ट्वेन्टीथ ॲन्यूअल जनरल मीटींग ॲन्ड कॉन्फरन्स ऑफ द पाकिस्तान सोसायटी ऑफ डेव्हलपमेंट इकॉनॉमीस्ट्स इस्मालाबाद, जानेवारी १०-१२, २००५ (विन्टर २००४), पेज नं.७३७-755.
- ±ान्सिस्को ओबीनो सार्क : द पॉलीटीकल चॅलेन्ज फॉर साऊथ एशिया ॲन्ड बियॉन्ड *इकॉनॉमीक ॲन्ड पॉलीटीकल विकली,* व्हॉल्यूम ४४, नं.९ (फेब्रु.२८-´ÖÖ“Ö6, 2009), ¯Ö•Ö नं.११८-125.
- गोन्साल्वीस, एरिक, रिजनलकोऑपरेशनइनसाऊथएशिया, एरिकगोन्साल्वीससाऊथएशियनसर्व्हे, ÃÖ¯™.2006; ¾ÆÖ»µÖ´Ö 13: पेजनं.203-209.
- आय ऑन सार्क मार्केट *इकॉनॉमीक ॲन्ड पॉलीटीकल विकली,* व्हॉल्यूम ३६, नं.२२ (जून 2-८, २००१), पेज नं.१९३६.

- इंद्रनाथ मुखर्जी साऊथ एशियन फ्री ट्रेड एरिया ॲन्ड इन्डो-पाकिस्तान ट्रेड द *पाकिस्तान ›¾Æ»Ö¯Ö´Ö™ ×¸¾Ê,* व्हॉल्यूम ४३, नं.४, पेपर्स ॲन्ड प्रोसिडींग्स पार्ट II ट्वेन्टिथ ॲन्यूअल जनरल मीटींग ॲन्ड कॉन्फरन्स ऑफ द पाकिस्तान सोसायटी ऑफ डेव्हलपमेंट इकॉनॉमीस्ट्स इस्लामाबाद, जानेवारी १०-१२, २००५ (विंटर २००४), पेज नं.९४३-958.
- केलेगमासामन, 'साप्ताॲन्डइट्सफ्यूचर' साऊथएशियनसर्व्हे, ´ÖÖ“Ö 1996; ¾ÆÖ»µÖ´Ö 3: पेजनं.155-171.
- खान, हबीबूररहेमान, 'चॅलेंजेसऑफइकॉनॉमीकलिबरलायजेशनॲन्डइन्व्हॉयरोमेंटइनस्मॉलस्टेट्सऑफसाऊथएशिµÖÖ: भूतानॲन्डदमालदीव,'बीआयएसएसजर्नल (ढाका) ¾ÆÖ»µÖ´Ö 18, नं.4, 1997, पेजन.385.
- ख्वाजा सरमद, रियाज महम्मद, प्रॉस्पेक्ट्स फॉर इक्सपॅन्डींग ट्रेड बीटवीन सार्क ॲन्ड एशियन कन्ट्रीज द *पाकिस्तान डेव्हलपमेंट रिव्ह्यू*, व्हॉल्यूम२७, नं.२ (समर १९८८), पेज नं.१३१-136.
- कल्याण रायपुरिया **एशियन** ॲन›| **सार्क** : सिलेक्ट फ्यूचरिस्टीक सिनरीज *इकॉनॉमीक ॲन्ड पॉलीटीकल विकली* , व्हाल्यूम३७, नं.३५ (ऑगस्ट ३१- सप्टें.६, २००२), पेज नं.५३६७-5371.
- किलेगमा सामन टूवर्डस ग्रेटर इकॉनॉमीक कनेक्टीव्हिटी इन साऊथ एशिÖµÖÖ *इकॉनॉमीक ॲन्ड पॉलीटीकल विकली,* व्हॉल्यूम ४२, नं.३९ (सप्टें.२९-†ÖŒ™Ö.5, 2007), ¯Ö•Ö नं.३९११-3915.
- कोन्डापल्ली, श्रीकांत'चायनाॲन्डसाऊथ एशियाः चायना-ÃÖÖ‰ú£Ö ‹×¿ÖµÖÖ: ‡¿µÖÖ•Ö, इक्वेशन्स, पॉलीसीज' इन्टरनॅशनल स्टडिज, ऑक्टो.२००४; व्हॉल्यूम ४१: पेज नं.४३३-435.
- कुलकर्णी बी.वाय. आणि नाईकवाडे अशोक, आंतरराष्ट्रीय संबंध, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, 2004.
- महिंद्रा श्रीवर्धना ॲन ॲनालिसीस ऑफ द इम्पॅक्ट ऑफ इंडो- लंका फ्रि ट्रेड ॲग्रीमेंट ॲन्ड इट्स इम्पलीकेशन्स फॉर फ्री ट्रेड इन साऊथ एशिया *जर्नल ऑफ इकॉनॉमीक इन्टेग्रेशन,* व्हॉल्यूम १९, नं.३ (सप्टेंबर २००४), पेज नं.५६८-589.

- ´Öखर्जीनीला, 'सार्ककंट्रीज, रिजनलट्रेडइनसर्व्हिसेजअॅन्डडब्ल्यूटीओ: इश्यूजअॅन्डप्रॉस्पेक्टस्,'साऊथएशियनसर्व्हे, ÃÖ¯™2Ö¸ 2002; ¾ÆÖ»µÖ´Ö 9: ¯ोज नं.२३९-249.
- ´Öख्Ö•Öá, इन्द्रनाथ, ¸Ö»Ö†Ö±ú¤¯ÖÖµÖ¾Æ™कॉर्पोरेटसेक्टरइनइंडियाफॉरस्ट्रन्थनींगरिजनलकोऑपरेशनइनसाऊथएशियÖ, ÃÖÖ‰ú£Ö<×¿ÖµÖÖÃÖ¾Æ, ÃÖ¯™2Ö¸ 2001; 8: पेजनं.277-314.
- मांढरे, पाटील, तोडकर, भारताचे परराष्ट्रीय धोरण व राष्ट्रीय सुरक्षितता, प्र×ŸÖ´ÖÖ पब्लिकेशन्स, अहमदनगर, २००५.
- मुनी एस.डी. अॅन्ड मोहन सी. राजा, इमर्जींगÖ<×¿ÖµÖÖ: इंडियाजऑप्शन्स, इन्टरनॅशनलस्टडिज, ऑगस्ट 2004; ¾ÆÖ»µÖ´Ö 41: पेजनं.313-333.
- मुनी एस.डी., 'ÃÖÖक्क- बिल्डींगरिजनली-Ö´Ö±úÖ´Ö2Ö×»ÖÖ,' एशियनसर्व्हे (सर्कीली) ¾ÆÖ»µÖ´Ö XXV, न.4, <×¯Ö»Ö 1985, ¯Ö•Ö 391.
- मुनी, एस.डी., 'ÃÖÖक्क : दविलींगीलमिनीस्ट्रीअलमीटींग,'एशियनअफेअर्स (ढाका), ¾ÆÖ»µÖ´Ö 6: जानेवारी-´ÖÖ“Ö 1984, पेजन.76.
- ´ÖŸÖá, ¸Ö-ÖÖकृषणके. '¯ÖÖŒ-नीमेटडिटरमीनंट्स ऑफ पॉप्युलेशन ग्रोथइनदसार्करिजन,' साऊथएशियनसर्व्हे, ´ÖÖ“Ö 1995; ¾ÆÖ»µÖ´Ö 2: पेजनं.33-40.
- निशा तनेजा इन्फारमल ट्रेड इन सार्क रिजन, *इकॉनॉमीकल अॅन्ड पॉलीटीकल विकली,* व्हॉल्यूम ३६, नं.११ (मार्च १७-२३, २००१), पेज नं.९५९-964.
- निशा तनेजा, अपर्ना साहनी रिवायटलायजींग सार्क ट्रेड : इंडियाज रोल अॅट २००७ सम्मीत *इकॉनॉमीक अॅन्ड पॉलीटीकल विकली,* व्हॉल्यूम४२, नं.१३, मनी, बँकिंग अॅन्ड फायनान्स (´ÖÖ“Ö 31-एप्रिल ६, २००७), पेज नं.१०८१-1084.
- नितीश सेनगुप्ता, अरिंदम बानीक रिजनल ट्रेड अॅन्ड इन्व्हेस्टमेंट : केस ऑफ सार्क *इकॉनॉमीक अॅन्ड पॉलीटीकल विकली,* व्हॉल्यूम३२, नं.४६ (नोव्हें.१५-21,1977) ¯Ö•Ö 2930-2931.
- पेंडसे अरुणा आणि सहस्त्रबुध्दे उत्तरा, आंतरराष्ट्रीय संबंध, शीतयुध्दोत्तर व जागतिकीकरणाचे राजकारण, ओरिएंट लाँगमन प्रा. लि. मुंबई, २००८.
- ¯Ö2Ö¸ दे ग्लोबल इकॉनॉमीक अॅन्ड फायनान्सीअल क्रीसीजः इंडियाज ट्रेड पोटेन्शिअल अॅन्ड प्रॉस्पेक्ट्स, अॅन्ड इंप्लीकेशन्सफॉर एशियन रिजनल इंटेग्रेशन *जर्नल ऑफ इकॉनॉमीक इन्टेग्रेशन,* व्हॉल्यूम २५, नं.१ (मार्च २०१०), पेज नं.३२-68.

- ¯Ö¢Ö»Ö, ¯ÖÖ»Öß, ‘»ÖÖÃ™ ×¸¡ÃÖÖ™ÃÖ: ¤ ¾ÖÖÃ™ †Ö±ú™×¸ü–तमइन्ा ¤ कॅरिबियन, ’ ´ÖÑ£Ö»ÖßÜ×¸¾Ê¯ÖÃÖ, (न्यूयॉर्क) 1996, पेजनं.14.
- पील्ले हितेंद्र ॲन्ड एलियॉट बॉब, ‘»Öकींगथ्रूओल्डलेन्सेसटूअन्डरस्टॅन्डदइमर्जींगन्यूवर्ल्डऑर्डर: इम्लीकेशन्सफॉरएज्युकेशनरिफॉर्मइन स्मॉल आयलॅन्ड स्टेट्स,’ जर्नल ऑफ रिसर्च इन इन्टरनॅशनल एज्युकेशन. ‹×¯Ö»Ö 2005; ¾ÆÖ»µÖ´Ö 4: पेजनं.87-106.
- रहेमान, वालियर ‘¾ÖÖ»“Ö¸¡, ट्रेडिशनॲन्डमॉडर्नाय–ोशनइनसाऊथएशिया,’साऊथएशियनसर्व्हे, सप्टें.२००१; व्हॉल्यूम ८: पेज नं.२०३-211.
- राजैन अरपीत, ‘¯Ö´ÖÖ™ßगकोऑपरेशनथ्रूग्रोथट्रँगल्सॲन्डकॉड्रँगल्सइनसाऊथएशिया,’ ÃÖÖ^£Ö‹×¿ÖµÖÖÃÖ¾Æ, ´ÖÖ“Ö 1999; ¾ÆÖ»µÖ´Ö 6: पेजनं.63-74.
- ¸Ö•Ö्गोपालन, Ã¾ÖÖ“Ö‘साऊथएशियाङजस्मॉलस्टेट्सइनवर्ल्डपॉलीटीक्स’इनदेवीनटीहाजर्टी, (‹×’¡) साऊथइनवर्ल्डपॉलिटीक्स, (µÖ‹ÃÖ‹: बार्नसॲन्डनोबल, 2005) पेजनं.100.
- राक्षत पुरी गीव्हिंग सार्क टू द पीपल *इंडिया इन्टरनॅशनल सेंटर क्वार्टरली,* व्हॉल्यूम २९, नं.१ (समर २००२), पेज नं.१-9.
- रायपूरकर वसंत, आंतरराष्ट्रीय संबंध, श्री.मंगेश प्रकाशन, नागपूर, २००१.
- सांद्रा देस्त्रादी इंडिया ॲन्ड श्रीलंकाज सिव्हिल वार : द फेल्यूअर ऑफ रिजनल कन्फ्लिक्ट मॅनेजमेंट इन साऊथ एशिया *एशियन सर्व्हे,* व्हॉल्यूम५२,नं.३ (मे / जून २०१२), पेज नं.५९५-616.
- रुबीनॉफ ऑर्थर जी ‘ ¤ ´Ö»™ß»Ö™¸¡»Ö ‡´¯»Ößकेशन्सऑफइथनो-नॅशनॉलिस्टव्हायोलन्सइनसाऊथएशिया,’ साऊथएशियनसर्व्हे, ÃÖ¯™.2000 ¾ÆÖ»µÖ´Ö 7: पेजनं.273-293.
- सहदेवन, पी. द प्रॉब्लेम ऑफ असीमेट्री बीटवीन इंडिया ॲन्ड द अदर साऊथ एशिया Ã™™ÃÖ: ¤ ¯ÖÖ•Öß™ß¾Æ †Ã¯ÖŒ™ÃÖ” , इन एम.एस. राजन, इंडियाज फॉरेन पॉलीसी: रिसेन्ट एसे (न्यू दिल्ली: कलिंगापब्लिकेशन्स, 1997), (¾ÖÖ-†Ö£Ö>¾Ößß¤‹´Ö.‹ÃÖ. राजन), पेजनं.61-86.
- सुर्यनारायण्ा, ¾Æß. ‘प्लीआफॉरअन्यूरिजनलऑर्गनाय–ेशन’ साऊथएशियनसर्व्हे, ÃÖ¯™.२००२; व्हॉल्यूम ९: पेज नं.२६३-273.
- ¡Öß¯ÖÖšß, ¸ÖÆ»Ö ‘रिओरिएन्टींगदरिजनलडिसकोर्सऑनसाऊथएशिया: व्हिजनफॉरपीपल्सऑफसार्क’साऊथएशियनसर्व्हे, ¾ÆÖ»µÖ´Ö 13 नं.2 2006.

- ¡ÖßÐ¯ÖÖšß ¸ÖÆ»Ö ¯ÖßÐ¯Ö»Ö-सेन्ट्रिक पार्टनरशीप : द वे फॉरवर्ड फॉर सार्क *इकॉनॉमीक ॲन्ड पॉलीटीकल विकली,* व्हॉल्यूम ४३, नं.४१ (ऑक्टो.११-१७, २००८), पेज नं.२९-30.
- तोडकर बी.डी. आंतरराष्ट्रीय संबंध, महत्त्वाच्या संकल्पना, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, 2012.
- तोडकर बी.डी. एम.पी.एस.सी. राज्यशास्त्र ऐच्छिक पेपर दुसरा, >Öµö´Ö ड पब्लिकेशन्स, पुणे, 2010.
- ŸÖßÃÖ>¡»Ö, ÃÖß.<., ´Öक्की, >ß.<»Ö. (1990), '™×¸¡–Ö´Ö†•ग ॲन इंडस्ट्री ±úÖ¸¡ ¤ ‡कॉनॉमीकइक्सपॅन्शनऑफआर्चीपीलेगोजॲन्डस्मॉलआयलॅन्डस्टेट्स', मॅसेजर्नलऑफएशियनॲन्डपेसिफीकबि–िनेस, ¾ÆÖ»µÖ´Ö 2 नं.3, पेजनं.2"6.
- तेहमीना महमूद, सार्क ॲन्ड रिजनल पॉलीटीक्स *पाकिस्तान होरिजन,* व्हॉल्यूम ५३, नं.४ (ऑक्टोंबर २०००), पेज नं.७-21.
- µÖ.ÃÖß.–ना एन्व्हायरमेंटल इश्यूज ॲन्ड सार्क *इकॉनॉमीक ॲन्ड पॉलीटीकल विकली,* व्हाल्यूम ३९, नं.१७ (एप्रिल २४-३०, २००४), पेज नं.१६६६-1671.
- ×¾Ö क्रमसींगऊपाली'एनर्जीफॉरइकॉनॉमीकडेव्हलपमेंटइनसाऊथएशिया: ¯Ö–Ö™Ã™¡™ÃÖ, °µÖ"Ö¸×¸Œ¾ÖÖµÖ¸¡´Ö™ÃÖ, ॲन्डपोटेन्शिअलफॉररिजनलकोऑपरेशन' साऊथएशियाइकॉनॉमीकजर्नल , ÃÖ¯™¡.२००१; व्हॉल्यूम २: पेज नं.221-251.
- ¾Öß¸Öकूनदुश्नीॲन्डथेन्नाकून, •ÖµÖ£Öß, 'दसाऊथएशियनफ्री ™>¡ †ग्रेß´Ö™: ¾Öß"Ö¾Ö±úÖ¸¡¾Ö>¡?' जर्नलऑफसाऊथएशियनडेव्हलपमेंट, जून 2008;¾ÆÖ»µÖ´Ö 3: पेजनं.135-149.
- ¾Öß¸Öकूनदुश्नी, 'ग्लोबनाय–नेशनॲन्डÃÖÖ‰úÖ£Ö<×¿ÖµÖÖ: दरोलऑफफॉरेनडायरेक्टइन्व्हेस्टमेंटइनइकॉनॉमीकडेव्हलपमेंट', साऊथएशियनसर्व्हे, ´ÖÖ"Ö 2004, ¾ÆÖ»µÖ´Ö 11 पेजनं.3-19.
- –ÖÖक्काßß, इब्राहीमहुसेन, 'ÃÖÖक्का: बीयॉन्डदफर्स्टडिकेड,' साऊथएशियनसर्व्हेव्हा»µÖ´Ö 3 नं.1-2, 1996.
- –ÖÖक्काßß, इब्राहीमहुसेन, 'रिसेन्टडेव्हलपमेंट्सइनसार्कॲन्डप्रॉस्पेक्ट्सफॉरदफ्यूचर'¡, साऊथएशियनसर्व्हे, ´ÖÖ"Ö 1994; ¾ÆÖ»µÖ´Ö 1: पेजनं.1-8.

- **Websites** :

  - http://www.saarc-sec.org/main.php?t=2.
  - http://www.saarc-sec.org./main.php?t=2.6
  - http://www.saarc-sec.org./ main.php?t=2.9
  - http://www.saarc-sec.org./main.php?t=15.1
  - http://www.saarc-
  - http://www.saarc-sec.org./main.php?t=2.2
  - http://en.wikipedia.org
  - www/mapsofworld.com
  - Ezilon.com

¯Öx¸¦x¿ÖÂ™¦ : 1

SAARC Charter of Democracy

Inspired by the common objectives of all South Asian States to promote the welfare of their peoples, to provide all individuals with the opportunity to live in dignity, and to realise their full potentials as enshrined in the SAARC Charter;

Also inspired by the general objectives of all South Asian States to promote peace, freedom and social justice;

Further inspired by their shared commitment to the rule of law, liberty and equal rights of all citizens;

Reaffirming faith in fundamental human rights and in the dignity of the human person as enunciated in theUniversal Declaration of Human Rights and as enshrined in the respective Constitutions of the SAARC Member States;

Recognizing that inclusive policies, including constitutional protection developed in keeping with the wishes of the people, are essential for developing trust and understanding between and among communities;

Affirming that broad-based participation of people in institutions and processes of governance creates ownership and promotes stability;

Convinced that economic growth and social development based on justice and equity and democracy are interdependent and mutually reinforcing;

Reaffirming that the pursuit of inclusion, good governance, and poverty alleviation, especially the elimination of extreme poverty, are essential to the promotion and consolidation of democracy;

Aware that tolerance and diversity are critical in creating effective foundations for a pluralistic democratic society; and

Convinced that undemocratic and unrepresentative governments weaken national institutions, undermine the Constitution and the rule of law and threaten social cohesion and stability in the long-run.

The Member States of the South Asian Association for Regional Cooperation (SAARC), in the spirit of consolidating democracy in South Asia, hereby commit to:

- Reaffirm the sovereignty of each Member State;

- Ensure the supremacy of their respective Constitutions and uphold their spirit;

- Continue to strengthen democratic institutions and reinforce democratic practices, including through effective coordination as well as checks and balances among the Legislature, the Executive and the Judiciary as reflected in the respective Constitutions;

- Guarantee the independence of the Judiciary and primacy of the rule of law, and ensure that the processes of appointments to the Judiciary as well as the Executive are fair and transparent;

- Adhere to the UN Charter and other international instruments to which Member States are parties;

- Recognise the role of political parties and the civil society in a democracy; and

- Renounce unequivocally any unconstitutional change of an elected government in a Member State;

Accordingly, Member States undertake to:

- Reinforce the linkage of development and democracy;

- Promote sustainable development and alleviation of poverty through good governance, equitable and participatory processes;

- Promote democracy at all levels of the Government and the society at large;

- Strengthen democratic institutions and processes in all national endeavors with due focus on decentralisation and devolution;

- Promote equality of opportunity, equality of access and equality of treatment at the national level, in keeping with the respective constitutional provisions, as safeguards against social injustices and stratification;

- Inculcate democratic values in society through education and awareness building;

- Ensure gender mainstreaming in government and society;

- Uphold participatory democracy characterised by free, fair and credible elections, and elected legislatures and local bodies;

- Encourage all democratic forces in South Asia, including elected representatives of the people, to unite against any unconstitutional change in government in any South Asian country, and work towards the restoration of democracy in keeping with the SAARC Charter; and

- Promote adherence to these decisions and fulfillment of this Charter, if necessary through an institutional mechanism.

¯Öx¸|x¿ÖÂ™| : 2

CHARTER OF THE SOUTH ASIAN ASSOCIATION FOR REGIONAL COOPERATION

We, the Heads of State or Government of BANGLADESH, BHUTAN, INDIA, MALDIVES, NEPAL, PAKISTAN and SRI LANKA;

1. Desirous of promoting peace, stability, amity and progress in the region through strict adherence to the principles of the UNITED NATIONS CHARTER and NON-ALIGNMENT, particularly respect for the principles of sovereign equality, territorial integrity, national independence, non-use of force and non-interference in the internal affairs of other States and peaceful settlement of all disputes;
2. Concious that in an increasingly interdependent world, the objectives of peace, freedom, social justice and economic prosperity are best achieved in the SOUTH ASIAN region by fostering mutual understanding, good neighbourly relations and meaningful cooperation among the Member States which are bound by ties of history and culture;
3. Aware of the common problems, interests and aspirations of the peopleas of SOUTH ASIA and theneed for joint action and enhanced cooperation within their respective political and economic systems and cultural traditions;
4. Convinced that regional cooperation among the countries of SOUTH ASIA ismutually beneficial, desirable and necessary for promoting the welfare and improving the quality of life of the peoples of the region;
5. Convinced further that economic, social and technical cooperation among the countries of SOUTH ASIA would contribute significantly to national and collective self-reliance;

6. Recognizing that increased cooperation, contacts and exchanges among the countries of the region will contribute to the promotion of friendship and understanding among their peoples;
7. Recalling the DECLARATION signed by their Foreign Ministers in NEW DELHI on August2, 1983 and noting the progress achieved in regional cooperation;
8. Reaffirming their determinationto promote such cooperation within an institutional framework;

DO HEREBY AGREE to establish an organization to be known as SOUTH ASIAN ASSOCIATION FOR REGIONAL COOPERATION hereinafter referred to as the ASSOCIATION, with the following objectives, principles, institutional and financial arrangements :

OBJECTIVES

The objectives of the ASSOCIATION shall be :

a) to promote the welfare of the peoples of SOUTH ASIA and to improve their quality of life;
b) to accelerate economic growth] social progress and cultural development in the region and to provide all individuals the opportunity to live in dignity and to realize their full potentials;
c) to promote and strengthen collective self-reliance among the countries of SOUTH ASIA;
d) to contribute to mutual trust, understanding and appreciation of one another’s problems;
e) to promote active collaboration and mutual assistance in the economic, social, cultural, technical and scientific fields;
f) to strengthen cooperation with other developing countries;
g) to strengthen cooperation among themselves in international forums on matters of common interests; and

h) to cooperate with international and regional organisations with similar aims and purposes.

PRINCIPLES

1. Cooperation within the framework of the ASSOCIATION shall be based on respect for the principles of sovereign equality, territorial integrity, political independence, non-interference in the internal affairs of other States and mutual benefit.
2. Such cooperation shall not be a substitute for bilateral and multilateral cooperation but shall complement them.
3. Such cooperation shall not be inconsistent with bilateral and multilateral obligations.

MEETINGS OF THE HEADS OF STATE OR GOVERNMENT

The Heads of State or Government shall meet once a year or more often as and when considered necessary by the Member States.

Article IV

COUNCIL OF MINISTERS

1. A Council of Ministers consisting of the Foreign Ministers of the Member States shall be established with the following functions :

a) Formulation of the policies of the ASSOCIATION;
b) Review of the progress of cooperation under the ASSOCIATION;
c) Decision on new areas of cooperation ;
d) Establishment of additional mechanism under the ASSOCIATION as deemed necessary;
e) Decision on other matters of general interest to the ASSSOCIATION

2. The Council of Ministers shall meet twice a year. Extraordinary session of the Council may be held by agreement among the Member States.

Article V

STANDING COMMITTEE

1. The Standing Committee comprising the Foreign Secretaries shall have the following functions :
   a) Overall monitoring and coordination of programme of cooperation;
   b) Approval of projects and programmes, and the modalities of their financing;
   c) Determination of inter-sectoral priorities;
   d) Mobilization of regional and external resources;
   e) Identification of new areas of cooperation based on appropriate studies.
2. The Standing Committee shall meet as often as deemed necessary.
3. The Standing Committee shall submit periodic reports to the Council of Ministers and make reference to it as and when necessary for decisions on policy matters.

TECHNICAL COMMITTEE

1. Technical Committees comprising representatives of Member States shall be responsible for the implementation, coordination and monitoring of the programmes in their respective areas of cooperation.
2. They shall have the following terms of reference :
   a) Determination of the potential and the scope of regional cooperation in agreed areas;
   b) Formulation of programmes and preparation of projects;
   c) Determination of financial implications of sectoral programmes;
   d) Formunation of recommendations regarding apportionment of costs;
   e) Implementation and coordination of sectoral programmes;
   f) Monitoring of progress in implementation.

3. The Technical Committees shall submit periodic reports to the Standing Committee.
4. The Chairmanship of the Technical Committees shall normally rotate among Member States in alphabetical order every two years.
5. The Technical Committees may, inter-alia, use the following mechanisms and modalities, if and when considered necessary :
   a) Meetings of heads of national technical agencies;
   b) Meetings of experts in specific fields;
   c) Contact amongst recognized centres of excellence in the region.

Article VII

ACTION COMMITTEES

The Standing Committee may set up Action Committees comprising Member States concerned with implementation of projects involving more than two but not all Member States.

Article VIII

SECRETARIAT

There shall be a Secretariat of the ASSOCIATION.

Article IX

FINANCIAL ARRANGEMENTS

1. The contribution of each Member State towards financing of the activities of the ASSOCIATION shall be voluntary.
2. Each Technical Committee shall make recommendations for the apportionment of costs of implementing the programmes proposed by it.

3. In case sufficient financial resources cannot be mobilized within the region for funding activities of the ASSOCIATION, external financing from appropriate sources may be mobilized with the approval of or by the Standing Committee.

<u>GENERAL PROVISIONS</u>

1. Decisions at all levels shall be taken on the basis of unanimity.
2. Bilateral and contentious issues shall be excluded from the deliberations.

¯Öx¸|x¿ÖÂ™| : 3

SAARC SUMMITS

No	Date	Country	Host	Host leader
1st	7-8 December 1985	Bangladesh	Dhaka	Ataur Rahman Khan
2nd	16-17 November 1986	India	Bangalore	Rajiv Gandhi
3rd	2-4 November 1987	Nepal	Kathmandu	Marich Man Singh Shrestha
4th	29-31 December 1988	Pakistan	Islamabad	Benazir Bhutto
5th	21-23 November 1990	Maldives	Male	Maumoon Abdul Gayoom
6th	21 December 1991	Sri Lanka	Colombo	Dingiri Banda Wijetunge
7th	10-11 April 1993	Bangladesh	Dhaka	Khaleda Zia
8th	2-4 May 1995	India	New Delhi	P. V. Narasimha Rao
9th	12-14 May 1997	Maldives	Male	Maumoon Abdul Gayoom
10th	29-31 July 1998	Sri Lanka	Colombo	Sirimavo Ratwatte Dias Bandaranaike
11th	4-6 January 2002	Nepal	Kathmandu	Sher Bahadur Deuba
12th	2-6 January 2004	Pakistan	Islamabad	Zafarullah Khan Jamali
13th	12-13 November 2005	Bangladesh	Dhaka	Khaleda Zia
14th	3-4 April 2007	India	New Delhi	Manmohan Singh
15th	1-3 August 2008	Sri Lanka	Colombo	Mahinda Rajapaksa
16th	28-29 April 2010	Bhutan	Thimphu	Jigme Thinley
17th	10-11 November 2011	Maldives	Addu	Mohammed Waheed Hassan Manik
18th	2013	Nepal	Kathmandu	Khil Raj Regmi

(Source- http://en.wikipedia.org)

¯Öx¸|x¿ÖÂ™| : 4

Secretaries-General of SAARC

Abul Ahsan	January 16, 1985 to 15 October 1989
Kishore Kant Bhargava	October 17, 1989 to December 31, 1991
Ibrahim Hussain Zaki	January 1, 1992 to December 31, 1993
Yadav Kant Silwal	January 1, 1994 to December 31, 1995
Naeem U. Hasan	January 1, 1996 to December 31, 1998
Nihal Rodrigo	January 1, 1999 to January 10, 2002
Q.A.M.A. Rahim	January 11, 2002 to February 28, 2005
Lyonpo Chenkyab Dorji	March 1, 2005 to February 29, 2008
Sheel Kant Sharma	March 1, 2008 to February 28, 2011
Fathimath Dhiyana Saeed	March 1, 2011 to March 11, 2012
Ahmed Saleem	March 12, 2012 to present

(Source- http://en.wikipedia.org)

¯Öx¸ü¿ÖÂ™ü : 5

सार्क देशांचे अध्यक्ष

Country	President
Afghanistan	Hamid Karzai
Bangladesh	Mr. Md. Abdul Hamid
Bhutan	Jigme Y. Thinley
India	Shri Pranab Mukherjee
Maldives	Mohammed Waheed Hassan Manik
Nepal	Ram Baran Yadav
Pakistan	Nawab Sharif
Shrilanka	Mahinda Rajapaksa

(Source- http://en.wikipedia.org)

¯Öx¸¡x¿ÖÂ™¡ : 6

सार्क देशांचे चलन

Country	Currency
Afghanistan	(AFG) Afghan -afghani
Bangladesh	(BDT) Bangladeshi -taka
Bhutan	(BTN) Bhutanese -ngultrum
India	(INR) Indian -rupee
Maldives	(MVR) Maldivian -rufiyaa
Nepal	(NPR) Nepalese -rupee
Pakistan	(PKR) Pakistani -rupee
Shrilanka	(LKR) Sri Lankan -rupee

(Source- http://en.wikipedia.org)

¯Öx¸|x¿ÖÂ™| : 7

Regional Centers of SAARC

No.	Regional Centers
1	SAARC Agricultural Centre (SAC), Dhaka
2	SAARC Meteorological Research Centre (SMRC), Dhaka
3	SAARC Tuberculosis Centre (STC), Kathmandu
4	SAARC Documentation Centre (SDC), New Delhi
5	SAARC Human Resources Development Centre (SHRDC), Islamabad
6	SAARC Coastal Zone Management Centre (SCZMC), Maldives
7	SAARC Information Centre (SIC), Nepal
8	SAARC Energy Centre (SEC), Pakistan
9	SAARC Disaster Management Centre (SDMC), India
10	SAARC Forestry Centre (SFC), Bhutan
11	SAARC Cultural Centre (SCC), Sri Lanka

(Source- http://en.wikipedia.org)

¯Öx¸|x¿ÖÂ™| : 8

PRIME MINISTER’S SPEECH

November 10, 2011

PM's speech at the Inaugural Session of the 17th SAARC Summit, Addu City, Maldives"I am delighted to be here in the Maldives - a country of breathtaking beauty. There can be no better setting for our Summit than this exquisite Addu Atoll. I convey our deep appreciation to the Government and people of Maldives for the excellent arrangements and their warm hospitality.

I wish to join my other distinguished colleagues in congratulating you, Mr. President, on your election as the Chairperson of SAARC. We look forward to your dynamic leadership of our organization. I assure you of India's full cooperation.

I wish to thank His Excellency the Prime Minister of Bhutan for his exemplary stewardship of SAARC as the outgoing Chairman.

As someone who has had the privilege of attending the last four Summits of SAARC, I can see the impressive progress we have made as an organization in recent years. The momentum and scope of our cooperation have undoubtedly increased. Since our last Summit alone, our Ministers of External Affairs, Home, Finance, Transport, Tourism, Commerce, Energy and Environment have met. Greater exchanges and communication among ourselves should be followed by concrete outcomes.

In my discussions with the leaders of South Asia, I sense today a collective commitment and desire to give greater meaning and content to SAARC. Admittedly, there is a lot to be done but the political will is there. We have all come to believe that regional cooperation in South Asia is good for each one of our countries.

I reaffirm that India will do whatever is within our capabilities to make SAARC an effective instrument to deliver on our vision of common peace, shared prosperity and cooperation in South Asia.

Our Summit takes place at a time when the global economy is under acute stress. This has imposed a fresh and entirely uncalled for burden on our development efforts. We hope that the leaders of the major economies, particularly those in the Eurozone, will show the wisdom and will that are required to revive the global economy.

However, the world economy is going to take time to recover. In the meantime developing countries like ours will be squeezed for capital, investments and markets for our exports.

We should seek imaginative ways to create new avenues and sources of growth and investment in South Asia, and this is indeed an imperative necessity. I believe, if we can create favourable conditions for development at home, there is no reason why our investors should seek greener pastures elsewhere. The complete normalization of trade relations in SAARC will create huge opportunities for mutually beneficial trade within South Asia.

We should work to create a climate whereby the wealth generated by us is invested back into our own region of South Asia. This will be the most ringing endorsement of our collective vision of a regional economy without boundaries.

There are promising signs that South Asia is increasingly getting plugged into the growth dynamic of Asia. Despite all the difficulties, we have been able to maintain a respectable growth rate in the last few years.

This encouraging trend has coincided with the growing pace of integration of SAARC. This shows that we are on the right path.

I believe the process should move much faster, though at a pace we are all comfortable with. I recognize that India has a special responsibility that flows from the geography of our region and the state of our economy and market.

I am happy to announce that, in a major trade liberalization effort, the Government of India has issued a notification to reduce the Sensitive List for the Least Developed Countries under the South Asian Free Trade Area Agreement from 480 tariff lines to just 25 tariff lines. Zero basic customs duty access will be given to all items removed with immediate effect.

I recognize that non-tariff barriers are an area of concern. India is committed to the idea of free and balanced growth of trade in South Asia. Competition begins at home. Our industries have to learn to compete if our economies are to have a future in this globalised world that we live in.

We can all benefit from our respective comparative advantages. These include our hydropower and natural resource endowments, possibilities of earnings from transit, marine resources, our scientific and technological base and above all our youthful population which will drive consumption and investment in the years ahead.

We should expedite the finalization of the SAARC Agreement on Investment flow.

The theme of this year's Summit is "Building Bridges". This eloquently summarizes the imperative of greater regional integration, and is an objective to which India is fully committed. One such initiative taken last year was the launch of the South Asia Forum that has brought together eminent South Asians from different walks of life about the future cooperation in South Asia.

In our Summit in Dhaka in 2005, I had suggested a reciprocal initiative to provide unrestricted access to airlines from SAARC States to our four metropolitan cities, and to 18 other destinations in India. Connectivity has partially improved since then. But we must take this further.

We should aim to conclude a regional Air Services Agreement, for which India would be happy to host a meeting of officials next year.

We have been talking of a Regional Railway Agreement and a Motor Vehicle Agreement for a long time. Let us agree to conclude these agreements as a matter of priority. India, Maldives and Sri Lanka are in the process of developing regional ferry services. We should replicate many more such connectivity arrangements in other parts of our sub-continent.

I commend the Postal Administrations of SAARC countries for agreeing to establish a South Asian Postal Union. India is happy to host the ad hoc Secretariat for the Union, and to sponsor training courses at our Postal Staff College to train upto ten SAARC officials per year, belonging to interested Member Countries.

I suggest, we follow up this agreement by improving our telecommunication linkages to reduce call rates and telecommunication tariffs and interconnection termination charges. India will be ready to facilitate the development of a regional telecommunications infrastructure to improve the quality of connectivity for our economies.

We should encourage greater broadcasting, television and film exchanges among our countries. It is time that we overcome the information deficit among the SAARC countries. We should encourage our people to know more about each other.

In this spirit, I wish to announce the following initiatives that India will take.

We will host a conclave of the top dozen tour operators from the SAARC region to boost tourism exchanges.

We will take the initiative to establish a travelling exhibition on the ancient history of South Asia. This could comprise a hundred archeologically-significant pieces per country to be selected by member States. The exhibition

can be hosted in each of our national museums in turn for a period of three months.

Post-graduate courses in the South Asian University have started in July 2010. India will increase the number of SAARC Silver Jubilee Scholarships for the South Asian University from 50 to 100. 75 of these 100 scholarships will be at the Masters level and 25 at the doctoral level.

Protecting our environment even as we pursue rapid growth is essential and Prime Minister Thinley has made a very eloquent presentation on the concept of sustainable development. The India Endowment for Climate Change which I had announced last year has been established. We look forward to receiving project proposals from our SAARC partners.

We will provide a total of ten scholarships per year to SAARC Member States for post-graduate and doctoral studies in forestry courses at the Forestry Research Institute of India, Dehradun.

The destiny of South Asia lies in our own hands. SAARC provides a unique platform for us to put aside our differences and work towards a higher calling. We have a long way to go, but I am confident that we can realize our true potential through sustained effort.

We have to learn to trust each other and to learn from each other. The security and stability of our countries are closely interlinked. None of us can prosper in isolation to each other. We cannot afford to allow the many problems we face to stand in the way of our ambitions and our dreams.

Let us challenge ourselves to do even better. I thank you."